

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORIE

2007, 2

HISTORIE

Udgivet af Jysk Selskab for Historie

Redigeret af Michael Bregnsbo (ansv.), Søren Bitsch Christensen og Torben K. Nielsen

Engelske summaries ved Jørgen Peder Clausager

ISSN 0107-4725

Jysk Selskab for Historie, der er stiftet i 1866, udgiver tidsskrifterne *Historie* og *Nyt fra Historien*, begge med to numre om året. Abonnementsprisen for de to tidsskrifter under ét er 380 kr. Abonnenter kan til meget fordelagtige priser købe en række ældre udgivelser fra selskabet. En liste herover fås ved henvendelse til Aarhus Universitetsforlag.

Abonnement tegnes ved henvendelse til: Aarhus Universitetsforlag, Langelandsgade 177, 8200 Århus N., tlf. 89 42 53 70.

Manuskripter og bøger til anmeldelse sendes til: Redaktionen af *Historie*, Aarhus Universitetsforlag, Langelandsgade 177, 8200 Århus N. Indsendte manuskripter bedømmes dels af redaktionen, dels af en sagkyndig »referee« fra tidsskriftets videnskabelige panel, der består af en række forskere fra universitets-, arkiv-, forskningsbiblioteks- og museumsverdenen.

Forsideillustration:

Den nye grænse ved Kruså. (Foto: ISL-Museum Sønderjylland).

HISTORIE

2007

2. del

UDGIVET AF

JYSK SELSKAB FOR HISTORIE

REDIGERET AF

MICHAEL BREGNSBO (ANSV.),
SØREN BITSCH CHRISTENSEN OG
TORBEN KJERSGAARD NIELSEN

HISTORIE

Copyright © 2007

by Jysk Selskab for Historie

Trykt hos Special-Trykkeriet Viborg a-s

Udgivet med støtte fra
Forskningsrådet for Kultur og Kommunikation

ISSN 0107-4725

Indhold

Artikler

Poul Enemark: <i>Da Ribes oksehandel løb ind i alvorlige vanskeligheder 1557-1587</i>	1
Peter Henningsen: <i>Plads til dem alle – Forskningstraditioner i nyere britisk, amerikansk og skandinavisk byhistorie</i>	55
Morten Andersen: <i>Den »følte« grænse – Dansk og tysk grænsetrafikpolitik i 1920'erne</i>	89
Janne Bisgaard: <i>Liberalismens grænser? – Venstres udlændingepolitik 1979-2001</i>	129

Debat

Poul Enemark: <i>Dansk oksehandel 1450-1550 – kommentar til en anmeldelse</i>	161

Disputatsopposition

Sven-Olof Olsson og Per Boje: <i>DONGs plads i dansk energipolitik, vedr.: Mogens Rüdiger: Dong og energien</i>	165

Anmeldelser

Sune Dalgård: <i>Lidt om Vibeke Kruse, kong Christian 4.s sidste samlever. (Historisk-filosofiske Meddelelser, 95)</i>	181
Jens Henrik Koudal: <i>Grev Rabens dagbog. Hverdagsliv i et adeligt miljø i 1700-tallet. (Syddansk Universitetsforlag, 2007)</i>	181
Peder Christoffersen: <i>Danmark i det 20. århundrede. En krønike af Peder Christoffersen. (Gyldendal, 2006)</i>	183
Rasmus Mariager: <i>I tillid og varm sympati. Dansk-britiske forbindelser og USA under den tidlige kolde krig. (Museum Tusulanum, 2006)</i>	187
Anne Trine Larsen: <i>En slags mandinder. En analyse af køn og arbejde i Danmark 1950-1989. SFAH-publikation 44. (Selskabet til Forskning i Arbejderbevægelsens Historie, 2006)</i>	189
Bo Lidegaard: <i>H.C. Hansens liv og tid. En historie fortalt i billeder 1906-1960. (Gyldendal, 2006)</i>	191
Monika Janfelt: <i>Att leva i den bästa av världar. Föreningarna Nordens syn på Norden 1919-1933. (Carlsons Bokförlag, 2005)</i>	192
Niels Finn Christiansen, Klaus Petersen, Nils Edling & Per Haave (eds.): <i>The Nordic Model of Welfare. A Historical Reappraisal. (Museum</i>	

Tusculanum Press, University of Copenhagen, 2006)	193	2006. (Danmarks Vej- og Bromu- seum i kommission hos Syddansk Universitetsforlag, 2006)	201
Søren Bitsch Christensen (red.): <i>Den moderne by</i> . (Danske Bystudier, 3). Dansk Center for Byhistorie/Aarhus Universitetsforlag 2007	196	Ole Degn (red.): <i>Vor gunst tilforn. Kilder til dansk forvaltningshistorie 1500-1750</i> . (Udg. af Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie, 2007)	205
John Erichsen og Mikkel Venborg Pedersen (red.): <i>Herregården. Menneske – samfund – landskab – bygninger</i> . Bind 4. <i>Moderne brug og bevaring</i> . (Nationalmuseet, 2006)	198	Fred Hocker (ed.): <i>Vasa I: The Archae- ology of a Swedish Warship of 1628</i> . Carl Olof Cederlund, with contribu- tions by Georg Hafström, Fred Hocker and Per Wendel. (National Maritime Museums of Sweden, 2006)	207
Jørgen Burchardt og Mette Schønberg: <i>Lige ud ad landevejen. Med heste- vogne og bil på amternes veje 1868-</i>			

Da Ribes oksehandel løb ind i alvorlige vanskeligheder 1557-1587

Af Poul Enemark

Poul Enemark har i »Dansk oksehandel 1450-1550. Fra efterårsmarkedet til forårsdrivning« I-II (Aarhus Universitetsforlag 2003) redegjort – fortrinsvis på grundlag af bevarede Gottorpregnskaber – for oksehandelens udvikling frem til 1556. I nærværende artikel følges udviklingen i de næste 30 år fra 1557-1587, dog her begrænset til Ribes andel. I midten af 1550'erne var Ribe ganske dominerende blandt de danske oksehandelsbyer. Ca. 40 Ribehandlende udførte 12.-13.000 okser, hvilket androg ca. 26-27% af udførslen af okser i disse år. I slutningen af 1560'erne spores dog en mærkbar tilbagegang, der i 1570'erne udarter sig til en decideret krise, der omsider i 1580'erne totalt knækker Ribes store oksehandel, som i de seneste år end ikke androg 1.000 okser. Nærværende artikel er den første detailundersøgelse af oksehandelskrisen. Forfatteren peger på udbruddet af den nederlandske frihedskrig efter 1566 og den usikkerhed, der herefter blev følgen for landtransporterne til Nederlandene, som årsager til krisen.

Drivningen af okser ad landruterne sydpå gennem Jylland kan med sikkerhed iagttages tilbage til de første årtier efter 1400. Klageskrifter fra konflikten mellem Erik af Pommern og de holstenske grever afslører, at borgere fra Itzehoe og Kiel har mistet kvægflokke under opkøb i Jylland bl.a. på markeder i Vestervig og Holstebro.¹ Ligeledes har borgere fra Ribe og Assens mistet kvæg under drivning gennem hertugdømmerne.² Drivningen må have været så omfattende, at Erik fandt anledning til at oprette toldsted ved Niehuus nord for Flensborg, antagelig kort efter 1409.³

Faste kontinuerlige drivningsruter gennem Jylland og hertugdømmerne

- 1 Klage af Hertugerne Henrik, Adolf og Gerhard mod Kong Erik af Danmark over de i Hertugdømmet Slesvig skete Forurettelser. 5. Januar 1423, *Diplomatarium Flensborgense. Samling af Aktstykker til Staden Flensborgs Historie indtil 1559*. Udg. H.C.P. Sejdelin (Cit.: DF) I 1865 nr. 79 s. 292-331, især s. 301 (Itzehoe) og 308 (Kiel).
- 2 Klageskrifter fra Erik af Pommerns Retsstrid med Holstenerne (1409-15). Medd. Kr. Erslev, *Danske Magazin* (Cit.: DM) 5 II 1889 s. 83-107, se især s. 94f (Ribe), 87 (Assens).
- 3 DF I s. 308. Om disse enkeltheder se yderligere P. Enemark: *Dansk oksehandel 1450-1550. Fra efterårsmarkedet til forårsdrivning*, Århus 2003 I s. 33-36.

kan dog først spores siden begyndelsen af 1450erne, hvor tillige oksemarkedet i Ribe og Kolding må være etableret i september og oktober til afsætning af kvæg fra de store arealer med sommergræsning med henblik på efterårsslagting og vinterforråd af saltet oksekød.⁴

I 1469 kunne Christian I udstede et pantebrev til en lybsk købmand for et lån mod sikkerhed i toldindtægterne fra Ribe marked. Brevet forpligter til et årligt afdrag på 200 mark lybsk, hvilket forudsætter en omsætning på mindst 2.000 okser på markedet på dette ret tidlige tidspunkt.⁵ Oksedrivningen sydpå fra markederne i Ribe og Kolding er registreret i årsregnskaber over toldbeløb oppebåret i Gottorp, hvor posterne lader sig datere dag for dag. Okseposternes datering i det ældste bevarede Gottorpregnskab fra 1485 tillader at anslå drivningen sydover fra Ribemarkedet 8. september til ca. 3.300 okser, voksende i det næste bevarede Gottorpregnskab fra 1491 til ca. 4.700 okser. I disse toldregnskaber tør også – ganske vist med en lidt større usikkerhed – omsætningen på Kolding marked (29/9, senere 4/10) anslås til ca. 3.800 okser i 1485 og ca. 4.300 okser i 1491.⁶

Gottorpregnskaberne afslører, at hovedparten af disse markedsokser i 1485 og 1491 var opkøbt og drevet sydpå af opkøbere fra de store hansebyer Lybæk, Hamborg og Lüneburg med henblik på byernes normale vinterforråd af slagtet og saltet oksekød. Dette opkøb blev fortrinsvis varetaget af byernes knochenhauere, der var den del af slagterne, der foretog kvægopkøbet i byernes nærmere og fjernere omegn.⁷

Når det i Christian I's handelsforordning af 30. september 1475 ligefrem forbydes danske drivere at drive deres øksne længere sydpå end til Ribe, Kolding og Assens, hvor dyrene altså skulle afsættes til tyske opkøbere, må man antage, at det hanseatiske opkøb af danske okser på Ribe og Kolding efterårsmarkedet har været dominerende allerede i 1470erne og muligvis endnu tidligere. Bestemmelsen skal altså blot sikre markedsomsæt-

4 Se herom P. Enemark 2003 I s. 37-40.

5 *Urkundensammlung der Schleswig-Holstein-Lauenburgischen Gesellschaft für vaterländische Geschichte* IV 1875 nr. 105, jfr. P. Enemark 2003 I s. 38.

6 Gottorpregnskab 1485 er trykt (DM 6 VI 1933 s. 329-376). Gottorpregnskab 1491 se Hrt. Frederiks Arkiv: Toldregnskaber 1490-1519 i Rigsarkivet København (Cit.: RA). Herom se P. Enemark 2003 I s. 141f, jfr. bilag 20 (II s. 264).

7 L. Schwetlik: »Der hansisch-dänische Landhandel und seine Träger 1485-1519 II«, *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* (Cit.: ZSHG) 88 1963 s. 95-131, om slagterne i Lybæk se Fr. Effinger: »Zur Geschichte des Fleischgewerbes der Stadt Lübeck im Mittelalter«, *Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde* 24 1928 s. 167f).

ningen og dermed markedstolden, hvis værdi kongen jo allerede i 1469 havde vist blik for.⁸

De ældste Gottorpregnskaber viser tillige, at handlende fra hertugdømmerne, navnlig fra Flensborg, var stærkt engagerede i efterårsdrivningen af okser til de nordtyske hansebyer. Da markedsregnskaber fra Ribe og Kolding fra 1501 og de følgende år er overleveret, fremgår det, at flensborgere også har købt på disse markeder, og der er grund til at formode, at det også har været tilfældet før 1500, selv om flensborgernes hovedopkøb vel sagtens har ligget i hertugdømmerne.⁹

I årtierne fra ca. 1450 til henimod 1500 var oksehandelen i Danmark altså decideret markedshandel med opkøb på gårde og i landsbyer, en yderst omkringsende tilværelse, der bedst lader sig sammenligne med hestehandelen, der mest var i hænderne på omrejsende hesteprangere. Det er derfor ikke så overraskende at konstatere, da man i 1480'erne og 1490'erne omsider får kilder til at belyse selve oksehandlerstaben, navnlig i Flensborg og Ribe, da viser det sig, at de fleste netop *ikke* tilhører den egentlige købmandsstand fra købmandsgilderne, men snarere må karakteriseres som omrejsende prangere, kreatur- og landhandlere med speciel ekspertise i at vurdere dyr.¹⁰ Mange hestehandlere specielt i Midt- og Vestjylland handlede tillige med okser.¹¹

Det omvandrede opkøb træder tydeligt frem i Ribes privilegium af 4/10 1480, der tillader »vore borgere i Ribe --- at fare med deres næring og bjergning allesteds i vort land Jylland og andetsteds i vort rige Danmark med deres købmandsskab og igen købe øksne og andet --- som de tilforn plejer at gøre«. ¹² Det fremgår altså klart af Ribeprivilegiets ordlyd, at de omrejsende prangere kun i kraft af deres borgerskab i Ribe fik del i privilegiets værdifulde opkøbsret overalt i Jylland, ja endog »i vort rige Danmark«. Byen skaffede privilegiet og sikrede sig derved prangerkredsen ved borgerskabet.

Ribebergernes fortolkning af dette privilegium kunde imidlertid let bringe dem i konflikt med andre jyske byers opfattelse af deres egne handelsrettigheder. I 1506 indkaldte kong Hans således købstæderne i Jylland til at møde i Viborg medbringende deres privilegier, men indtil mødet

8 *Danmarks gamle Købstadlovgivning*. Ved E. Kroman (Cit.: DGK) III 1955 s. 106-08. Herom se P. Enemark 2003 I s. 39-40.

9 Om Flensborgs oksehandlere se P. Enemark i *Sønderjyske Årbøger* 1989 s. 67-98 og 1991 s. 35-72, jfr. samme 2003 I s. 167-72, 178-87, II: bilag 28, 30-31.

10 P. Enemark 2003 I s. 167-69, 201.

11 *Ibid* s. 203.

12 DGK II s. 88f.

måtte de ikke hindre Ribes borgere i at drive købmandsskab efter deres privilegier.¹³

Hvad konflikten i 1506 endte med, ved vi desværre ikke. Men der kan ikke herske tvivl om, at Ribes opkøbsprivilegium af 1480 spillede en væsentlig rolle for fremskaffelsen af okser til omsætningen på Ribes efterårsmarked, der netop var i vækst i perioden frem til 1508, hvilket havde sin helt specielle forklaring.¹⁴

Allerede Gottorpregnskabet 1485 og i endnu højere grad Gottorpregnskabet 1491 registrerede flere vesttyske og enkelte hollandske opkøbere i septembertransporterne, altså formentlig fra Ribe marked.¹⁵ Denne udvikling røber en øget efterspørgsel fra vesteuropæiske storbyer, hvilket bekræftes til overflod af de bevarede Riberegnskaber fra 1501 og de nærmest følgende år, hvor det vesttyske opkøb i alt fald tegnede sig for 900-1.300 okser i hvert af markederne 1501-1504, men over 2.000 i 1505 og over 3.000 i 1506.¹⁶ Det er endda sandsynligt, at flere af de usikkert identificerede opkøbere har været vesttyskere, så det vesttyske opkøb antagelig har været endnu større i disse år, end tallene umiddelbart viser.¹⁷ Ribeborgerne kunne således afsætte alle de okser på Ribe marked, som de overhovedet var i stand til at opdrive. Opkøbsprivilegiet var en guldgrube for Ribes oksehandlere, og indirekte også for dronning Christine, der oppebar de stadigt stigende toldindtægter fra Ribe efterårsmarked.

Der er ikke tvivl om, at man fulgte Ribes oksehandel nøje på allerhøjeste sted. Da der i 1510 udbrød åben krig mellem Hans og Lybæk, måtte oksetransporterne til Lybæk naturligvis standses ved et udførselsforbud i efteråret 1510.¹⁸ Men i foråret 1511 udstedtes en lang række eksportlicensbreve til potentielle oksehandlere og oksehandelsbyer, navnlig Ribe, med tilladelse til at udføre konkrete okseflokkе på betingelse af, at dyrene førtes »over Elben og siden vestværts, så de ikke kommer rigets fjender, de lybske til gode«. Eksportlicenserne udvirkedes til konkrete okseflokkе, der var opkøbte og klar til eksport. De enkelte flokkе lader sig da også hyppigt identificere direkte i de danske regnskaber. Disse tilladelser om-

13 DGK II s. 100.

14 P. Enemark 2003 II bilag 15: 1501: 5644 okser – 1502: 6969 okser – 1505: 5245 okser – 1506: 6425 okser – 1507: mindst 7500 okser – 1508: 9554 okser.

15 P. Enemark 2003 I s. 142, 155-57, II: bilag 20, 25.

16 Riberegnskaber 1501-1510 se Register 108A: Regnskaber ældre end 1559 pk. 5: Ribe og Kolding Toldregnskaber 1501-03, 1508-10 (RA). Riberegnskaber 1504-1507 er trykt i *Dronning Christines Hofholdningsregnskaber*. Udg. W. Christensen 1904 (Cit.: Hofh) s. 163-185).

17 P. Enemark 2003 I s. 157f, II: bilag 26-27.

18 Se Hofh s. 343f. Om Hans's konflikt med Lybæk se P. Enemark 2003 I s. 158-166.

fattede over 10.000 okser i løbet af 1511 og yderligere mindst 4.000 i de første måneder af 1512.¹⁹

Hans var således medvirkende til at ansprende benyttelsen af de nye oksehandelsruter med kurs mod Vesttyskland og Holland, som dog på det tidspunkt for længst havde været i gang. De vesttyske og hollandske opkøbere på Ribe efterårsmarked havde naturligvis fulgt disse ruter.²⁰ Men i 1480'erne og 1490'erne spores i Gottorpregnskaberne tillige en lille, men hastigt stigende forårseksport af okser varetaget af de samme vesttyske og hollandske oksehandlere, der havde frekventeret Ribe efterårsmarked.²¹ Engang i de nærmeste år efter 1500 etableredes tillige et forårsmarked i Ribe i dagene omkring Mariæ bebudelsesdag (25/3), der netop fortrinsvis benyttedes af disse vesttyske og hollandske opkøbere.²²

Efterårseksporten var baseret på det alt for store sommerkvæghold af græsøksne på overdrev og engarealer og var – som foran anført – oprindeligt navnlig rettet mod de store nordtyske hansebyer. De vesttyske og hollandske opkøbere varsler naturligvis en stigende efterspørgsel fra de store vesttyske og nederlandske byer, eksempelvis Köln, Brygge og Antwerpen. Men efter de alt for lange efterårsvandringer til disse fjerne vesteuropæiske storbyer var det danske kvæg udslidt og udhungret, så det ikke tålte sammenligning med det gode marskfedede kvæg fra Groningen, Frisland og Oldenburg, som man i Köln var forvænt med. I en rådsbeslutning fra Köln af 24. oktober 1492 hedder det ligefrem, at ungarske, polske og danske okser »er taget direkte fra ploven« og derfor ikke må forveksles med frisisk marskfedet kvæg.²³

Oksehandlerne fra Vesttyskland og Holland så derfor deres fordel i at efterspørge det danske kvæg i forårs månederne og bringe det til en sommers fedning i marskegnene, inden det solgtes følgende efterår som godt fedet marskkvæg til helt andre priser.²⁴

19 DM 4 II s. 286-97, se opstilling P. Enemark 2003 II bilag 17-18.

20 Om disse vejruiter se P. Enemark 2003 I s. 393-96, jfr. fig. 28 s. 394.

21 P. Enemark 2003 I s. 211-14.

22 Regnskaber fra Ribe forårsmarked 1506 og 1507 se Hofh s. 176-78, 184-85. Om det ukomplette forårsregnskab fra Ribe 1505 (s. 169) og en vurdering af et supplerende lokalt Riberegnskab 1504/05 se P. Enemark: *Studier i toldregnskabsmateriale i begyndelsen af 16. århundrede. Med særligt henblik på dansk oksehandel I* 1971 s. 40-45.

23 *Quellen zur Geschichte der Kölner Handels und Verkehrs im Mittelalter*. Hrsg. Bruno Kuske II Bonn 1918 nr. 1290, fortolkning se Fr. Irsigler: »Zum Kölner Viehmarkt im Spätmittelalter«, *Internationaler Ochsenhandel (1350-1750)*. Hrsg. E. Westermann 1979 s. 220, P. Enemark 2003 I s. 243f.

24 P. Enemark 2003 I s. 245f, jfr. H.v.d. Wee & E. Aerts: »The Lier livestock market and the livestock trade in the Low Countries from the 14th to the 18th century«. *Internationaler Ochsenhandel (1350-1750)*. Hrsg. E. Westermann 1979 s. 240.

Dette var baggrunden for den forårseksport, der tog sin spæde begyndelse i 1480'erne, men fik fart i 1490'erne og specielt efter 1500. Efter krigen med Lybæk 1510-1512 er efterårsdrivningen næppe for alvor kommet i gang igen.²⁵ Da vi atter har regnskaber bevaret fra Gottorp, Ribe, Kolding og Assens 1519-1521, er forårseksporten i alt fald ganske dominerende.²⁶ De fremmede opkøbere behersker dog ikke længere så totalt regnskabsposterne som tidligere. Markederne havde delvis overlevet sig selv, og danske oksehandlere drev nu hyppigere selv deres okser til afsætning i Vesttyskland og Nederlandene.²⁷ Det blev begyndelsen til den danske forårsdrivning af staldfodrede okser til Holland og Vesttyskland, der skulle præge de følgende århundreder.

Men denne strukturændring afløste altså et tidligere opkøb af danske græsøksne på efterårsmarkeder med henblik på afsætning i nordtyske hansebyer, en handelsform, der må have domineret oksehandelen i Danmark fra ca. 1450 og næsten helt frem til konflikten med Lybæk i efteråret 1509.

Ribes glimrende opkøbsbetingelser overalt i Jylland sikrede, at byens oksehandlere tidligt kom med i forårsdrivningen. Allerede i Gottorpregnskabet 1485 tegnede Ribehandlerne sig for knap 400 forårsokser, men i det følgende regnskab fra 1491 var tallet mere end firedoblet, i Gottorpregnskabet fra 1498 androg Ribes andel over 2.000 forårsokser, i 1501-regnskabet nærmede byens andel sig 3.500 okser.²⁸ Hertil skal lægges de efterårsokser, som Ribehandlende afhændede til fremmede opkøbere på Ribe efterårsmarked på »Vor frue fødselsdag« (8. september). Et par Ålborgregnskaber fra 1517-1518 afslører, at flere Ribehandlende har fortoldet okser, de må have opkøbt i Vendsyssel.²⁹

En sådan opkøbstrafik måtte uvægerligt skabe konflikt med Ålborgs borgere, der støttede sig til deres eget privilegium på opkøb hos bønderne i 4 miles omkreds om byen.³⁰ Men den holmgang vandt Ribeborgerne, der den 12. juli 1522 af Christian II fik bekræftet deres ret til at handle med bønderne i Ålborg len, Vendsyssel og hele Ribe stift, selv om det strengt

25 P. Enemark 2003 I s. 82ff, 133f.

26 Disse regnskaber se Register 108A pk. 12: Kolding og Ribe Toldregnskaber 1518-20, 1524 (RA). Herom se P. Enemark 2003 II: bilag 19 s. 131ff.

27 Fremgår både af forordning af 23/10 1515 (DGK II s.315f) og forordning af 27/12 1521 (DGK II s. 316f), jfr. herom P. Enemark 2003 I s. 134, 326.

28 Se P. Enemark 2003 II: bilag 37.

29 Ålborgregnskaber se Register 108A pk. 12: Ålborg-Rødby Toldregnskaber 1518-22 (RA). Om disse Ålborgregnskaber se P. Enemark 1971 I s. 49-53, 125-27. Om Ribeopkøb i disse regnskaber se P. Enemark 2003 I s. 257f, 260f.

30 DGK II s. 282f § 3.

taget var i modstrid med »vor ordinans«, altså Christian II's nyudstedte lov, der forbød handel på landet.³¹ Det var unægtelig et privilegium, der markerede Ribeborgernes position i oksehandelen, som selv principiel kongelig lovgivning altså måtte vige for.

Det var måske nok heller ikke helt uden grund. Da Christian II efter sit første mislykkede svenske felttog i december 1517 måtte til at låne penge hos de danske købstæder, kunne ikke blot byen Ribe, men tillige flere af byens største oksehandlere låne kongen absolut ikke ubetydelige beløb.³² Ribe var en økonomisk kapacitet i oksehandelen, som man måtte tage specielt hensyn til. I november 1518 fik Ribekøbmændene, der modtog gode udenlandske guld- og sølvmonter i betaling for deres okser, tilbud om at sælge disse mønter til »Mønten« i Malmø mod til gengæld at få tilladelse til opkøb af okser overalt i riget for pengene og siden udføre okserne »ubehindret med vort forbud og ubesværet af den ny told«. ³³ De værdifulde udenlandske mønter kunde passende omsmeltes til underlødige danske dalere til aflønning af landsknægtene. Kongen havde blik for oksehandelen som økonomisk aktiv og udnyttede det hensynsløst i sin finansiering af krigen mod Sverige med de store Ribehandlere som behændige medspillere.

I Riberegnskabet fra 1519 er Ribehandlere registreret for knap 4.300 forårsokser og over 1.100 efterårsokser. I regnskabet fra 1520 tegner byens handlende sig for et tilsvarende antal, lidt flere om foråret og lidt færre om efteråret.³⁴ Her ved et halvt hundrede oksehandlere fra Ribe fortoldede i disse år næsten 50% af det samlede antal okser, der med sikkerhed er fortoldet på danske hænder.³⁵

Desværre er der nu en lakune på 26 år fra 1519 til 1545, før vi på ny har Gottorpregnskaber overleveret. Til gengæld er nu bevaret en omtrent ubrudt række af årsregnskaber fra Gottorp fra 1545 omtrent helt frem til Tredivårskrigen udbrud i 1618.³⁶

Problemet ved disse toldregnskaber er, at de handlende hverken er iden-

31 DGK II s. 105f, jfr. Christian II's landlov (verdslige lov) § 43-44, *Samling af Gamle danske Love*. Udg. J.L.A. Kolderup-Rosenvinge IV 1824 s. 99, jfr. P. Enemark 2003 I s. 330f.

32 *Nye Samlinger til den Danske Historie* I. Red. P.F. Suhm 1792 s. 186-189, jfr. P. Enemark 2003 I s. 327.

33 Suhm: *Nye Samlinger* I s. 295f, jfr. P. Enemark 2003 I s. 327f.

34 P. Enemark 2003 II: bilag 40 s. 293.

35 P. Enemark 2003 II: bilagene 40, 42-43.

36 Regnskabsopmålinger af disse Gottorpregnskaber se H.Wiese & J.Bölts: *Rinderhandel und Rinderhaltung im nordwesteuropäischen Küstengebiet vom 15. b.z. 19. Jahrhundert* (Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte XIV) Stuttgart 1966 s. 61f tabel 5.

Fig. 1: Ribes ældste skattebog 1545-1569 blev indstiftet af borgmestrene Jørgen Juel og Niels Krabbe. Dens mange skatteoplysninger om Ribes oksehåndlere er nyttiggjort i nærværende fremstilling. Gengivet fra Poul Enemark: *Dansk oksehandel 1450-1550. Fra efterårsmarkeder til forårsdrivning*, Aarhus Universitetsforlag 2003 I, s. 446.

tificeret eller lokaliseret.³⁷ Uden en nogenlunde sikker identifikation af – i det mindste en overvejende del af de største oksehåndlere – vil de mange

37 For disse Gottorpregnskaber 1545-1579 henvises til Kongens Arkiv: Slesvigske og Holstenske Regnskaber til 1580/ Fællesarkivet (RA). For regnskaberne efter 1579 henvises til Landesarchiv Schleswig-Holstein på Schloss Gottorp: Abt. 7: Herzöge von Schleswig-Holstein-Gottorf 1544-1713: Gottorp Zollrechnungen nr. 2605-11: 1580-1587.

hundrede okseposter forblive en anonym og temmelig død viden. Men nu kommer selve oksehandelsbilledet, således som det fremtræder af regnskaberne, os i nogen grad i møde. De samme navne lader sig følge år efter år – til tider i en 20- eller endog 30-årig periode med flokke af relativt samme størrelse og på omtrent samme drivertid fra år til år. Disse ensartede og relativt stabile træk giver løfte om et værdifuldt udbytte af en nogenlunde sikker identifikation af de forholdsvis få, men årligt tilbagevendende oksehandlere.

Med henblik på identifikation af Ribes oksehandlere finder man et fortrinligt hjælpemiddel i byens ældste bevarede skatteliste for årene 1545-1569. Heri er langt de fleste skatteborgere vurderet til 4 skilling eller 6 skilling i skat. Den normale skattetakst for håndværkere lå på 6-8 skilling, mens oksehandlerne skiller sig ud med langt større beløb. Selv de handlende, der kun fortoldede 100-200 okser, skattede normalt fra 1-2 mark (1 mark = 16 skilling), og de store oksehandlere kunne nå op på 3-5 mark, ja helt op til 10-12 mark i skat.³⁸ Støttet til skattelisten kan således med stor sikkerhed i 1545-1546 udpeges 30-35 oksehandlere, der tilsammen fortoldede 8-9.000 okser, hvilket begge år udgjorde ca. 23% af Gottorpregnskabet's årlige drivning.³⁹

Oksehandelen var imidlertid i årene omkring 1550 inde i en rivende udvikling. Mens årseksporten forbi Gottorp i 1540erne sjældent overskred 35.000 okser, nåede man i 1556 næsten op på 45.000 okser.⁴⁰ Heraf udgjorde Ribes kontingent ca. 12.000, altså ca. 26-27%.⁴¹

Nu var Østjylland og Fyn dog også for alvor kommet med i forårsdrivningen. I Østjylland deltog fast handlende fra Kolding, Vejle, Horsens, Århus og Randers. Fra Fyn var især handlende fra Odense fremtrædende, men enkelte fra Assens og Bogense var dog også engagerede i oksehandelen. I 1556 tegnede de østjyske byers handlende sig i alt for ca. 5.500 okser og et tilsvarende antal fortoldedes af fynske handlende, hvortil kom et par tusinde okser fra Ålborg og lidt færre fra det øvrige Nord- og Vestjylland.⁴² Endnu i 1556 var Ribes oksehandel således totalt dominerende.

38 Ribe Skattebog 1545-1569 (Cit.: RS ledsaget af skatteår): Ribe rådstuearkiv: skattebøger. Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg (Cit.: LAV), jfr. P. Enemark 2003 I s. 445f med figur 33.

39 P. Enemark 2003 II: bilag 51 s. 312.

40 P. Enemark 2003 II: bilag 3 s. 222.

41 Ibid II: bilag 56 s. 320.

42 Ibid II: bilag 57, 60, s.321, 325f.

Tabel 1. Ribehandlendes okseposter og skatteansættelser 1557-1563. Udførsel forbi Gottorp Toldsted.

Handlende	Skat 1557 (skilling)	Udførte okser							Skat 1563 (skilling)
		1557	1558	1559	1560	1561	1562	1563	
1) Seuerin Jacobsen	192	980	1.209	1.204	1.008	909	1.063	1.148	272
2) Bagge Jensen	144	574	412	327	402	260	240	307	320
3) Lambert Ibsen	128	482	357	542	555	319	301	314	128
4) Jens Klyne	112	1.576	2.226	1.632	942	728	1.569	981	96
5) Oluf Steffensen	60	356	380	270	285	155	303	268	56
6) Laurits Tøgersen	52	411	570	330	373	530	425	378	80
7) Jens Hegelund	48	476	352	548	420	290	574	477	24
8) Peder Brun	48	319	211	418	325	241	420	274	52
9) Jesper Bang	48	735	593	650	417	527	629	647	40
10) Jep Nielsen	48	352	658	780	782	637	628	490	24
11) Peder Trellund	48	116	129	134	140	100	141	142	48
12) Anne Jørgen Peders	48	271							6
13) Jacob Vibe	40	476	611	286	333				16
14) Jep Vibe	32	224	274						
15) Knud Bendiksen	32	384	312	388	374	190	335	342	36
16) Ebbe Ibsen	32	174	210	173	193	211	213	107	16
17) Peder Vandel	32	142	165	187	188	83	129	102	32
18) Christen Nielsen	32	44	119	213	188	148	214	209	24
19) Jens Thermensen	28	239	238	313	100	56			8
20) Knud Poulsen	28	73	182	154	126	124	126	332	28
21) Frans Klyne	28	364	323	401	285	333	514	419	12
22) Mads Ebbesen	24	267	299	368	197	99	414		
23) Herman Nielsen	24		168	182	198	220			4
24) Christen Sørensen	24	204	289	295	289	381	400		0
25) Palle Poulsen	24	79							
26) Mads Nielsen	20	109	132	149	134	106	146	167	28
27) Jesper Bertelsen	20	293	378	77	252	108	115	130	12
28) Hans Sørensen	20	326	448	253	170				8
29) Iver Vandel	20	70	82			110	165	165	24
30) Seuerin Åle	20	199	80	143	126	150	114	293	16
31) Søren Krag	16	151	155	111			193		14
32) Niels Munck	16		110	132	124	50			10
33) Bonde Pedersen	16	48	84					358	32
34) Oluf Pedersen	16	147	135	270	208	154	166		16

35) Frans Madsen	12	112	168	101					4
36) Peder Krag	12	125	120	126	138				6
37) Jørgen Jostsen	10	60	127		140	120	90	52	10
38) Jep Vandel		70	81	196		92	162	198	24
39) Enevold Poulsen		68	110	150	150	192			
40) Tøger Pedersen	12	101	121	103	110	120	162		
41) Peder Vanderup			126	280	254	422	591		
42) Poul Sørensen	12		110	132	129	74	175	285	
43) Jørgen Hansen	20		207	249	140	352	189	320	40
44) Marine Hans Anders	112			374					
45) Hans Jensen	72				464	398	444	421	160
46) Hans Vibe	16				117		109	122	12
47) Mikkel Thomsen					310	76			12
47) Mikkel Klyne						398	375	260	12
48) Peder Mortensen							170	272	28
49) Frans Munck								78	8
Okser i alt		11.196	13.192	12.734	11.181	9.463	12.004	10.210	
Andel af samlet udførsel af okser, %		27,4	31,1	30,5	29,7	29,9	31,7	28	
Oksehandlere i alt		38	42	39	39	36	35	32	

Fortsat højkonjunktur ind i 1560erne

Den årlige oksedrivning forbi Gottorp toldsted kunne svinge talmæssigt med nogle tusinde flere eller færre fra år til år uden, at det tør betragtes som andet end helt normale årsudsving. De nævnte knap 45.000 okser i 1556 var dog den hidtil højeste top af kurven. I 1557-1559 svingede antallet mellem ca. 41-43.000 okser, men faldt dog i de følgende år fra 1560-1563 til 37-38.000, i 1561 endog helt ned til ca. 32.000, et absolut minimum, uden at der dog tør gives en entydig årsag hertil.⁴³

På tabel 1 illustreres i skemaform Ribehandlendes okseposter i årene 1557-1563. I 1. rubrik er dog anført de handlendes skatteansættelse i 1557 angivet i skilling, hvilket bestemmer rækkefølgen af de første 40 navne, der alle repræsenterer gamle kendinge, der havde udført okser allerede i de foregående år.⁴⁴ Navnene nr. 41-49 angiver oksehandlere, der er begyndt

43 Tallene er optalt i Gottorpregnskaberne i Kongens arkiv: Slesvigske og holstenske regnskaber til 1580/ Fællesarkivet (RA) og afrundet til hele tusinder. H. Wiese 1966 s. 61 har lidt divergerende tal, men dog samme størrelsesorden..

44 Se om disse navne P. Enemark 2003 II: bilag 51, 55-56, jfr. omtale i I s. 445-54, 478-87.

handelen i indeværende periode 1557-1563. Skemaets sidste rubrik angiver de handlendes skattetakst i 1563.

Ribes oksehandlerstab, der i slutningen af 1400-tallet og endnu i begyndelsen af 1500-tallet i overvejende grad talte omvandrende prangere, havde nu gradvist ændret karakter. I årene omkring 1550 tilhørte langt de fleste oksehandlere den rigeste købmandselite, hvoraf flere beklædte rådmands- og borgmesterembeder. Skatlisten toppes i 1557 netop af de tre oksehandlere og rådmænd Søren Jacobsen Stage, Bagge Jensen og Lambert Ibsen.⁴⁵

Lambert Ibsen eller Jepsen⁴⁶ er selv et udmærket eksempel på den udvikling, der havde fundet sted. Han var yngre søn af oksehandler Ib/Jep Christensen, kendt under navnet »lille Ib« eller »lille Jep«, der i begyndelsen af 1500-tallet havde en helt dominerende position i byens oksehandel. »Lille Ib« var udgået fra det omvandrende prangermiljø.⁴⁷ Lambert Ibsen var tillige yngre broder til Peder Jepsen, »lille Ibs« ældste søn, der i årene 1519-1521 var Ribes ubetinget største oksehandler, og antagelig en af byens rigeste mænd, som i sine senere år blev rådmand.⁴⁸

Peder Jepsens enke, Anne Peders, ægtede efter mandens død borgmester i Ribe Jørgen Pedersen Juel, og Peder Jepsens to døtre Cæcilie (Sidsel) og Anne Pedersdatter ægtede siden henholdsvis oksehandler og rådmand Bagge Jensen og oksehandler og borgmester Jens Christensen Hegelund.⁴⁹ I sidstnævnte ægteskab fødtes biskop i Ribe Peder Jensen Hegelund, hvem vi skylder den almanak, der er så rig på kildeoplysninger om Ribes borger- skab i slutningen af 1500-tallet og begyndelsen af 1600-tallet.⁵⁰

45 Om disse personer se registre til J. Kinch: *Ribes Historie og Beskrivelse* II Odder 1884 og til *Ribe Rådstuedombøger 1527-1576, 1580-1599*. Udg. E. Kroman Kbh. 1974 (Cit.: RRD). Om SJS se også J. Kinch: »Rådmænd Anders Sørensen Klyn i Ribe og hans Slægt«, *Samlinger til Jydsk Historie og Topografi* (Cit.: JyS) I 1866-67 s. 220ff. Om B.J. se også J. Kinch: »Familierne »Trellund« og »Baggesen«, JyS VIII 1880-81 s. 44-80.

46 Om L.I./L.J. se tillige *Danske Kancelliregistranter 1535-1550*. Udg. K. Erslev & W. Møllerup 1881-82 Cit.: DaKreg) s. 279, *Ribe Bys Jordebog*. Udg. I. Nielsen Esbjerg 1979 (cit.: RBJ) nr. 1, 16, 196-98, 206 se s. 47, 50, 75-77.

47 Om »lille Ib« = Jep Christensen se Hofh registret, J. Kinch II 1984 registret, RBJ nr. 128, 196f, 249, P. Enemark 1971 I s. 265, samme 2003 I s. 200f, II: bilag 33, 37.

48 Om P.J. se Hofh registret, RBJ nr. 147, s. 69, *De ældste danske Archivregistraturer*. Udg. W. Christensen (Cit.: ÆDA) V, I 1910 s. 446 Ø21, rdm. i Ribe 1528: *Kong Frederik den Førstes Registranter*. Udg. K. Erslev & W. Møllerup 1878 (Cit.: Fr I reg) s. 198, jfr. P. Enemark 2003 I s. 202, 258, II: bilag 39-40 s. 292f.

49 *Det kgl. rettertings domme og rigens forfølgninger i Christian III's tid*. Udg. T. Dahlerup (Cit.: RDRF) I Kbh. 1959 s. 502f, jfr. P. Enemark 2003 I s. 445, RRD s. 23f, jfr. P. Enemark 2003 I s.447. Om familierelationerne se II: bilag 77 s.364.

50 *Peder Hegelunds Almanakoptegnelser 1565-1613*. Udg. Bue Kaae I-II Ribe 1976 (Cit.: PHA).

Søren Jacobsen Stage ægtede i 1537 Anne Sørensdatter Klyne.⁵¹ Hun var søster til disse års største oksehandler, Jens Klyne, der en tid var bosat i Ålborg. Han handlede tillige med klæde, vin og andre varer og havde skib i søen.⁵² Når han ikke beklædte magistratsembede, kan det næppe skyldes manglende anseelse, måske snarere manglende tid som følge af hans omfattende handel. Broderen Frans Klyne tilhørte heller ikke selv råds kredsen, men var dog gift med en datter af den nylig i 1554 afdøde borgmester og oksehandler Niels Krabbe.⁵³ En anden søster, Karen, til brødrene Jens og Frans Klyne ægtede oksehandler Peder Krag og blev moder til historikeren Niels Krag og lægen Anders Krag.⁵⁴

Borgmester Oluf Pedersen fungerede tillige som kongelig tolder i byen, i hvilken egenskab han desuden varetog majestættens årlige indkøb af klæde til hofholdningen.⁵⁵ Hans okseudførsel begrænsede sig i disse år til ca. 150-200 okser årligt.⁵⁶ Oksehandlerne Oluf Steffensen, Peder Brun, Ebbe Ibsen og fra 1566 tillige Peder Trelund tilhørte ligeledes råds kredsen i Ribe.⁵⁷ Til denne kreds tør også henregnes Anne Jørgen Peders, der var enke efter rentemester Jørgen Pedersen, død 1554. Hun hed Anne Christensdatter Hegelund og var søster til borgmester Jens Christensen Hegelund. Hun førte oksehandelen videre efter rentemesteren, der i øvrigt selv var søn af tidligere oksehandler og borgmester i Ribe Peder Thomsen.⁵⁸

Uden for råds kredsen ligesom Jens og Frans Klyne, men dog stadig med storprangerstatus, træffes i 1557 Laurids Tøgersen, der først indtrådte i rådet i 1571,⁵⁹ Jesper Bang, Knud Benediktsen og Jep Nielsen.⁶⁰ Jep Niel-

51 Om SJS se Kinch II s. 154ff, samme i JyS I 1866-67 s. 220ff, jfr. P. Enemark 2003 II: bilag 78 s. 365.

52 Om J.K. se DM 4 I s.57, C. Klitgaard: »Gildebrødre i Guds Legems Lav i Aalborg i Aarene 1537-1624«, *Fra Himmerland og Kjær Herred* (Cit.: H&KH) III s. 424, *Christian III's Rentemesterregnskaber*. Ved Søren Balle & N.G. Bolwig (Cit.: Chr III RMR) IV 1557-58 s. 324, RRD s. 69.

53 Om F.K. se H&KH III s.430, RBJ nr. 135 s. 67, Ejnar C.Larsen: »Nogle familier med rod i 1500-tallets Ribe II: Slægten Krabbe«, *Personalhistorisk Tidsskrift* (Cit.: Ph T) 111 1991 s. 5-6), RRD s. 30.

54 Kinch II s. 92, samme i JyS I 1866-67 s. 221, jfr. P. Enemark 2003 II: bilag 78 s. 365.

55 *Kancelliets Brevbøger* Udg. C.F. Bricka (Cit.: KBr) 1556/60 s.76-78, 140, 166f, 252, 260, 351, 364, 402, 461.

56 Om O.P. se desuden Kinch II s. 63, 149, O. Degn: *Rig og Fattig i Ribe* 1981 II s. 183, P. Enemark 2003 I s. 451, 478, 485, 501, II bilag 51, 55-56.

57 Om disse rdm. se registre til RRD, PHA, RBJ, Kinch II. Om P.T. se tillige J. Kinch i JyS VIII 1880-81 s. 44-80. Om P.B. se også KBr 1561 21/11.

58 Om A.C.H. , enke efter rentemester J.P. se registre til RRD, PHA, Kinch II s. 13, O.Degn 1981 II s. 182, 187, P. Enemark 2003 I s.450, 565 II: bilag 79.

59 J. Kinch i JyS I 1866/67 s. 224.

60 Om J.B. se PHA I s. 85, 146, RRD s. 47f, O.Degn 1981 II s. 65, 187 – om K.B. se RRD s. 104 – om J.N. se RBJ nr. 75b, 79 s. 58f, jfr. P. Enemark 2003 I s. 480f, II: bilag 55-56.

sens skattetakst steg fra 1½ mark i 1547 til 3 mark i 1556 og 3½ mark i 1560. I 1558 har han sammen med Søren Jacobsen Stage opkøbt okser på Sjælland.⁶¹ Men de store okseflokkene i de følgende år er muligvis faldet mindre heldigt ud, siden skattetaksten faldt i 1562 til 2 mark, i 1563 efter en mindre okseflok til 1½ mark. Efter 1563 ophørte hans oksehandel helt, og skattetaksten faldt til 8 skilling i 1565. Man fristes til at tro, at hans oksehandel i de sidste år måske er slået fejl.

Også Jacob Vibe er i 1557-1558 repræsenteret med ganske store okseflokkene og 2½ mark i skattetakst. Jacob Vibes og navnlig Jep Vibes oksehandel havde dog set bedre dage. I 1545-1546 var Jep Vibe takseret til 7½ mark og Jacob Vibe til 6½ mark og store okseposter, der for Jacob Vibe i 1547 nærmede sig 800 okser.⁶² Jep Vibes oksehandel ophørte i 1559, og han er muligvis død kort efter.⁶³ Men Jacob Vibes oksehandel ophørte i 1561 efter et par år med stærkt formindskede okseflokkene. Jacob Vibe levede endnu i 1563, ganske vist ikke forarmet, men dog med væsentlig lavere skattetakst. I 1563 måtte han skøde 8 boder bort, i 1564 måtte han lade sine stalde vurdere og skødede yderligere flere boder, og i 1565 skøder han en stald.⁶⁴ Altså en række vidnesbyrd om en noget trængt økonomi, før Jacob Vibe døde i 1565, da enken takseres til 12 skilling, en væsentlig lavere skat, end den rige mand var anslået til i sine velmagtsdage, men dog ingenlunde i nærheden af fattigdom.

Hans Sørensens oksehandel var ligeledes i tilbagegang. I slutningen af 1540'erne udførte han ca. 700 okser og var takseret til 2½ mark i skat.⁶⁵ I 1557 var hans skattetakst reduceret til 20 skilling, og okseflokkene var i hastig tilbagegang. I 1561 ophørte oksehandelen helt, og skattetaksten dalede til 8 skilling i 1562 og 1563 og 6 skilling i 1565.

Det fremgår altså af flere eksempler, at oksehandelens ophør øjeblikkeligt vil spores i stærkt nedsat skattesats. Det aktive ophør af oksehandelen behøver ikke nødvendigvis at være udtryk for ruin i handelen, men kan formentlig blot være alders- eller helbredsbetaget. Men udsigten til den store handelsfortjeneste var borte, hvilket forklarer skattnedsættelsen.

61 KBr 1558 28/10.

62 Om Jacob V se RBJ nr. 4, 235 s. 48, 77, RRD s. 7, 25, 71-73, RMR 1546 s. 29 – Om Jep Vibe se RBJ nr. 13, 204 s. 49, 76f, RRD s. 19, 21f, 45, 47f, 50, 52, jfr. P. Enemark 2003 II: bilag 39-40, 51, 55-56.

63 Endnu i 1561 var der syn på hans to huse, der nu tilhørte Søren Jacobsen Stage og Laurids Tøgersen. Se Ribe Tingbøger B85 A-1 s. 82, B85 A-4 s. 24 (LAV).

64 Ribe Tingbøger B85 A-4 s. 157b, 251b, 262b, 287 (LAV).

65 Om H.S. se RBJ nr. 183 s. 74, RRD s. 15, 17, 23f, 47, 53, P. Enemark 2003 II: bilag 39-40, 51, 55-56.

Jens Termensen var søn af Termen Jensen, og Knud Poulsen var søn af Poul Knudsen. Begge fædre havde haft storprangerstatus i 1540erne med en skattetakst på 4-4½ mark.⁶⁶ Sønnerne fortsatte oksehandelen, men nåede åbenbart ikke fædrenes velstandsstatus. Det gjorde derimod Jens Termensens ældre broder, Niels Termensen, der i 1545-1548 skattede 4-4½ mark og udførte mellem 500 og 600 okser. De følgende år blev flokkene dog mindre, og skattetaksten dalede, i 1555-1556 til 8 skilling og 50-100 okser. I 1557 ophørte oksehandelen helt, i 1560 sættes skatten til 0, og da han døde 1561, fragik enken arv og gæld.⁶⁷ I 1560-1561 gik Jens Termensens okseflokk drastisk ned i antal, og 1562 ophørte handelen helt. Samtidig faldt skattetaksten fra 2 mark i 1558-59 til 1 mark i 1560, 12 skilling i 1562, 8 skilling i 1563, 6 skilling i 1567 og 4 skilling i 1570.

Uden for rådkredsen stod ligeledes Peder, Iver og Jep Vandel, der normalt drev mindre okseflokk på et par hundrede dyr samtidig. Peder og Iver var brødre og kan også godt have været brødre til Jep Vandel.⁶⁸ Til middelklassen blandt Ribes handelsstand med okseflokk fra 150-300 dyr og en skattesats på 1½-2 mark hørte tillige folk som Christian Nielsen,⁶⁹ Mads Ebbesen,⁷⁰ Christian Sørensen og Herman Nielsen. Christian Sørensens skattesats svingede mellem 1½ og 2 mark fra 1557-1562, for pludselig i 1563, da oksehandelen brat ophørte, at havne på 0. Der må næsten være indtrådt en ruinerende episode. Mads Ebbesen havde været fast oksehändler siden 1545, tidligere med en højere skattesats.⁷¹ Hans navneform er i regnskaberne hyppigt skrevet Jepsen og lader sig derfor let forveksle med Mads Ibsen/Jepsen fra Bogense, der formentlig fra 1563 har erobret okseposterne ført under denne navneform.⁷² I 1562 foretages i Ribe tingbog en fortegnelse over Mads Ebbesens gæld og aktiver, hvilket antyder, at hans økonomi var i vanskeligheder. Samme år sagsøges hans søn for gæld. Han er formentlig selv død kort efter, siden han fra 1563 ikke længere figurerer

66 Om J.T. se RRD s. 34, 39, 53, O. Degn 1981 II s. 183 – Om K.P. se RBJ nr. 78, 82 s. 59, PHA II s. 81. Om fædrene T.J. og P.K. se P. Enemark 2003 II: bilag 51, 55.

67 Om N.T. se P. Enemark 2003 II: bilag 51, 55-56, s. 312, 318f, jfr. Ribe Tingbøger B85 A-1 s. 140 (LAV).

68 E.C. Larsen: »Nogle familier med rod i 1500-tallets Ribe III: Slægten Vandel«, Ph T 115 s. 31-85. Om disse personer se tillige RRD s. 112, 126, O. Degn 1981 II s. 65, P. Enemark 2003 I s. 452, 478, 485, II: bilag 51, 55-56.

69 Om C.N. se RRD s. 103f, RBJ nr. 64, 69 s. 56f.

70 Om M. E. se RRD s. 15, 51f, RBJ nr. 26, 42 s. 52f.

71 P. Enemark 2003 I s. 451f, 478, 484, II: bilag 51, 55-56.

72 Om M.I. fra Bogense se PHA I s. 252, jfr. *Danske Domme*. Ved E.Reitzel-Nielsen (Cit.: Ddo) VIII s. 488.

i skattelisten.⁷³ Christian Nielsen har lejet græsningsjord af byen i 1560erne og har i alt fald ifølge en retssag handlet med okser i 1568; rimeligvis er det samme Christian Nielsen, der optræder som Ribeborger i flere retssager mellem 1568 og 1581.⁷⁴ Christian Nielsen fra Ribe træffes med okser i Gottorp allerede 1553-1556, og registreres i Ribe skatliste 1557 med taksten 2 mark.⁷⁵ Da Herman Niensens oksehandel ophørte i 1561, må det også skyldes dødsfald, siden enken står anført med 4 skilling i skattelisten fra 1562.⁷⁶

Til middelklassen i Ribes handelsstand tør vel også henregnes Jesper Bertelsen, Søren Åle og Mads Nielsen. Jesper Bertelsen havde netop i 1557 ægtet enken efter den i 1554 afdøde borgmester Niels Krabbe, og han søgte i disse år at slå sig op på oksehandel med flokke på 3-400 i 1557 og 1558, i de følgende år dog væsentlig færre, og skattesatsen faldt fra 20 skilling i 1557 til 12 skilling i 1563, hvorefter oksehandelen ophørte.⁷⁷ Også Søren Åle og Mads Nielsen var i 1557 takseret til 20 skilling, og de udførte flokke på 100-200 okser i årene 1557-1563. Skattesatsen i 1563 var dog sat lidt lavere til Søren Åle og lidt højere til Mads Nielsen.⁷⁸

Til den mere ydmyge del af byens oksehandlere, der skattede 1 mark eller mindre og normalt fortoldede færre end 150 okser årligt, kan i disse år henregnes Niels Munck og Frans Madsen, der dog ligesom Peder Krag tidligere havde skattet 2-2½ mark og været god for noget større okseflokk.⁷⁹ For Frans Madsen ses oksehandelen da også at være ophørt i posten for 1559, for Peder Krag i posten for 1560 og for Niels Munck i posten for 1561, og skattetaksten faldt øjeblikkeligt.

I samme gruppe træffes tillige Søren Krag, Bonde Pedersen, Enevold Poulsen og Jørgen Jostsen. Søren Krags oksehandel ophørte i 1563, og i 1564 takseres han til 10 skilling i skat, men må antagelig være død 1565, siden hans hus anføres som øde i skattelisten dette år.⁸⁰ Bonde Pedersen

73 Ribe Tingbog B85 A-4 s. 97f, 101 (LAV).

74 RBJ nr. 64, 69 s. 56-57, RRD s. 102-04, jfr. s. 108-10, 112, 117-22.

75 P. Enemark 2003 II bilag 56, jfr. I s. 486, 499, O. Degn 1981 II s. 65: kæmner i Ribe 1558.

76 Om H.N. se i øvrigt P. Enemark 2003 I s. 487, II: bilag 56.

77 Om JB se E.C.Larsen i PhT 111 1991 s. 2, P. Enemark 2003 II bilag 56.

78 Om SÅ se PHA I s. 112, O. Degn 1981 II s. 65, 186 – Om MN se RBJ nr. 81 s. 59, RRD s. 15.

79 Om NM se RBJ nr. 188 s. 74, RRD s. 15 – Om FM se RBJ nr. 65 s. 56, nr. 155 s. 71, RRD s. 75f, 89f, Kinch II s. 75 – Se i øvrigt P. Enemark 2003 II: bilag 51, 55-56, I s. 451, 478, 485.

80 SK begyndte oksehandel i 1551, da hans skattetakst nåede op på 10 skilling (se P. Enemark 2003 II bilag 55-56, jfr. I s. 482, 485, 573. – Den Søren Sørensen Krag, der træffes i 1590erne, kunne være en søn (RRD s. 204-12, 226-30).

fortoldede i 1554 38 okser og atter i 1557-1558 et beskedent antal, men derefter skulle der gå 5 år, før han på ny i 1563 viste sig hos Gottorptolderen, dog nu med en væsentlig større flok på 368 okser. Men hans skatte-takst var rigtignok også steget til 2 mark dette år.⁸¹ Enevold Poulsen var antagelig yngre søn af Poul Knudsen, siden de to brødre og faderen i 1555 og 1556 fortoldede deres okseflokkede samme dag og lige efter hinanden.⁸² Enevold Poulsens oksehandel var ophørt i 1561, men han levede endnu 1569 takseret til 4 skilling i skattelisten, Jørgen Jostsens skattetakst svingede mellem 10 skilling og 1 mark, og skattetakst 10 skilling svarede formodentlig til noget nær den laveste formue, der kunne etableres oksehandel på.⁸³

Palle Poulsen kan med sikkerhed betragtes som yngste søn af Poul Knudsen, siden han efter faderens død i 1556 nævnes i skattelisten sammen med moderen, hvilket antagelig forklarer den relativt høje skattesats, som den ganske unge mand næppe kunne repræsentere alene endnu. Han må antagelig være død ganske ung, siden han hverken nævnes i skattelisten eller i toldregnskaberne efter 1557.⁸⁴

Peder Vanderup er ikke registreret med okser i 1557, men hører dog alligevel til de gamle kendinge, der havde udført okser i 1548-1555 med skattesats på 2 mark i 1548, dog dalende i de følgende år til 8 skilling i 1555. I 1556 var handelen begrænset til en lille efterårsflok på 25 okser og altså ingen okser i 1557.⁸⁵ Med 126 okser i 1558 steg skatten på ny til 12 skilling, i 1559 med 280 okser til 1½ mark, i 1560 med 254 okser og 20 skilling i skat, og i 1561 med 422 okser og stadig 20 skilling i skat. I foråret 1562 fortoldede han endog 591 okser, men må formentlig være død i løbet af året, siden han ikke figurerer i årets skatliste, der udfærdiges i december.

Vender man sig nu til skemaets nye oksehandlere, der er kommet til i perioden 1557-1563, træffer man først Tøger Pedersen, der er opført med 12 skilling i skattelisten for 1557. Men efter 1563 forsvinder hans navn fra skattelisten, hvilket antyder, at han antagelig må være flyttet fra byen. I 1568 tog han borgerskab i Ålborg og bliver samme år medlem af Guds

81 BP døde 3/3 1590 (PHA I s.207), jfr. O. Degn 1981 II s. 65, 183, P. Enemark 2003 II bilag 56, I s.487.

82 P. Enemark 2003 II bilag 56, I s. 487.

83 Om JJ se P. Enemark 2003 II bilag 55-56, I s. 482, 485.

84 Om PP se P. Enemark 2003 II bilag 56, I s. 487.

85 Om PV se RBJ nr. 120 s. 65, P. Enemark 2003 II bilag 55-56, I s. 481, 485, 573.

Legems Lav i byen.⁸⁶ Når hans navn i midten af 1560erne atter dukker op i Gottorptolderens lister, er det derfor sikkert rimeligt at henføre disse flokke til Ålborg.

Jørgen Hansen Friis var navnet på en meget kendt oksehandler og rådmann i Odense, søn af borgmester i Odense Hans Friis.⁸⁷ Han døde i 1566, så når Gottorptolderens regnskaber både i 1567 og 1568 registrerer 8-900 okser under navnet Jørgen Hansen, kan det altså ikke længere være Oden-serådmanden. Et nøjere studium af Gottorptolderens regnskaber afslører, at der i alt fald tilbage til 1558 må være tale om to personer af navnet Jørgen Hansen, der har handlet okser.⁸⁸ Jørgen Hansen fra Ribe skattede i 1557 20 skilling og må have udført et par hundrede okser årligt i perioden 1558-1563, da han takseres til 2½ mark i skat. Det må antagelig være den samme Jørgen Hansen, borger i Ribe, der træffes på Ribe rådhus sammen med Jesper Bertelsen i 1557 som garanter for en anden Ribeborger, Herman Menemand.⁸⁹ I 1569 optræder han på ny som vidne på Ribe rådhus denne gang i en sag mellem lensmand i Ribe Axel Viffert og en Amsterdambkøbmand.⁹⁰

Marine Hans Andersen var enke efter den hovedrige rådmann og oksehandler Hans Andersen, der var død 1556.⁹¹ Enken var i 1557 efter mandens død skatteansat til 7 mark, og hun udførte i 1559 ikke færre end 374 okser. Hans Andersen havde i begyndelsen af 1550erne ofte udført 7-800 okser og var dengang skatteansat næsthøjst i byen efter Lambert Ibsen.⁹²

Hans Jensen var søn af Jens Tielofsen eller Detlevsen, der var rådmann og oksehandler i 1540erne. I Ribe bys jordebog kan man følge et jordstykke, der gik i arv fra Tielof Jensen i begyndelsen af 1500-tallet til Jens Tielofsen og videre til sønnen Hans Jensen.⁹³ Hans Jensen nævnes først som rådmann i Ribe i 1581, og han antages at have ægtet Marine, enke

86 C. Klitgaard: »Gildebrødre i Guds Legems Lav i Aalborg i aarene 1537-1624«, H&KH V 1916 s. 350.

87 Om JHF eller JH, som han hyppigt hed i okseposterne, se P. Enemark 1971 registret, især bilag 43,2 II s. 271, P. Enemark 2003 registret, KBr 1553 5/1, Svend Larsen: *Studier over det fynske Raadsaristokrati i det 17. Aarhundrede* 1965 II s. 22, registret s. 464: JHF rdm og s. 469: JH kbmd, der er samme person.

88 Det viser sig, at der 1558-1566 er anført mindst to okseposter under navnet JH, hvoraf den ene altid optræder i gruppe med fynboer og den anden i gruppe med Ribeborgere.

89 RRD s. 65-66.

90 RRD s. 105-07. Om lensmand i Ribe A.V. se Kinch II s. 145-47.

91 Om MHA se RRD s. 22.

92 Om HA se RBJ nr. 18 s. 50, registrene til Kinch II, RRD, P. Enemark 2003, jfr. II: bilag 39-40, 51, 55-56, O. Degn 1981 II s. 183.

93 RBJ nr. 8 s. 48, jfr. P. Enemark 2003 I s.450f.

efter Hans Andersen, ca. 1559.⁹⁴ Dette ægteskabsår kan bekræftes indirekte af Ribe skattebog, der i 1558 ansætter Hans Jensen til 4½ mark boende i 1. fjerding, men året efter er han flyttet til sidste fjerding på Marines plads, nu takseret til 9 mark efter indgåelsen af det rige ægteskab. I 1560-1563 er han hvert år registreret med mindst 400 okser i Gottorp.

I 1560 startede en anden af årtiets betydningsfulde oksehandlere fra Ribe, nemlig Mikkel Thomsen Klyne, der i regnskaberne føres skiftevis under de to forskellige navneformer.⁹⁵ Som Mikkel Thomsen kendes han som rådmand i Ribe fra 1571.⁹⁶ Hans skattesats på 12 skilling i 1560 forekom beskeden i forhold til hans flokke på mindst 300 okser. Han må antagelig være søn af den Thomas Klyne, der er ført som oksehandler i Gottorpregnskaberne mellem 1550 og 1561. Dennes herkomst kan ikke fastslås med sikkerhed, men slægtsnavnet Klyne peger i alt fald mod Ribe, og han kan i disse år have opholdt sig i Ålborg, siden han altid er registreret blandt ålborgensere.⁹⁷

I 1560 begyndte tillige Hans Vibe oksehandel i noget mere beskeden målestok. Om han muligvis har været beslægtet med Jep eller Jacob Vibe, tør ikke afgøres.⁹⁸ Hans oksehandel ophørte dog allerede 1565, hvilket muligvis kan have relation til, at han i 1570 selv beretter at have siddet fange på København Slot.⁹⁹

I 1562 begyndte Peder Mortensen Hegelund at handle med okser. Han registreres ligeledes i Gottorpregnskaberne skiftevis under de to navneformer.¹⁰⁰ Han stammede fra Ålborg og indgik i 1561 ægteskab med Marine, datter af den i 1554 afdøde rådmand og oksehandler Lauge Steffensen, hvis epitafium endnu er bevaret.¹⁰¹ Peder Hegelund blev dermed svoger til den senere biskop i Ribe Hans Laugesen og de to oksehandlere Christen og Jens Laugesen, der vil blive omtalt nedenfor.¹⁰² I 1566 blev

94 RRD s. 123, O. Degn 1981 II s. 187.

95 Hans dobbeltnavn ses i KBr 1579 15/7 (s. 680).

96 RRD s. 112, O. Degn 1981 II s. 186.

97 P. Enemark 2003 I s. 505-06.

98 Hans fader hed Peder Vibe (se Ribe Tingbøger B85 A-2 s. 128: 1569 (LAV)).

99 RRD s. 108-10.

100 Om PMH se Kinch II s. 156ff.

101 O. Norn: »Ripensiske Patriciere. Epitafieportrætter fra Renaissancetiden. *Festskrift til Astrid Friis på 70-årsdagen 1963*. Red. Sv. Ellehøj, Sv. Gissel, K. Vohn, s. 172-184, om LS se Kinch II s. 115ff, O. Degn 1981 II s. 182, P. Enemark 2003 I s. 449, 478-79, 484, 567, II: bilag 51, 55-56.

102 Om biskop HL se Kinch II s. 114-17, om CL og JL se RRD s. 213f, 220, 223, registre til PHA II, Kinch II, jfr. O. Degn 1981 II s. 189.

Tabel 2. Ribehandlendes okseposter og skatteansættelser 1564-1569. Udførsel forbi Gottorp Toldsted (1569 tillige Riberegnskab).

Handlende	Skat 1564 (skilling)	Udførte okser							Skat 1569 (skilling)
		G 1564	G 1565	G 1566	G 1567	G 1568	R 1569	G 1569	
1) Seuerin Jacobsen	272	939	1.392	1.663	1.369	1.248	1.175	1.278	304
2) Bagge Jensen	288	786	911	660	663	424	172	358	288
3) Lambert Ibsen	80	568							40
4) Jens Klyne	96	841	824						
5) Oluf Steffensen	40	316	386	220	286	186			8
6) Laurids Tøgersen	88	508	392	200	190	202	222	300	120
7) Jens Hegelund	24	510	326	280	667				8
8) Peder Brun	64	260	336						8
9) Jesper Bang	40	852	835	840	816	497	140?		8
11) Peder Trelund	48	254	202	149	108	124	106	126	56
15) Knud Bendiksen	40	525	446	372	141				
16) Ebbe Ibsen	12	141							4
17) Peder Vandel	32	142	134	148	138	163	73	150	12
18) Christen Nielsen	32	155	173	216	88	125	213	91	28
20) Knud Poulsen	24	258	165						4
21) Frans Klyne	10	374	175						
29) Iver Vandel	24	153	141	135	154	120	55		12
30) Seuerin Åle	16	245	142	132	177	372	115		6
33) Bonde Pedersen	36	175		262	160	172	85	172	32
34) Oluf Pedersen	16	256	550	316	273	180			8
37) Jørgen Jostsen	10	96	88						
38) Jep Vandel	24	147	198	132	340	195		160	12
43) Jørgen Hansen	48	462	858	792	962	893			4
45) Hans Jensen	192	436	575	324	318	498	16	210	128
46) Hans Vibe	12		119						4
47) Mikkel Thomsen			327						24
47) Mikkel Klyne		170		375	351	476		545	24
48) Peder Mortensen	32		286		125	132	81	166	
48) Peder Hegelund	32	242		178					
50) Unge Peder Brun	40	243	176		150				12
51) Jacob Stage	4		198	320					2
51) Jacob Sørensen	4	500							2
52) Mathias Douw	40	124	175	158	132				2

53) Hans Pedersen	60			183	122				48
53) Hans Fanningner	60		148			138			48
54) Ib Lambertsen			200	356	160	260	172	249	16
55) Niels Thomsen			75	85		76	138	143	12
56) Marine Klynes				401					
57) Christen Laugesen				152	104	130	144	144	24
58) Hans Lambertsen						333	216	355	40
59) Peder Knudsen	12					145	39	138	24
60) Mads Jørgensen Kock						115	176	258	44
61) Christoffer Skriver							140	262	20
62) Niels Borchsen									20
Okser i alt		10.678	10.953	9.049	7.994	7.269	3.440	5.105	
Andel af samlet udførsel af okser, %		25	23,8	24,8	21,5	21,8		16,3	
Oksehandlere i alt		30	30	26	24	24	19	18	

Peder Hegelund rådmand, i 1568 tolder i Ribe efter borgmester Oluf Pedersen og i 1577 borgmester efter Søren Jacobsen Stage.¹⁰³

At alle de her opregnede personer, hvis okseposter alle er opført i tabel 1, tør identificeres som Ribeborgere, er hævet over enhver tvivl. Lidt mere tvivlsomt stiller sagen sig om Poul Sørensens okseposter fra 1558-1563. For at henføre dem til Ribe taler kun Ribe skatteliste, idet han ikke ses anført andre steder. Netop de anførte Gottorpår passer dog fint ind i billedet, men i 1562 er skattesatsen dalet til 8 skilling, og 1563 ophører både oksehandel og Ribeskat.

Sammenfattende for årene 1557-1563 kan fastslås, at Ribes oksehandlere normalt udførte mellem 10.000 og 12.000 okser, hvilket udgjorde ca. 28-31 % af den samlede drivning forbi Gottorp i disse år. I de første år var normalt fra 38-40 oksehandlere i Ribe engagerede i handelen, men i årene efter 1560 var antallet dog dalet noget og lå i 1563 på 31 oksehandlere.

En sammentælling af skatteansættelserne for de 38 aktive oksehandlere i 1557 kan opgøres til 1576 skilling eller 98½ mark, mens den tilsvarende beregning for de 31 aktive oksehandlere i 1563 giver 1726 skilling eller ca. 108 mark. Der synes altså at være indtrådt en koncentration af handelen på færre, men lidt mere velsituerede oksehandlere.

Den lange tradition for og det udbredte kendskab til oksehandel i Ribe kan meget vel have fristet mange til at forsøge sig, måske til tider med lidt

¹⁰³ Kinch II s. 156ff, registre til RRD, PHA II, jfr. O. Degn 1981 II s. 185, KBr 1568 5/1 (s. 276).

for få ressourcer til at magte opgaven, hvilket kan forklare, at flere har måttet give op, eksempelvis Jørgen Jostsen og Enevold Poulsen. Nogle måtte slippe handelen i nogle år, men forsøgte sig så igen som f.eks. Peder Vanderup og Bonde Pedersen.

Stagnation og begyndende tilbagegang i slutningen af 1560erne

Tabel 2 viser i skemaform Ribes okseposter i Gottorp 1564-1569, det sidste år tillige med tal fra et bevaret Riberegnskab.¹⁰⁴ Første og sidste rubrik viser skattesatser fra 1564 og 1569. Søren Jacobsens og Bagge Jensens formuer ligger i særklasse, nu fulgt af Hans Jensens og noget lavere Jens Klynes, Laurids Tøgersens og Lambert Ibsens formuer.

Okseflokkene på mindst 800 dyr var forbeholdt Søren Jacobsen, Bagge Jensen, Jens Klyne og Jesper Bang. Den næste gruppe på 400-600 okser magtede Lambert Ibsen, Laurids Tøgersen, Jens Hegelund, Knud Bendiksen, Jørgen Hansen og Hans Jensen. Den Jacob Sørensen, der i 1564 er opført med 500 okser og en skattetakst på 4 skilling, må være Søren Jacobsen Stages søn, der de to følgende år er ført under Jacob Stage. Det er således muligt, at han blot har handlet i faderens navn.

Mellemgruppen af oksehandlere, der fortoldede 200-400 okser, bestod af rådmændene Oluf Steffensen, Peder Brun, Peder Trelund, borgmester Oluf Pedersen og tillige Frans Klyne, Knud Poulsen, Mikkel Thomsen og Peder Hegelund.

Den fattigste del af oksehandlerne magtede end ikke flokke på 200 dyr. Hertil må regnes Ebbe Ibsen, Peder, Iver og Jep Vandel, Christian Nielsen, Søren Åle, Jørgen Jostsen og Hans Vibe. Til samme gruppe tør vist tillige henføres Mathias Douw, Bonde Pedersen og den yngre Peder Brun, der efter deres skattesats ellers synes at have været relativt velhavende. For Mathias Douw faldt handelen dog næppe særlig heldigt ud, hvilket skattesatsen de følgende år antyder.

I begyndelsen af februar 1565 – altså før drivningstiden – døde Lambert Ibsen, og i juli samme år omtales Jens Klynes enke, Marine, der var i færd med at opkræve ubetalte gældsposter til hendes i april afdøde husbond.¹⁰⁵ Endnu i skattelisten for 1565 var enkerne Marine Klynes sat til 6

¹⁰⁴ Riberegnskab 1568/69 se Register 108B: Regnskaber 1559-1660 pk. 167/68: Toldregnskaber fra jyske byer 1568-1661 (RA).

¹⁰⁵ Om LI se PHA I s. 2, O. Degn 1981 II s.184. – Om JK se KBr 1565 29/7 (s .638). Ifølge PHA I s. 5 døde JK i april 1565 under pesten i Ribe, jfr. Kinch II s. 64, 106.

mark og Else Lamberts til 5 mark. Men det skulle hurtigt vise sig, at Jens Klynnes økonomi havde været knap så velfunderet, som hans omfattende handel med okser, korn, norsk tømmer og klæde m.v. ellers skulle have ladet formode.¹⁰⁶ I august 1566 måtte magistrat og byfoged i Odense have pålæg om uden forhaling at hjælpe Marine Klynnes til hendes krav hos Odenseborgere.¹⁰⁷ Måneden efter ægtede hun borgmester Jens Christensen Hegelund og blev således stedmoder til den senere biskop i Ribe Peder Hegelund og dennes søskende.¹⁰⁸

Lambert Ibsen efterlod sig to sønner, Jacob/Jep/Ib Lambertsen og Hans Lambertsen, der begge vil blive omtalt som oksehandlere nedenfor, og til lige to døtre, Ingeborg og Gunder Lambertsdatter, der blev gift med henholdsvis oksehandler og i 1571 rådmann, 1584 borgmester Laurids Tøgersen,¹⁰⁹ og Jens Olufsen, søn af oksehandler, kongelig tolder og borgmester Oluf Pedersen.¹¹⁰

I løbet af året 1565 døde også rådmann Peder Brun, hvis enke, Gertrud Andersdatter, anføres i skattelisten 1565 på mandens plads med taksten 4 mark, og i Ribe tingbøger 1566 omtales rådmann Peder Brun som salig afdød.¹¹¹ I 1565 udførte også Frans Klyne og Knud Poulsen deres sidste okseflokk. Frans Klyne var skattetakseret endnu i 1565, men må være død relativt kort tid efter. I 1566 gav Sidsel Franses afkald til Maren Klynnes på arv efter Jens Klyne, antagelig fordi Frans Klyne var død. Afkaldet er vel faldet i anledning af Marens ægteskab med Jens Hegelund i september 1566.¹¹² Knud Poulsen døde imidlertid først i 1572, men hans skatte-takst faldt med ophør af hans oksehandel.¹¹³

106 Se bl.a. KBr 1563 20/6 (s. 273), 1564 7/5 (s. 438), 1566 4/2 (s. 10), Chr. III's RMR 1557/58 s.324, jfr. K. Hornbeck, H.L.Hansen: *Tanggård gods 1553-1559. Adelig godsdrift i Danmark i det 16. årh.* Odense 1980 s. 30, 58, 93, 172, P. Enemark 2003 se registret: II s. 401.

107 KBr 1566 7/8 (s. 73).

108 PHA I s. 18, Kinch II s. 64.

109 Om LT se »Jørgen Pedersens jyske rentemesterregnsk 1546«. Ved Søren Balle (*Økonomisk Institutt, Memo* 1984, 12) (Cit.: RMR 1546) s. 84, RBJ nr. 13, 29-30 s. 49, 52, 75, registre til RRD, PHA og J.Kinch II.

110 O. Degn II s. 183f. Om OP se RMR 1546 s. 25, 29, 99, RBJ nr. 181, 250 s. 73, 81, PHA I s. 21, 66, jfr. registre til RRD, KBr 1551-1570, samme J.Kinch II.

111 Se Ribe Tingbøger B85 A-4 s. 325 (LAV), jfr. RRD s. 95-96: rdm PB omtalt død 1567/68. Når hans død i PHA I s. 81 sættes til marts 1572, skyldes det en udgiverfejltagelse: i teksten står kun PB, men i registret (II s. 334) er han ført som rdm. – Peder Hegelund kan naturligvis ikke undgå at kende sagens rette sammenhæng. Det må være den yngre PBs død, der er omtalt i PHA under 1572.

112 Ribe Tingbøger B85 A-4 s. 335 (LAV), kort efter blev hans stald vurderet (s. 338), først i 1568 omtales han direkte som død (B85 A-2 s. 44).

113 PHA I s. 81: KP død april 1572.

Dødsfaldene 1565-1566 i den velsituerede del af Ribes oksehandlerkreds betød et uomtvisteligt tilbageslag for handelen, selv om Marine Klynnes dog formåede at uddrive 400 okser året efter mandens død, og Jacob (Ib) Lambertsen tog arven op efter faderen, Lambert Ibsen, med 200 okser allerede i 1565 og tilsvarende tal de følgende år. For den samlede handel betød det nok knap så meget, at mindre formuende folk som rådmænd Ebbe Ibsen, Jørgen Jostsen og Hans Vibe i 1564-1565 måtte slippe oksehandelen.¹¹⁴

I 1565 begyndte en velstående mand som rådmænd Hans Fanning oksehandelen, dog med ret beskedne flokke på 100-200 okser. Han er i Gottrup ført vekslende under Hans Fanning og Hans Pedersen.¹¹⁵ I 1566 begyndte tillige en yngre mand, Christen Laugesen, med flokke af tilsvarende størrelse. Han var søn af den 1554 afdøde rådmænd og oksehandler Lauge Steffensen, nevø til rådmænd og oksehandler Oluf Steffensen og – som nævnt – svoger til Peder Mortensen Hegelund, der dette år blev rådmænd.¹¹⁶ Mere betød det dog sikkert, at Jørgen Hansen i 1565 omtrent fordoblede sine okseflokkene fra 4-500 til 8-900 okser, hvorved skattetaksten øjeblikkeligt steg fra 2½ mark i 1563 til 3 mark i 1564 og 4 mark i 1565. Flokkestørrelsen holdt sig også i de følgende år.

I 1567 træffes den sidste – men meget store – okseflokk fra borgmester Jens Christensen Hegelund, hvilket medførte en stigning i skattesatsen fra 1½ til 3 mark. Men blomstringen blev kortvarig. Da oksehandelen året efter ophørte, faldt skattesatsen til 8 skilling i 1569 og 4 skilling i 1570. Borgmesteren blev vist plaget af sygdom og deltog tilsyneladende ikke i rådsmøderne i sine sidste år, før han døde fattig og nedbrudt marts 1571 »mæt af lidelser og besvær«, som sønnen skriver.¹¹⁷

I 1567 udførtes Knud Bendiksen's sidste – såre beskedne – okseflokk, og han må åbenbart være død inden næste oksedrivertid. I en retssag fra december 1568 er vi næsten til stede ved hans død, han nævnes »salig med Gud«, men er ellers ikke hovedperson. En af hans tjenere, Anders Jensen, blev syg og døde øjensynlig efter Knud Bendiksen; men nogle okser, vel sagtens tilhørende Knud Bendiksen, havde den syge Anders Jensens fa-

114 El synes tillige at være udtrådt af rådet (se O. Degn 1981 II s.184). El er sidst omtalt som rdm i 1564 (se RRD s. 90).

115 Om HF se registre til PHA II s. 339, Kinch II s. 907, RRD s. 251, O. Degn 1981 II s. 183.

116 Om CL se RRD s. 213f, Kinch II s. 115, 236, 626, O. Degn 1981 II s. 189, PHA II registret s. 374.

117 PHA I s. 81, jfr. RRD s. 93-105, hvor rådsmøderne 1568-69 ledes af bgm Oluf Pedersen alene.

der, Jens Andersen, været fiffig nok til at sælge til Christian Nielsen, der fastholdt, at okserne tilhørte ham ifølge handelen, mens Knud Bendiksens søn, Peder Knudsen, og Niels Andersen kræmmer gjorde indsigelse og bestred Jens Andersens ret til at sælge okserne.¹¹⁸

Peder Knudsen begyndte allerede 1568 oksehandel med en lille flok, men hans skattesats på 1½ mark vidner om, at der må have været et vist startgrundlag i arv fra faderen, selv om retssagen muligvis ikke førte til det ønskede resultat.

I 1568 ophørte oksehandelen for rådmænd Oluf Steffensen og borgmester Oluf Pedersen, utvivlsomt p.gr.a. alder. Samme år bad Oluf Pedersen sig fritaget for tolderembedet »formedelst alderdom og svagelighed«.¹¹⁹ For rådmænd Hans Pedersen Fanning er handelen næppe indfriet forventningerne, siden hans sidste flok er ført 1568. For generationsskiftet i handelen fik Jacob Sørensen Stages tidlige død i 1568 som 23-årig naturligvis følger.¹²⁰ For handelens øjeblikkelige omfang var Jesper Bangs og Jørgen Hansens farvel samme år nok af større betydning.

Allerede Jesper Bangs sidste flok i 1568 var væsentlig mindre end normalt niveau. Ifølge Riberegnskab 1569 skal Christoffer Skriver imidlertid have fortoldet 140 okser i Jesper Bangs navn. Da han få dage senere fortolder flokken i Gottorp, er den vokset til 262 okser, og der er intet anført om Jesper Bangs ejerskab.

Uanset Jesper Bangs eventuelle ejerskab til de 140 af Christoffer Skriver fortoldede okser i Ribe 1569, hører man i alt fald ikke mere til Jesper Bangs oksehandel før hans død i 1572. Muligvis har han været udkommanderet i kongelig tjeneste i sine sidste år. Han var i alt fald ombord på et kongeligt skib, der gik ned med mand og mus den 28. oktober 1572.¹²¹

Mere gådefuldt er Jørgen Hansens bratte ophør med oksehandelen i 1569 efter fire års flokke på 800-1000 okser. De sidste flokke i 1568 på i alt 958 okser har næppe givet det ønskede afkast, siden skattetaksten i 1568 faldt fra 3½ til 1 mark, og da handelen helt ophørte i 1569, faldt skattetaksten øjeblikkeligt til 4 skilling.

I februar 1569 optræder Jørgen Hansen som vidne på Ribe rådhus i en retssag, som lensmanden i Ribe, Axel Tønnesen Viffert, havde mod en købmand i Amsterdam, Reinholdt Corneliussen, der ønskedes fængslet for gæld til Axel Viffert muligvis i en oksehandel. Axel Viffert handlede i alt

118 RRD s. 104-05.

119 KBr 1568 5/1 (s. 276).

120 J. Kinch i JyS I 1866/67 s. 222.

121 PHA I s. 85.

fald med okser og havde i 1567 udskibet okser til Holland.¹²² Om Jørgen Hansen har været involveret i Axel Vifferts oksehandel, eller om han selv har haft et udestående med Reinholdt Corneliussen, er svært at afgøre, men det kunne i hvert fald se ud til, at hans oksehandel har ført ham til Amsterdam, hvor han åbenbart var velkendt i handelskredse. Hans bratte fald i skat efter oksehandelens ophør tyder i det mindste på, at hans udenrigshandel var ensidigt relateret til hans oksehandel.

De fleste danske oksehandlere har formentlig afsat deres okser på forårsmarkedet i Wedel for »magre okser« til vesttyske og hollandske opkøbere, der drev dyrene til en sommers fedning i marskegnene.¹²³ Men havde man ressourcer og forbindelser på de vesttyske og hollandske markeder, var der utvivlsomt langt større fortjenester at hente, men tillige også større risici.

Lad os se lidt nøjere på et par af de større danske oksehandlere, der kunne tænkes at have sat sig fast på de hollandske markeder. I 1557 udførte Jens Klyne 1576 okser og betalte 7 mark i skat; men året efter var hans okseflokk vokset til 2226 okser, og skatten var steget til 10 mark. Men i 1559 dalede okseflokkene til 1682 dyr, og skatten faldt til 6 mark, og da oksetallet i 1560 yderligere faldt til 942 okser, gik skatten ned til 5 mark. I 1562 steg oksetallet på ny til 1569 okser, og skatten gik op til 6 mark, men i 1563 faldt oksetallet til 981 dyr og skatten til 4 mark. Til trods for de jævnt hen store oksetal var – som nævnt – Jens Klynes handel ikke så velfunderet ved hans død i 1565.

Søren Jacobsens formueforhold var mere jævnt stigende. I 1557 udførtes 980 okser og betaltes 12 mark i skat, i 1560: 1.008 okser og 13 mark i skat, i 1563: 1.148 okser og 17 mark i skat. Men i 1564 steg skatten til 20 mark trods et mindre fald i okseantal til 939 okser, og da oksetallet i 1565 yderligere steg til næsten 1.400 okser, røg skatten helt op på 30 mark.

Bagge Jensens formue forekom særdeles velfunderet: i 1557 udførtes 574 okser med en skattesats på 9 mark. I 1560 var skatten steget til 12 mark med 402 okser, i 1563 var skatten 20 mark, skønt oksetallet var dalet til 307 okser. Bagge Jensens formue var åbenbart ikke så ensidigt baseret på oksehandel. Da oksetallet steg i 1564 til 786 okser, faldt skatten endda til 18 mark. Men året efter steg oksetallet yderligere til 911 dyr, og nu røg skatten helt op på 24 mark.

Der er nok grund til at antage, at alle disse tre oksehandlere ligesom Jørgen Hansen har haft deres oksehandel – i alt fald delvis – relateret til de hollandske markeder. Det viser sig imidlertid, at heller ikke Søren Jacob-

122 RRD s. 105-07. Om AV's udskibning af øksne se Kinch II s. 138, 146.

123 Om Wedelmarkedet se P. Enemark 2003 I s. 246-54.

sen og Bagge Jensen kunne holde deres store okseflokk og store formuer i årene efter 1565. I 1567 faldt Bagge Jensens okseantal til 663 dyr og skatten til 20 mark, i 1569 til 358 okser og 18 mark i skat. Søren Jacobsens okseflokk steg ganske vist i 1566 til 1.663 dyr, men skatten faldt alligevel til 28 mark, i 1567 faldt oksetallet til 1.369 dyr og skatten til 24 mark. I 1569 var oksetallet yderligere dalet til 1.278 dyr, men skatten gik helt ned på 19 mark. Både Søren Jacobsen og Bagge Jensen var stadig særdeles velstående efter Ribeforhold; men deres formuer må trods alt være blevet svækket i årene fra 1565 til 1569.

Af nye oksehandlere var i dette tidsrum foruden Jacob/Ib Lambertsen, Christen Laugesen og Peder Knudsen tillige i 1565 begyndt Niels Thomsen, i 1568 Ib Lambertsens broder, Hans Lambertsen, og Mads Jørgensen Kock og i 1569 – som nævnt – Christoffer Skriver og i Ribe Niels Borre. Navnlig Hans Lambertsen og Mads Kock var ganske velsituerede folk. Mads Jørgensen Kock havde ægtet Jacob Vibes enke og skulle snart markere sig blandt byens oksehandelselite.¹²⁴

Sammenfattende for årene 1564-1569 faldt antallet af Ribeokser fra 10.-11.000 i 1564-1565 til 8.000 i 1567 og godt 5.000 i 1569, og antallet af byens oksehandlere faldt fra 30 i 1564-1565 over 24 i 1567 til 19 i 1569. Sammenligner man den samlede skattesats for de aktive oksehandlere, androg den i 1564 1.700 skilling eller ca. 107 mark, men var i 1569 dalet til 1.228 skilling eller 76-77 mark, altså uomtvistelig tilbagegang både i henseende til eksportmængde, antal handlende og deres formueforhold.

Højkonjunkturen for dansk oksehandel i slutningen af 1540erne og i 1550erne betød øgede indtjeningsmuligheder for de danske købstæders handlende og ikke mindst for Ribes oksehandlere, der udnyttede højkonjunkturen i fuldt mål.

Kongen tjente dog også ganske pænt på den blomstrende oksehandel efter, at Christian III med rigsrådets billigelse i 1542 havde flyttet Frederik I's oksetoldpålæg ved Gottorp toldsted til kongerigets toldsteder, hvor det virkede som en toldstigning på 20 skilling pr. okse og hest.¹²⁵

I et rentemesterregnskab fra 1546 findes efterretninger om et Riberegnskab fra 8/9 1545-8/9 1546. Tolderen har til rentemesteren afregnet et afsluttende beløb på 4.634½ daler og 12½ skilling lybsk. Men med de tidligere kontant afregnede à-conto-beløb, der også er opført, kan det samlede

124 O. Degn 1981 II s. 186.

125 Se herom P. Enemark: »'--- at Vor og kronens told ikke skal forkrænkes.' Baggrunden for grænsehandelen langs Kongeåen', *Zise. Told- og Skatthehistorisk Tidsskrift* 20 1997 s. 97-114, især s. 101-06.

Riberegnskab for dette år opgøres til godt 6.000 daler,¹²⁶ hvilket må formodes at give et indtryk af Ribetolderens oppebørselsniveau på dette tidspunkt.

I 1563 indlod Frederik II sig i Den Nordiske Syvårskrig mod Sverige, hvilket i første omgang var uden direkte indflydelse på oksehandelen. Straks fra starten greb kongen til møntforringelse for at finansiere krigen, i 1563-1564 i form af klippingmønter.¹²⁷ I handel og vandel måtte disse krigsmønter naturligvis opvejes med supplerende opgæld til trods for majestættens gentagne trusler, endog på livet, for at foragte vor mønt.¹²⁸

På denne baggrund bliver det særlig interessant, at kongen i november 1564 befaler Koldingtolderen at tage enkeltdalere i øksnetold, altså ikke klippingmønter. Kongen ville ikke have sine egne underlødige mønter igen, og motiveringen er, at købmændene først betaler told, når de kom hjem fra marked, og der handlede man med dalere.¹²⁹ Det passede kongen udmærket, at toldbeløbet faldt i gode udenlandske dalere. Derfor havde han afvist at modtage øksnetold i dansk mønt, hvilket indskræpes tolderne også i Assens og Ribe.¹³⁰

Men kongen kunne sandelig også bruge pengene. I december 1563 fik Ribetolderen besked på at betale Frederik Knebel fra Lybæk 800 daler i Hamborg for klæde leveret til krigsfolket, og oktober 1564 skal han betale yderligere 1000 daler til en købmand fra Münster til foråret 1565 i Hamborg, også for klæde til hæren.¹³¹ I februar 1565 fik tolderne i Kolding, Assens og Middelfart besked på at kvitte Oluf Bager i Odense 2.000, 1.000 og 334 daler og 46 skilling i øksnetold, formentlig også for klæde leveret hæren.¹³²

Endnu kunne tolderne nok følge med, men beløbene blev i alt fald ikke mindre. I februar 1566 skulle toldereren i Assens betale Oluf Bager 5.000 daler af øksnetolden og toldereren i Ribe tilsvarende betale Hendrich Momme 5.000 daler af øksnetolden.¹³³ I august 1566 fik toldereren i Ribe besked om følgende forår at betale Oluf Nielsen Bager 7.367 daler. Dette var dog muligvis mere end toldereren i Ribe, Oluf Pedersen, kunne klare på grund-

¹²⁶ RMR 1546 s. 25.

¹²⁷ G. Galster: »Danmarks Mønter« (»Mønt« i *Nordisk Kultur* XXIX 1936 s. 188).

¹²⁸ KBr 1563 14/9 (s. 332), 1563 30/11 (s. 363), 1564 26/3-27/3 (s. 413), 1564 27/4 (s. 431f), 1564 10/12 (s. 533).

¹²⁹ KBr 1564 6/11 (s. 522).

¹³⁰ KBr 1564 16/12 (s. 538).

¹³¹ KBr 1563 24/12 (s. 369), 1564 12/10 (s. 512).

¹³² KBr 1565 22/2 (s. 563). Okserne havde OB antagelig måttet tage af kongen i betaling for leverede varer.

¹³³ KBr 1566 25/2 (s. 20).

lag af det forventede toldbeløb i marts 1567. I september 1566 gentages kravet, men med mulighed for, at Koldingtolderen måtte træde til i nødsfald.¹³⁴

I 1565 havde kongen omsider inddraget klippingmønterne og ladet udmønte nye dalere, som imidlertid snart viste sig at være ligeså underlødige som de tidligere klippingmønter. I januar 1567 får Koldingtolderen ordre til at tage »gamle dalere« i øksnetold. Kongen er fornærmet over at have fået nogle af sine egne »nye dalere« i toldbetaling, så der måtte betales opgæld ved senere brug af disse »underlødige dalere«.¹³⁵ I god tid inden drivertid 1567 fik tolderne ved oksetoldstederne den 22. februar besked på i år at opkræve en ekstra daler pr okse ud over sædvanlig told, hvilket de først måtte røbe, når okserne stod ved toldstedet.¹³⁶

En toldforhøjelse fra 20 skilling til 68 skilling vakte naturligvis bestyrrelse hos øksnekøbmændene, og i april 1567 besluttede man i Ribe at sende borgmester Jens Hegelund til København for at prøve at udvirke en eftergivelse af toldforhøjelsen, eventuelt ved et engangsbetaling. Men henvendelsen var åbenbart resultatløs.¹³⁷ Tværtimod gav kongen ordre til at fastholde den ekstraordinære øksnetoldsats også i 1568.¹³⁸

Selv om kongen således på sin egen facon havde sørget for at skaffe lidt flere toldpenge i kassen, kom der fortsat nye krav til tolderne. I april 1567 fik Oluf Pedersen i Ribe på ny krav om betaling af 5.000 »uforslagne« daler til Oluf Nielsen Bager som betaling for klæde, silkevarer m.v. til krigsfolket.¹³⁹ Det ser ud til at være en ny regning, der skal betales ud over de 7.367 daler, fra aug./sept. 1566, der jo skulle betales Oluf Nielsen i Hamborg i marts 1567. Men den 15. maj fik Oluf Pedersen en ny ordre til at betale Christoffer Vogler 2.000 daler også af dette års øksnetold, og da dette åbenbart ikke var sket, modtog tolderens den 6. juli en fornyet ordre til at betale Vogler – nu 3.500 daler. Den 16. august hører vi, at Vogler har fået 1.000 daler, men endnu mangler 2.500 daler. til trods for – som kongen skriver – at pengene skyldes på tolderens regnskab, fordi han »uden

134 KBr 1566 17/8 og 17/9 (s. 75, 86).

135 KBr 1567 5/1 (s. 121f), jfr. Galster i *Nordisk Kultur* XXIX s. 188.

136 KBr 1567 22/2, gentaget 27/2 (s. 143, 148).

137 Kinch II s. 107.

138 *Corpus Constitutionum Daniae. Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve Danmarks Lovgivning vedkommende 1558-1660*. Udg. V.A. Secher (Cit. CCD) I: 1567 3/11, 1568 20/2.

139 KBr 1567 2/4 (s. 143).

kongens tilladelse har lånt tolden ud«. Derfor skal han nu straks indkræve den udlånte told og betale Vogler de resterende 2.500 daler.¹⁴⁰

At tolderen uden kongens tilladelse skulle have lånt toldpengene ud, lyder ret utroligt. Meningen må sikkert være, at han uden kongens tilladelse har givet oksehandlerne henstand med tolden, fordi de simpelthen ikke har kunnet betale. Derfor må tolderen nu skaffe pengene, hvilket måske ikke har været så let en sag. Den 18. november fik Oluf Pedersen en fornyet ordre til at betale Christoffer Vogler – ikke 2.500, men nu 4.000 daler, »hvilket til kongens store forundring endnu ikke er sket, så Vogler har lidt skade derved«.¹⁴¹

Knap to måneder senere har Oluf Pedersen begæret og fået sin afsked som Ribetolder »formedelst alderdom og svagelighed«, hvis det så var Oluf Pedersens eneste årsager til at ønske at blive tolderembedet kvit. Peder Hegelund sikrede sig ved sin udnævnelse frihed for »kongelig og borgerlig tyng«e, altså skattefrihed.¹⁴² Når Peder Hegelund ifølge udnævnelsen har henvist til, at forgængerer har nydt denne gunst, så viser Ribe skattemåte, at det er en lille hvid løgn, for tolder og borgmester Oluf Pedersen betalte i alt fald »borgerlig tyng«e.

I januar 1568 har flere oksehandlere i riget berettet, at de ikke straks kunne udrede den told, de skulle betale i Ribe.¹⁴³ Her har vi vist retfærdiggørelsen af Oluf Pedersen, og kongen må give sin nye Ribetolder tilladelse til at give henstand til hjemrejsen fra Hamborg efter endt marked. De 3.076 daler af førstkommande øksnetold, som Peder Hegelund i januar fik besked om at betale Oluf Nielsen Bager i Hamborg, skal han nu i februar 1568 forsøge at få nogle af de fornemste oksehandlere til at afregne med Oluf Nielsen. Hvad har kongen mon forestillet sig? Skulle nogle af de mest velstående oksehandlere i Ribe lægge penge ud for at betale kongelig majestæts gæld til Oluf Bager? Her er tale om et fornyet pres på Ribes oksehandlere. Men også lybækkeren Frederik Knebel, som Oluf Pedersen ikke fik helt betalt ud, skal have et restbeløb. Heller ikke Christoffer Vogler fik sit fulde beløb, så Hegelund må betale ham restbeløbet på 3.763 daler.¹⁴⁴

Det fremgår med al ønskelig tydelighed, at det straks efter møntforringelsen i 1563/64 var vanskeligt nok for tolderne at få oksehandlerne til at afregne tolden i gode udenlandske dalere samtidig med, at man i den in-

140 KBr 1567 15/5, 6/7 og 16/8 (s. 197f, 220, 231)

141 KBr 1567 18/11 (s. 264).

142 KBr 1568 5/1 (s. 276).

143 KBr 1568 10/1 (s. 277).

144 KBr 1568 17/2-18/2 , 2/3 (s. 285f, 292), jfr. 20/2 og 1/6 (s. 288, 333).

denrigske handel måtte acceptere kongens klippingmønter og nye forringede dalere. Allerede i 1566 var Ribes oksehandel ved at vakle, så den grove toldforhøjelse i 1567 fra 20 til 68 skilling pr. okse kom på det uheldigst tænkelige tidspunkt. Om faldet i Ribes oksehandel fra 8.000 okser i 1567 til 5.000 i 1569 alene skal tilskrives kongens ublu toldtakster, eller også havde andre årsager, kan det naturligvis være lidt svært at fastslå. Men efterretningerne vidner i alt fald til fulde om oksehandlernes vanskeligheder ved at udrede de store toldbeløb, som kongens betrængte krigsøkonomi tydeligvis *skulle* bruge.

Og kongens økonomi bedrede sig ikke de følgende år. Den 2. marts 1569 gøres gælden til Oluf Nielsen Bager op til 11.350 daler, hvoraf tolderne i Ribe, Kolding, Assens og Middelfart fik ordre til af førstkomende øksnetold at afregne 2.000 daler hver. Ribetolderen havde allerede i november 1568 fået besked på af 1569-års øksnetold at betale Frederik Knebel ca. 4.000 »gamle dalere«. ¹⁴⁵ Altså var der mindst ca. 6.000 daler at betale af 1569-års Ribetold.

Under alle disse kongelige økonomiske besværligheder er det næsten rørende at læse, at den tidligere Ribetolder, Oluf Pedersen, i september 1568 fik ordre til at kvitte Jens Hegelund 150 daler i øksnetold (der må hidrøre fra 1567) i de 1.000 daler, som kongelig majestæt er kommet i tanker om – eller er blevet mindet om – at han skylder Jens Hegelund for et skib, kongen købte af Jens Klyne i 1563. ¹⁴⁶ En behagelig lang kongelig kredit – eller simpel glemsomhed – mens Hegelund, der havde arvet kravet, kæmpede med sygdom, fattigdom og toldrestance. Men brevet vidner jo tillige om, at den i januar 1568 fratrådte tolder, Oluf Pedersen, altså stadig hæftede for toldrestancerne, han ikke fik ind. Her fejlede den kongelige hukommelse åbenbart ingenting.

En medvirkende årsag til Ribetolderens vanskeligheder er vist tillige at finde i en vis forskydning i den jyske oksehandels tyngdepunkt i disse år. Ribes ubetingede dominans havde automatisk lagt hovedtyngdepunktet på den vestjyske vej gennem Ribe toldsted. De østjyske byer havde imidlertid i 1569 med en samlet oksehandel på ca. 5.000 okser omtrent nået Ribes niveau. Når hertil lægges kontingenter fra Ålborg og det øvrige Nordjylland, der hyppigst fulgte den østjyske vej, måtte følgen blive, at Kolding toldsted i disse år distancerede Ribe toldsted som rigets vigtigste okse-toldsted. ¹⁴⁷

¹⁴⁵ KBr 1568 22/11 (s. 405), 1569 2/3 (s. 430f).

¹⁴⁶ KBr 1568 15/9 (s. 384), jfr. Kinch II s. 64, PHA I s. 55.

¹⁴⁷ Se R. Willerslev: »Dansk Studehandel fra 1560 til 1660«, JyS Ny rk II 1952 s. 177f.

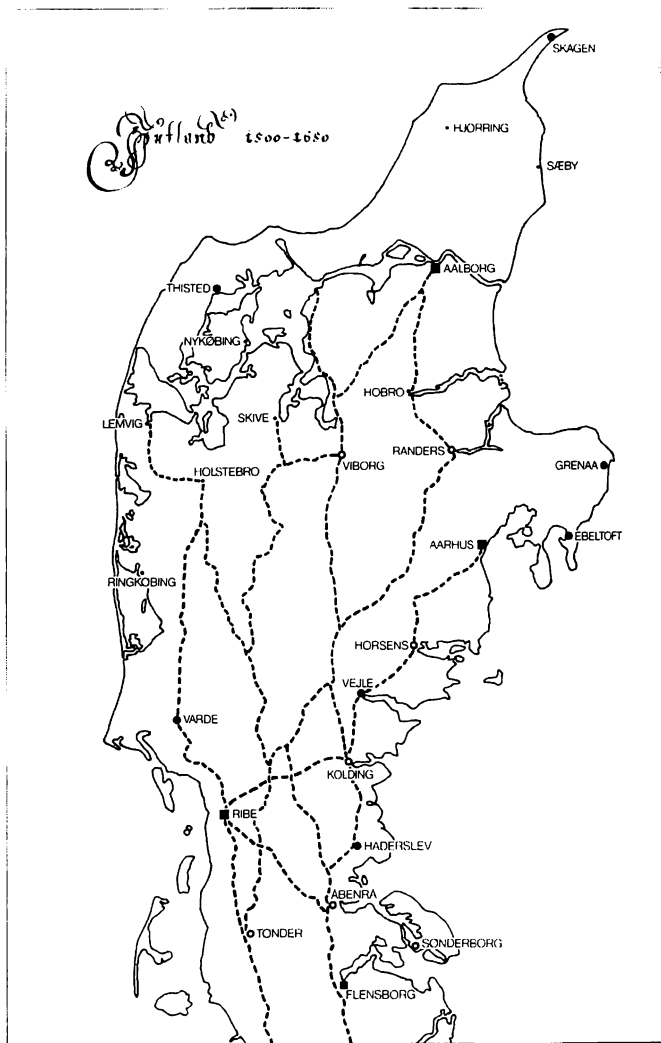

Fig. 2: Kortskitse over de vigtigste forløb af oksevejene gennem Jylland, hvis vejføring har holdt sig uden større ændringer gennem århundreder. Den vestlige vej førte videre til Husum, den østlige til Gottorp. Tværvejen fra Ribe over Spandet, Arnum og Toftlund til Toldsted på den østlige vej sikrede længe de store Ribeflokkede i Gottorptolderens regnskaber. Når Riberegnskaberne 1569 og 1570 ikke fortegnede så mange Ribeokser som de pågældende års Gottorpregnskaber, er den væsentligste årsag antagelig, at Ribehandlendes geografiske opkøb ikke har begunstiget den vestlige vej, der førte gennem Ribe, når målet var Gottorppassagen og senere Wedelmarkedet. Gengivet fra Poul Enemark: *Dansk oksehandel 1450-1550. Fra efterårsmarkeder til forårsdrivning*, Aarhus Universitetsforlag 2003 I, s. 368.

Vanskelighederne melder sig i 1570erne

De nederlandske provinser, der havde været en hovedaftager af de danske forårsokser under højkonjunktoren i 1540erne, 1550erne og begyndelsen af 1560erne, hørte politisk under den spanske konge Filip II, søn af den tyskromerske kejser Karl V, herre til Nederlandene og konge af Spanien og de spansk-amerikanske provinser. Karl V havde tillige sat sin umådelige magt ind på et forsvar for den katolske tro imod flere protestantiske bevægelser, lutheranere i Tyskland og calvinister i Nederlandene. Filip II fulgte sin faders katolske politik, der var uden tolerance, og kom snart i modsætningsforhold til brede handelskredse i Nederlandene, der åbenlyst hyldede Calvins reformerte trosretning, der bl.a. viste større forståelse for handelslivets afhængighed af lånerentebegrebet end den ortodokse katolske opfattelse.

I 1566 brød modsætningerne ud i lys lue med billedstormen på en række kirker i Antwerpen, hvilket af Filip betragtedes som åbent oprør. I april 1567 ankom på kongens befaling hertugen af Alba, kongelig hærfører og fremtidig regent i Nederlandene. Efter et uhørt blodregime fulgte den største udvandring af de reformerte handelskredse, som Europa endnu havde været vidne til.¹⁴⁸ Til Emden tog de, til Bremen, til Hamborg, til England, til Danmark og til de baltiske områder. Emigranterne søgte naturligvis at fastholde deres egen handel i deres exil og søgte tillige på alle tænkelige måder at skade de spanskbesatte Nederlande i at opretholde handelen. Man udstedte kaperbreve til de såkaldte søgeussere for at drive jagt på den spansk-nederlandske handel og skibsfart.¹⁴⁹

Det er indlysende, at disse forhold let kunne indebære både vanskeligheder og farer for en så udsat handelsform som drivning ad landruterne af flokke på flere hundrede okser med kun det mindst nødvendige antal drivere til at holde styr på de store dyreflokke.¹⁵⁰ Der var investeret mange penge i indkøb af og toldhenstand for en flok på 4-500 okser eller flere. Der skulle en yderst velkonsolideret økonomi til at bære et eventuelt totalforlis af bare én flok af en sådan størrelse. Om det muligvis skulle være en sådan ulykke, der kan have ramt Jørgen Hansen med hans sidste store flokke på i alt over 900 okser i 1568, er naturligvis svært at sige, da vi ikke har ud-

148 B. Hagedorn: *Ostfrieslands Handel und Schiffahrt im 16. Jahrhundert* (Abhandlungen zur Verkehrs- und Seegeschichte. Hrsg. D. Schäfer III Berlin 1910) s. 207ff.

149 *Ibid* s. 222ff.

150 Allerede Nina Bang: »Dansk Studehandel i 2den Halvdel af det 16de Aarhundrede«, HT 7 I 1898 s. 328-45) har påpeget den nederlandske frihedskrigs uheldige følger for dansk oksehandel i 1570erne.

Tabel 3. Ribehandlendes okseposter og skatteansættelser 1570-1577. Udførsel forbi Gottorp Toldsted (1570 tillige Riberegnskab).

Handlende	Skat 1570 (skilling)	Udførte okser								Skat 1577 (skilling)
		R 1570	G 1570	G 1571	G 1572	G 1573	G 1574	G 1576	G 1577	
1) Søren Jacobsen	256	789	1.055	1.236	1.216	746	701	922	779	
2) Bagge Jensen	288	115	501	346	384	646	513	186		128
6) Laurids Tøgersen	96	224	302	311	327	269	256	380	334	88
11) Peder Trellund	64	135	159	146	141	70				64
17) Peder Vandel	10	86	111	132	136	110	62			2
18) Christian Nielsen	28	158	201	183	169	204	206	97	188	16
29) Iver Vandel	14	133	150	150	174	126		120	104	16
30) Søren Åle		41				123	112			
33) Bonde Pedersen	32	80	150	200	236	192	188	335	254	32
37) Jørgen Jostsen			20							
38) Jep Vandel	12	111	250	346	142	208	110			2
45) Hans Jensen	128	20	220	265	409	449	262	198	318	88
47) Mikkel Klyne	24		416	612	472	654		1120	813	48
47) Mikkel Thomsen	24	37					606			48
48) Peder Mortensen			375	263		275	158		348	24
48) Peder Hegelund		173	50		239			382		24
50) Unge Peder Brun	14	33	107							
54) Ib Lambertsen	16	33	221	349	272	185	227			4
55) Niels Thomsen	16	179	200	186		168?	102?	277	141	32
57) Christen Laugesen	32	122	146	158	200	150	164	284	262	56
58) Hans Lambertsen	32	82	218	180	193					20
59) Peder Knudsen	24	46	92	64	145	109	91	198	127	28
60) Mads Jørg. Kock	48	254	450	468	948	550	501	514	773	64
61) Christoffer Skriver	20		190	168	182	153	189	180	117	16
62) Niels Borchsen	20	204	233	156						
63) Ebbe Mogensen	12		437	394	505	36		696	169	48
64) Poul Hansen	6	102	132	193						
65) Christen Hegelund	4	70	88							
66) Jacob Borch					98		216			4
67) Niels Andersen					188		91		208	2
68) Anders Sørensen						180		142	127	160
69) Peder Baggesen							135	194		208
70) Søren Douwert					238					2
71) Jens Laugesen								421		32?

72) Mads Jostsen								69		24
<i>Okser i alt</i>		3.227	6.474	6.506	7.014	5.603	4.890	6.715	5.062	
<i>Andel af samlet udførsel af okser, %</i>			17,6	16,6	16,3	18,7	14,5	15,2	12,6	
<i>Oksehændlere i alt</i>		23	25	22	22	21	20	19	16	

trykkelig efterretning herom. Men udelukkes kan det vist ikke. Skattesat-
sens styrkende fald i 1568 kan vanskeligt forklares på anden vis.

Om et parallelt, men lidt senere tilfælde, er vi bedre underrettet. I 1571 udførte borger i Odense Hans Lercke 471 okser, hvorpå hans oksehandel totalt ophørte i de følgende år. Men i 1571 fik magistraten i Odense kongelig ordre til at gøre indførsel i Hans Lerckes efterladenskaber for den told, han skyldte tolderen i Assens for de okser, han uddrev, før han borttrømte for gæld.¹⁵¹ Det drejer sig utvivlsomt om tolden for hans sidste flok på 471 okser, som han åbenbart må have mistet. Alene toldbeløbet må have udgjort mindst 650 daler, men hertil kommer formodentlig gælden for indkøbet af okserne. Hvis man tør sætte en staldøksnepris i 1570 til 12 daler parret,¹⁵² vil opkøbet af 471 okser overstige 2.800 daler, så den samlede gæld altså kan nærme sig 3.500 daler. Der kan næppe herske tvivl om, at Hans Lercke var ruineret.

Forholdene for oksehandelen skulle ikke arte sig bedre efter 1570. I 1572 erobrede søgeusserne havnebyen Brielle, hvorpå Hollands og Seelands havnebyer sluttede sig til søgeusserne.¹⁵³ De nordlige provinser opstod var en kendsgerning, og Alba sendte hæren nordpå, men under belejringen af Alkmaar truede geusserne med at bryde digerne, så belejringen måtte opgives. Albas krigspolitik var slået fejl, og i 1573 trak Filip ham tilbage.¹⁵⁴

Situationen for oksehandelen havde i nogen grad ændret karakter. Da de nordlige provinser blev en del af opstanden, kom truslen mod forsynin-
gerne til disse landskaber naturligvis ikke længere fra geusserne, men fra de spanske tropper, der i højere grad truede landruterne. Fra 1572 gik det tilsyneladende rigtig galt. I Gottorp faldt oksetallet fra 43.700 okser i 1572 til 30.000 i 1573. Ribes andel faldt fra 7.000 okser i 1572 til 5.600 i 1573.

¹⁵¹ V. Simonsen: *Bidrag til Odense Byes ældre Historie* II,2 Odense 1843 s. 155.

¹⁵² W. Scharling: *Pengenes synkende Værdi belyst ved danske Aktstykker samt ledsaget af en kort Udsigt over den danske Mønthistorie*. Kbh. 1869 s. 271.

¹⁵³ B. Hagedorn 1910 s. 315.

¹⁵⁴ *Ibid* s. 323f.

Den 19. maj 1573 fik tolderne i Ribe, Kolding, Middelfart, Assens, Rødby og Vordingborg besked om, at sætte tolden ned til 1 gammel daler pr. okse, da købmændene havde berettet, at de både i år og nogle af de foregående år »har lidt stor skade med de øksne, som de havde uddrevet af riget, og at de ikke formår at svare den nye told« (fra 1567!).¹⁵⁵

En af de oksehandlere, det gik virkelig galt for, var Bernt Folenkampff, der kaldes borger i Kolding. Han var startet i oksehandelen 1567 med en flok på 176 okser; men i de følgende år voksede flokkene hurtigt til 4-500 og i 1572/73 til over 900 okser. Men i 1573 gik det galt med en flok på 954 okser. I november/december sikrer kongen sig pant i hans gård i Kolding for toldrestancen, antagelig 954 daler efter sidste takstnedsættelse.¹⁵⁶ I 1575 har han dog stadig ikke kunnet afvikle gælden og indvilliger nu i at sælge gården til kronen. Gården vurderes til 1.400 gamle daler, hvilket jo rigeligt kan dække toldgælden.¹⁵⁷ Men det var sandsynligvis den mindste del, for hans udlæg til indkøb af 950 staldøksne må være løbet op i mindst 5-6.000 daler, hvilket åbenbart må have oversteget selv en velsitueret købmand som Bernt Folenkampffs formåen.¹⁵⁸

På tabel 3 er i skemaform opført Ribes oksehandlere i årene 1570-1577. I første og sidste rubrik er angivet skattesatsen for 1570 og 1577, og rubrik 2 fortegner okseposterne i Riberegnskab 1570.¹⁵⁹ Gottorptal fra 1575 er udeladt, fordi regnskabet er overleveret i stærkt beskadiget tilstand.

Allerede et første blik på skemaet afslører, at tallene fra Gottorp 1570 optæller 25 oksehandlere med 6.500 okser, hvilket udgør en væsentlig bedre status end 1569, der kun opregnede 18 handlende med 5.100 okser. De følgende år 1571: 22 handlende med 6.500 okser og 1572: 22 handlende med 7.000 okser holder endnu niveauet, men i 1573 indtrådte – som anført – faldet.

Der er nu væsentlig større forskel på formuestørrelsen end tidligere. Springet var i 1570 meget stort fra ganske få virkeligt rige: Bagge Jensen 18 mark og Søren Jacobsen 16 mark, fulgt af Hans Jensen 8 mark, Laurids

¹⁵⁵ KBr 1573 19/5 (s. 257).

¹⁵⁶ KBr 1573 9/11, 22/12 (s. 354, 368).

¹⁵⁷ KBr 1575 okt., 12/11 (s. 685, 688).

¹⁵⁸ BF var meget velsitueret. Han ejede bl.a. også en gård på Storegade i Ribe og tillige både stald og boder der i byen, hvilket naturligtvis i 1573/74 måtte vurderes med salg for øje (Ribe Tingbøger B85 A-7 s. 190, 354 (LAV)).

¹⁵⁹ Riberegnskab 1569/70 se Register 108B: Regnskaber 1559-1660 pk. 167/68: Toldregnskaber fra jyske byer 1568-1661 (RA). Skattesatserne er hentet fra Ribes næste skattebog, der dækker årene 1570-1594 (Ribe rådstuearkiv (LAV)).

Tøgersen 6 mark, Peder Trelund 4 mark og Mads Jørgensen Kock 3 mark. Alle øvrige oksehandlere lå fra 2 mark ned til 10 skilling.

I oksehandelen lå borgmester Søren Jacobsen i særklasse med 1.000-1.200 okser. En mellemgruppe med flokke på 300-500 okser udgjorde rådmænd Bagge Jensen, tolder og rådmænd Peder Hegelund, samt Mikkel Thomsen, Mads Kock og Laurids Tøgersen, der netop alle tre i disse år gjorde deres entre som rådmænd, utvivlsomt netop i kraft af deres formueforhold og position i oksehandelen.¹⁶⁰

Langt de fleste af Ribes oksehandlere udførte i disse år beskedne flokke på mellem 150 og 300 okser: Hans Jensen, Jacob og Hans Lambertsen, Jep og Iver Vandel, Christian Nielsen, Niels Thomsen, Christoffer Skriver, Christen Laugesen, Niels Borre og Bonde Pedersen. Flokke på færre end 150 okser drev i disse år Peder Vandel, Peder Knudsen, unge Peder Bruun, Søren Åle og Jørgen Jostsen.

Niels Borre er lokaliseret med okser i Riberegnskaberne 1569 og 1570. I 1570 træffes han også i Gottorp.¹⁶¹ Samme år lagde Ebbe Mogensen ud med en meget stor okseflok på mere end 400 dyr, hvilket var meget i betragtning af hans yderst beskedne skattesats på 12 skilling.¹⁶² I 1570 træffes tillige Poul Hansen, søn af Hans Jensen, og Christen Jensen Hegelund, søn af borgmester Jens Christensen Hegelund, begge med mindre okseflokke. For borgmestersønnen indskrænkede oksehandelen sig dog til det enkelte år. Poul Hansens oksehandelsepøke blev også kortvarig. Han synes at have været en temmelig ustyrlig person, der let kom i konflikt. I 1570 var han tiltalt for hærværksskader i Mads Kocks hus, i 1571 kom han i strid med rådmænd Bagge Jensens søn, Peder Baggesen, som han beskyldte for uhæderlighed i oksehandel både i Holland og i Hamborg, og samme år stod han tiltalt af Peder Mortensen Hegelund i en toldsvigssag. I 1572 blev han fængslet for drab på en friser, og i 1573 førte hans konflikt med Anders Sørensen Klyne, søn af borgmester Søren Jacobsen Stage, til et væbnet sammenstød, der kostede Poul Hansen livet.¹⁶³

Fra 1572 træffes Niels Andersen og Jacob Borch i Gottorp med okser. Niels Andersen optræder jævnlige i regnskaberne i følge med Peder Knudsen, som han jo også omtales sammen med i den tidligere nævnte oksehandels-sag fra 1569 efter Knud Bendiksens død.¹⁶⁴ Jacob Borch må være iden-

160 RRD s. 240f, jfr. O. Degn 1981 II s. 186 nr. 21-23.

161 NB se i øvrigt RRD s. 108 (1570).

162 EM omtales først i 1581 som borger i Ribe (RRD s. 126) p.g.a. et slip i rådstuedombøgerne i 1570erne. Han kan dog følges i skattelisten.

163 Om PH se Kinch i JyS I 1866/67 s. 226-32.

164 RRD s. 103f.

tisk med Jep Jørgensen Borgi, der omtales som borger første gang 1570 og jævnlige i de følgende år.¹⁶⁵ Søren Douwert, der nævnes 1572 og kun dette enkelte år med ikke færre end 238 okser, må være identisk med den Søren Dover, der træffes i Peder Jensen Hegelunds tjeneste. Muligvis har okserne ligefrem tilhørt Peder Hegelund.¹⁶⁶

Vanskelighederne i oksehandelen må – som sagt – have meldt sig allerede i 1572, siden faldet i 1573 blev så mærkbart. Søren Jacobsens flokke faldt fra 1.200 til 750, Mads Kocks fra 950 til 550, Ebbe Mogensens fra 500 til 36. Hans Lambertsens, Jacob Borchs og Niels Andersens flokke udeblev helt i 1573, Niels Thomsens og Niels Borres allerede i 1572. Peder Trellund halverede sit okseantal i 1573, og de følgende år ophørte handelen helt. Med en skattesats på 5 mark i 1573 kan det ikke skyldes hans formueforhold. Peder Trellund må åbenbart have fravalgt oksehandelen, hvilket også siger noget om handelsgrenens vanskelige økonomiske betingelser i disse år.

Jacob Borch forsøgte sig derimod på ny i 1574-1575, det sidste år endog med en flok på 429 okser. Men det må være gået galt, for hans skattesats faldt fra 3 mark i 1574 til 8 skilling i 1576 og 4 skilling de følgende år. Jacob Borchs oksehandel fik en brat afslutning. At han netop i 1575 måtte sælge både stalde og kålgårde tør vel også tages som tegn på hans skrantende økonomi.¹⁶⁷

Niels Andersen Kræmer lå 1570-1574 på skattesats 1 mark. Hans oksehandel indtraf dog ikke alle årene. I 1575-1576 uddrev han ingen okser, og skattesatsen faldt i 1576 til 8 skilling. I 1577 forsøgte han sig dog på ny med 200 okser, men skattesatsens fald dette år til 4 skilling vidner ikke just om noget lykkeligt udfald af dette foretagende. Hans oksehandel ophørte helt de følgende år, og i 1578 måtte han lade sit hus i Storegade vurdere.¹⁶⁸ Hvis her har været kapital, må den åbenbart være blevet omsat, siden skattelisten 1579 omtaler hans hus som øde og takseret til 0.

Jacob/Ib Lambertsen, ældste søn af den rige rådmand Lambert Ibsen, udførte i begyndelsen af 1570erne årligt okseflokket på 200-300 dyr, hvilket egentlig forekom ganske mange i forhold til hans såre beskedne skattesats på 1 mark i 1570, dalende til 14 skilling i 1571, 12 skilling i 1572 og 8 skilling i 1574. Men i 1574 må det åbenbart være gået galt, siden oksehandelen ophørte brat, og skattesatsen styrtede ned på 4 skilling. Jacob/Ib

165 RRD s. 108, 112, 123, 181, 185f, 188, 193f, 196.

166 PHA I s. 138, 154 (1580/83).

167 Se Ribe Tingbøger B85 A-7 s. 439, B85 A-8 s. 167b og 168 (LAV).

168 Ribe Tingbøger B85 A-10 s. 9 (LAV).

Lambertsens oksehandelskarriere var slut i 1576, da også Peder og Jep Vandel måtte opgive.

I 1577 dukkede en mærkelig sag op, som kom til at berøre Ribes forhold til oksehandelen. To borgmestre i København og et par borgere i Helsingør havde udestående krav på nogle hamborgere for ca. 4.000 daler og udvirkede derfor en kongelig tilladelse til at gøre arrest i Ribeborgeres gæld i Hamborg for ad denne vej at få deres tilgodehavender hjem. Men den 7. marts mødte flere Ribeborgere op på bytinget og appellerede til konge og rigsråd, idet man gjorde gældende, at Ribehandlende med gæld i Hamborg næste gang de kom til Hamborg med øksne ville få dyrene konfiskerede, så de altså ville komme til at betale deres gæld to gange. De ville følgelig være afskåret fra fremtidig handel på Hamborg ved en sådan arrest, hvilket byens handel ikke ville kunne bære. Ved kongeligt brev af 27. marts 1577 frafaldt man derfor arresten på Ribehandlendes gæld i Hamborg. Det er imidlertid interessant at se, at Ib Lambertsen, Peder Vandel og Jep Borch, der netop i de umiddelbart foregående år tilsyneladende havde været i vanskeligheder i deres oksehandel, netop var blandt de Ribeborgere med gæld i Hamborg, der appellerede på bytinget den 7. marts 1577.¹⁶⁹ Her får vi altså en indirekte bekræftelse på deres vanskeligheder i oksehandelen.

Men også et par af de mere velsituerede oksehandlere begrænsede deres flokke i disse år. Bagge Jensens flokke på 500-600 okser i 1573-1574 faldt til under 200 i 1575-1576, og Hans Jensens flokke på 400-500 i 1572-1573 var dalet til 200 okser i 1576. Kun ganske få oksehandlere af virkeligt format kunne byen endnu mobilisere: Mikkell Thomsen Klyne og Søren Jacobsen med 900-1.100 okser, Mads Kock og Ebbe Mogensen med 500-700 og Laurids Tøgersen og tolder Peder Mortensen Hegelund med knap 400 okser.

Borgmester Søren Jacobsen og rådmand Bagge Jensen var ældre folk og i 1570erne i færd med at nedtrappe deres oksehandel. Søren Jacobsens formue, der i 1565 var skattesat til 30 mark, var i 1569 gået ned til 19 mark og 1570 til 16 mark, dalede yderligere i 1571 til 14 mark, i 1573 til 10 mark og i 1576 til 6 mark, før han døde i 1577. Bagge Jensen var i 1565 skattesat til 24 mark, 1569 til 18 mark, 1573 til 16 mark, 1576 til 12 mark og 1577 kun til 8 mark. Da han døde året efter, blev hustruen Sidsel Bagges anslået til 6 mark.

Men nu var næste generation ved at rykke i stilling. Anders Sørensen

¹⁶⁹ KBr 1577 27/3 (s. 156f). Om bytinget den 7/3 se Kinch II s. 169.

Klyne, søn af borgmester Søren Jacobsen, startede oksehandelen 1573. I 1576 var han ansat til 2 mark i skat. Da faderen døde året efter, steg han til 10 mark i skattesats. Peder Baggesen, søn af rådmand Bagge Jensen, træffes i regnskaberne 1574. Han var dette år skattesat til 5 mark, i 1576 til 10 mark og året efter til 13 mark som byens rigeste mand.

Hans Jensens formue var også dalende fra en skattesats på 8 mark i 1570, 7 mark i 1571, 6 mark i 1573, 5 mark i 1574 til 4½ mark i 1576, hvorpå den stabiliseredes året efter på 5½ mark. Oksetallene var ikke imponerende i forhold til en skattesats af den størrelse, så han har muligvis også holdt sig lidt afventende i de vanskelige år.

Nye formuer kunne dog etableres, trods de vanskelige forhold i oksehandelen. Mads Jørgensen Kock var i 1570 skattesat til 3 mark, men som hans okseflokk steg fra 450 til 950 dyr, øgedes hans skatteevne til 4½ mark i 1571 og 6 mark i 1572, ja, endog 7 mark i 1574, men faldt dog, til trods for hans store flokke i 1577 på næsten 800 dyr, til 4 mark. Som det senere skal vises, led han antagelig her sit første alvorlige tab i oksehandelen. Men det skulle blive meget værre senere.

Mikkel Thomsen øgede sine okseflokk fra 400 dyr i 1570 til 600 i 1571, mens skattesatsen steg fra 1½ til 2 mark, i 1574 til 2½ mark, og da okseflokkene i 1576 voksede til 1.100 dyr, øgedes skattesatsen til 3 mark. Ebbe Mogensen steg fra 12 skilling i 1570 til 1½ mark i 1574, 2 mark i 1576 og 3 mark i 1577 med lidt svingende flokstørrelser: 4-500 de fleste år og i 1576 op til 700 dyr. Mere jævnt forløb Christen Laugesens oksehandel med et par hundrede okser årligt og jævnt stigende skattesats fra 2 mark i 1570 over 2½ mark i 1572 til 3½ mark i 1576. Broderen Jens Laugesen begyndte handelen i 1576 med en stor flok på 400 okser og en skattesats på 2 mark.

I Riberegnskaberne 1569-1570 er de handlende lokaliserede, hvilket styrker identificeringen af Ribes oksehandlere i disse år. Der er ellers ikke megen overensstemmelse mellem flokstørrelserne i Ribe og Gottorp i disse år. Gottorptallene er i regelen væsentlig større end Ribetallene. Da man naturligvis ikke skal antage, at Ribehandlende i større målestok har opkøbt okser på deres vej gennem hertugdømmerne, må forklaringen ligge i, at Ribehandlende ikke længere så ensidigt færdedes ad den vestjyske oksevej gennem Ribe. Opkøbet fandt sted overalt i Jylland, til tider også på Fyn og Sjælland, hvilket afsatte Ribetransporter også ad de andre okseveje. Det udelukker dog ikke, at Ribeopkøb i hertugdømmerne af og til kunne forekomme. Bagge Jensen har således ved flere lejligheder købt ok-

ser hos hertugelige adelige og således kunnet overtage disse adeliges toldfrihed for eget opdræt, når dyrene passerede Gottorp toldsted.

Ribehandlendes andel faldt yderligere fra 5.600 okser i 1573 til 4.900 i 1574. I 1576 indtrådte ganske vist en stigning til 6.700 okser, men allerede året efter indtraf et nyt generelt fald til 5.000 okser. Oksehandlernes antal i Ribe var nu faldet til 16. Også skatteansættelsen for de aktive oksehandlere faldt fra 1.200 skilling eller 75 mark i 1570 til 970 skilling eller 60 mark i 1577, hvilket røber oksehandelens truede position i den tidligere så magtfulde oksehandelsby.

Krisen knækker Ribes oksehandel i 1580erne

Hertugen af Albas efterfølger, Requesens, uforudsete død i marts 1576 afstedkom forvirring i den spanske ledelse i Nederlandene. Da det også berørte udbetaling af sold til soldaterne, blev forvirringen total. I november 1576 tog soldaterne sig selvbestaltet betalt ved plyndring af den rige handelsby Antwerpen.¹⁷⁰ Hvorledes danske okseflokkede på 400-600 dyr ledet af nogle få drivere var stillet i et land overladt til soldaterhorder på egen fouragering, behøver ikke nøjere forklaring.

I løbet af 1578 overtog Filip II's søstersøn, Alessandro Farnese, hertug af Parma, en stadig større del af den spanske ledelse i Nederlandene. Han var italiensk general og besad tillige et sikkert blik for de politiske muligheder. Hermed kom der orden på de spanske besættelsestropper. Men tillige kunne Farnese allerede i 1579 sikre den spanske trone tilslutning fra de sydlige katolske provinser, hvorefter han kunne vende sine tropper mod de nordlige protestantiske provinser.¹⁷¹

I 1578 ramtes oksehandelen af nye alvorlige slag. »Efter at vi komme udi forfaring, at øxendrifvere nu udi aar skulle hafve lidt stor skade paa dieris øxne oc derofver at findis stor mangel for pendinge her udi rigit, epterat det er fast dend største handel, som brugis, hvormet der kand blifve pendinge udi rigit«, lyder det i et kongeligt åbent brev af 23. august 1578, som derfor giver tilladelse til at udføre saltet oksekød indtil jul.¹⁷² Eksporten af saltet oksekød havde ellers været forbudt for at stimulere udførslen af staldøksne.

¹⁷⁰ B. Hagedorn I 1910 s. 367f.

¹⁷¹ B. Hagedorn II: *Ostfrieslands Handel und Schiffahrt vom Ausgang des 16. Jahrhunderts b.z. Westfälischen Frieden* (Abhandlungen zur Verkehrs- und Seegeschichte IV) 1912 s. 67f.

¹⁷² CCD II nr. 125: 1578 23/8 (s. 110).

Tabel 4. Ribehandlendes okseposter og skatteansættelser 1578-1584. Udførsel forbi Gottorp Toldsted 1570 tillige Riberegnskab.

Handlende	Skat 1578 (skilling)	Udførte okser							Skat 1584 (skilling)
		1578	1579	1580	1581	1582	1583	1584	
2) Bagge Jensen		197							
6) Laurids Tøgersen	64	470	284	362	200	170	216	200	64
18) Christian Nielsen	12	171	183	136	136			85	8
33) Bonde Pedersen	16	353	93						6
45) Hans Jensen	72	241	175	217					56
47) Mikkel Klyne	4	873							
48) Peder Mortensen	24	334				74	109	150	16
48) Peder Hegelund	24		204						16
55) Niels Thomsen	12	154							6
57) Christen Laugesen	40	261	199	250	164	170	155	172	48
59) Peder Knudsen	20	162	134	128	32				32
60) Mads Jørg. Kock	64	314	242	505	326				6
61) Christoffer Skriver	8	115							6
63) Ebbe Mogensen	32	530	146		164				6
68) Anders Sørensen	160	610	530	497	489	150		100	256
69) Peder Baggesen	208	411	400	319	269	172	190	202	320
71) Jens Laugesen	24	493	323	267		206			6
72) Mads Jostsen	28							33	6
73) Thomas Bonum					134	127	135	150	128
74) Peder Fanninge	16					79	113	33	16
75) Thomas Jørgensen							101		8
Okser i alt		5.689	2.913	2.681	1.914	1.148	1019	1.125	
Andel af samlet udførsel af okser, %		14	11,2	8,9	8	4,9	5,3	4,6	
Oksehandlere i alt		16	12	9	9	8	7	9	

Også Ribes oksehandel blev ramt. Rådmand Mikkel Thomsen Klyne udførte dette år byens største okseflokk på 873 okser, som han desværre led alvorligt forlis med. Assenstolderen, Villom Bang, der havde øksnetold til gode, fik besked på ikke »at overile ham, men skal tage nøjagtigt pant for pengene«, da han er i stor gæld, »saa det staar sælsomt til med hans han-

del«. ¹⁷³ I 1579 måtte kongen eftergive Mikkel Thomsen Klyne halvdelen af den øksnetold på 873 daler, han var blevet kronen skyldig, da »han har lidt stor skade på øxnene og er kommet meget til agters«. Det klæde og de håndskrifter (kreditkrav), som tolderen har beslaglagt for tolden, skal frigives, så han kan skaffe sig penge til at betale resten af toldgælden. ¹⁷⁴

Siden Mikkel Thomsen var i stor gæld, ifølge brevet til Assenstolderen, må han antagelig have købt staldøksnene til senere betaling efter fuldendt handel i udlandet, således som det var ganske almindeligt. Hvilken købspris tør man anslå 873 staldøksne til i 1578? I 1577 købte Hans Mule fra Odense staldøksne for 20 daler parret. ¹⁷⁵ Med denne pris vil Mikkel Thomsens gæld for indkøbet af okserne overstige 8.000 daler foruden toldrestancen. Mikkel Thomsens skattesats faldt fra 3 mark i 1577 til 4 skilling i 1578, og hans store oksehandel var uigenkaldeligt slut.

Tabel 4 viser i skemaform Ribes oksehandelsposter 1578-1584. Første og sidste rubrik angiver skattetaksten i 1578 og 1584. Gottorpregnskaerne efter 1579 befinder sig på Landesarchiv Schleswig-Holstein. ¹⁷⁶ Skemaet illustrerer tydeligt, hvilke alvorlige følger krisen i 1578 fik for Ribes oksehandel, der omtrent halveredes fra 1578: ca. 5.700 okser til 1579: ca. 2.900 okser. Ribes oksehandlerstab, der i 1557 havde talt ca. 40 personer, var i 1578 reduceret til 16, men svandt i de følgende år yderligere ind. Bortset fra den ulykkesramte Mikkel Thomsen Klyne kunne store okseflokkene på 400-600 dyr endnu i 1578 kun præsteres af Anders Sørensen Klyne, Ebbe Mogensen, Jens Laugesen, Laurids Tøgersen og Peder Baggesen.

Byens oksehandlere var efterhånden blevet en snæver og stærkt indgiftet klan. Laurids Tøgersen var gift med en søster til brødrene Jacob/Ib og Hans Lambertsen, og han var selv svigerfader til Anders Sørensen Klyne, der var gift med en datter af hans første ægteskab. Anders Sørensen var tillige besvogret med Peder Baggesen, der var gift med hans søster. Peder Baggesen var tillige svoger til Christen Laugesen, der var gift med hans søster, og brødrene Christen og Jens Laugesen havde – som nævnt – en søster, der var gift med tolder, rådmand og oksehandler Peder Mortensen Hegelund. ¹⁷⁷

173 KBr 1578 11/10 (s. 490f).

174 KBr 1579 15/7 (s. 680).

175 Vedel Simonsen II,2 1843 s. 178.

176 Abtheilung 7: Herzöge von Schleswig-Holstein-Gottorf 1544-1713: Zollrechnungen: Gottorp Zollrechnungen 1580-84, 1586-87: nr. 2605-2611.

177 Slægtstavler kan f.eks. ses i Bue Kaae: »Kvindekår og kvindeskæbner i reformationsårhundredet belyst ved eksempler fra Ribe«, *Historisk Samfund for Ribe Amt* 1981 s. 167-170.

Kriseåret 1578, der ramte Mikkel Thomsen så hårdt, fik åbenbart også følger for andre Ribehandlende. Niels Thomsens og Christoffer Skrivners oksehandel ophørte helt i de følgende år, og skattesatsen faldt for Niels Thomsen fra 2 mark i 1577 til 12 skilling i 1578 og 4 skilling i 1579, for Christoffer Skriver fra 1½ mark i 1576 og 1 mark i 1577 til 8 skilling i 1578 og 6 skilling i 1581.

Blandt den mere velstående kreds faldt Laurids Tøgersens okseflokke fra 470 okser i 1578 til 284 okser i 1579, og skattesatsen i 1576 på 6 mark og 1577 på 5½ mark faldt i 1578 til 4 mark og 1579 til 3½ mark. Ebbe Mogensens okseflokke i 1578 på 530 okser faldt i 1579 til 146 okser, og skattesatsen i 1577 på 3 mark gik i 1578 ned til 2 mark og i 1579 til 28 skilling.

Bonde Pedersens store okseflok på 353 okser i 1578 faldt muligvis heller ikke så heldigt ud. Hans skattesats faldt i alt fald fra 2 mark i 1577 til 1 mark i 1578. De følgende år skulle i alt fald ikke gøre situationen bedre. Da Bonde Pedersens oksehandel sluttede med den lille flok på 93 okser i 1579, faldt skattesatsen brat til 8 skilling i 1579 og 6 skilling i 1580. Ebbe Mogensens oksehandel sluttede – i det mindste for en tid – i 1581 med en flok på 164 okser, men allerede samme år faldt skattesatsen fra 28 skilling til 6 skilling. Jens Laugesens skattesats var dalende fra 2 mark i 1576 til 20 skilling i 1579, men det absolutte fald til 6 skilling indtraf 1581, og hans foreløbigt sidste flok på 200 dyr i 1582 ændrede ikke ved den lave skattesats. Både Jens Laugesen og Ebbe Mogensen vendte dog senere tilbage til oksehandelen, da krisen atter lettede.

De politiske forhold på det nederlandske marked havde nu bestemt heller ikke udviklet sig i heldig retning i begyndelsen af 1580erne. I 1580 gik Groeningen over til Farnese, hvilket gjorde byen til centrum for indædte stridigheder.¹⁷⁸ I efteråret 1583 fik Farnese fast fod på den flanderske kyst og grundlagde i 1584 admiralitetet i Dynkerken, hvis kapere truede den hollandske skibsfart og vanskeliggjorde udskibning af okser ad søvejen.¹⁷⁹ I 1585 sluttede Nijmegen sig til Farnese, der herefter kunne beherske Rhinhandelen, og året efter fik han magten i et andet vigtigt vejknudepunkt, nemlig Wesel.¹⁸⁰ Da Farnese kort efter fik magten i Deventer, spærredes

178 B. Hagedorn II 1912 s. 73-90.

179 B. Hagedorn II 1912 s. 176-77.

180 B. Hagedorn II 1912 s. 125, jfr. E.Baasch: *Holländische Wirtschaftsgeschichte* 1927 s. 297.

adgangen til byens betydningsfulde oksemarkeder.¹⁸¹ Med Lingen faldt et andet vigtigt vejknudepunkt ved Emsfloden i Farneses magt i 1590.¹⁸²

Mads Jørgensen Kock havde i 1574 været oksehandelsmagnat med skattesats på 7 mark og okseflokk på mindst 500 dyr. I 1577 uddrev han – som tidligere nævnt – endog 773 okser, men samme år faldt skattesatsen dog fra 6 mark til 4 mark, så her led hans oksehandel formentlig det første følelige tab. Han lånte i det mindste penge hos Thomas Jørgensen, som han senere, i 1580 solgte sit hus i Søndergade til, mod et kreditorbrev på betaling over 5 år på betingelse af modregning af hans anførte gæld til Thomas Jørgensen.¹⁸³

I 1578 var Mads Kocks okseflok dalet til ca. 300 dyr, og da hans sidste flok ankom i 1581, var skattesatsen faldet til 1 mark. I retssagen mod Thomas Jørgensen klager Mads Kock netop over det tab, han i 1581 led i sin oksehandel. Han kom derved i gæld til Erik Lykke til Skovgård på Djursland, der i 1571-1580 havde været lensmand på Riberhus. Kock har antagelig købt okserne hos lensmanden på kredit og efter tabet på handelen i sin nød overdraget Lykke kreditbrevet på hussalget til Thomas Jørgensen. Derved kommer Thomas Jørgensens modkrav på Mads Kock naturligvis i knibe, hvilket gav anledning til retssagen.¹⁸⁴

Efter 1581 ophørte Mads Kocks oksehandel helt, og hans skattesats faldt i de følgende år til 8 skilling i 1583 og 6 skilling i 1584. I 1582 måtte hans store adelhus på Mellemdammen og hans stald uden for Nørreport sættes til vurdering antagelig med salg eller pantsættelse for øje.¹⁸⁵ Endnu en stor oksehandelskarriere var uigenkaldeligt slut. Men den fik et efter spil.

Til erstatning for kreditbrevet på Thomas Jørgensen må Erik Lykke i 1582 have fået pant i Mads Kocks hus på Mellemdammen. Men i 1587 viste det sig, at Mads Kock, der fra 1573-1579 havde oppebåret tiendekorn fra Ribe Stift, var blevet et beløb skyldig for dette korn.¹⁸⁶ Da det kongelige krav fik prioritet frem for andre gældskrav, fik den nye lensmand på Riberhus, Albert Friis, på kongens vegne arrest i Mads Kocks hus på Mellemdammen, der ellers havde været pantsat til Erik Lykke, hvilket førte

181 B. Hagedorn II 1912 s. 168.

182 B. Hagedorn II 1912 s. 191.

183 RRD s. 131-33, om salget af huset i Søndergade se tillige Ribe Tingbøger B85 A-12 s. 26 (LAV).

184 RRD s. 132f.

185 Se Ribe Tingbøger B85 A-14 s. 88b (LAV). Vurdering af en øde jord i Sortebrødregade samme år se B85 A-14 s. 114b (LAV).

186 RRD s. 159.

idelige retssager efter sig i de følgende år.¹⁸⁷ Men i årene omkring 1590 fratrådte Mads Kock dog sit rådmansembede i Ribe og blev forpagter på Tornumgård.¹⁸⁸

I 1582 var Ribes gamle oksehandlerstab begrænset til 6 personer nemlig Laurids Tøgersen, Peder Hegelund, Anders Sørensen Klyne, Peder Baggesen og brødrene Christen og Jens Laugesen, og ingen okseflok oversteg ca. 200 dyr. Hertil sluttede sig dette år to nye handlende med beskedne flokke, nemlig Thomas Bonum, der var begyndt handelen året før, og Peder Fanninge. Thomas Bonum nævnes som borger allerede 1571 og var i 1581 ganske velhavende, skattesat til 9 mark.¹⁸⁹ Peder Fanninge, der kun lejlighedsvis drev okser, var skatteansat til 1 mark. I 1583 træffes også Thomas Jørgensen med en flok på 101 okser. Det må nok dreje sig om yngste søn af rentemester Jørgen Pedersen. Han blev i 1588 rådmand og lagde navn til byens kopibog af 1601 med afskrifter af byens privilegier.¹⁹⁰

Ribes store oksedrivning på 12.-13.000 dyr årligt i 1558-1559 var i 1583-1584 reduceret til under en tiendedel, og af den store oksehandlerstab på 40 personer var kun en femtedel tilbage med meget små okseflokke. Men krisen havde naturligvis ramt hele den danske oksehandel i disse år. I 1558-1559 fortoldedes 42.000 okser i Gottorp, hvoraf mindst 35-36.000 antagelig udførtes fra kongeriget. I 1583 var antallet i Gottorp under 20.000, og formentlig kun ca. halvdelen hidrørte fra kongeriget.

Alligevel var Ribes tab nok større end de øvrige oksehandelsbyers, og det kunne der sikkert anføres flere årsager til. En af årsagerne var måske, at den indarbejdede tradition for denne handelsgren i byen sikkert har fristet handlende i byen med knap det fornødne økonomiske rygstød til at binde an med denne handel. Netop denne type handlende vil have været særlig udsat, da kongens pludselige toldforhøjelse i 1567 gjorde et helt uventet indhug i fortjenesteudsigterne. I 1567 uddrev 24 handlende ca. 8.000 okser, i 1569 uddrev 18 handlende kun godt 5.000 okser. Folk som Oluf Steffensen, Jens Hegelund og Oluf Pedersen holdt sikkert op p.gr.a. alder, Jesper Bang blev indkaldt til flåden, og Knud Bendiksen døde. Men Iver, Peder og Jep Vandel, Søren Åle, Jørgen Jostsen, Mathias Douw og unge Peder Brun kan meget vel have følt sig trængte af de nye toldtakster

187 Se herom RRD s. 158-66, 168-70, 173-75, 182-85.

188 O. Degn 1981 II s. 186.

189 RRD s. 112.

190 Om TJ se Kinch II s. 14, 230, 250, 626, O. Degn 1981 II s. 187f. Han solgte i 1577 sin faders hus ved Nørreport (se Ribe Tingbøger B85 A-9 s. 103, 120b (LAV)).

og de mindre sikre udsigter for handelen efter oprøret i Nederlandene i 1566 og Albas besættelse året efter. Hans Fanningers har muligvis fravalgt oksehandelen af de samme årsager i disse år.

Det er stadig et åbent spørgsmål, hvad der kan være sket med Jørgen Hansens okseflokk på 958 dyr i 1568, siden hans skat styrtdykkede samme år og hans handel ophørte totalt det følgende år. Det er unægtelig fristende at tolke det som krisens første totalforlis, der senere fulgtes af så mange andre. Men det kan være lidt tvivlsomt at afgøre, hvor tidligt man tør antage, at direkte krigsforanledigede tab i større målestok kan have ramt den danske oksehandel. Usikre handelstransaktioner på det hollandske marked som følge af krigen har måske snarere ramt Jørgen Hansen i 1568, hvilket Reinholdt Corneliusen-sagen på sin vis kunne tyde på.

Med sikkerhed tør man nok fastslå, at Hans Lerckes totaltab i 1571 og Bernt Folenkampffs lignende totaltab i 1573 må tilskrives krigssituationen. I 1573 klagede oksehandlerstaben i øvrigt generelt, hvilket jo resulterede i toldtarifnedsættelsen.

De store totalforlis ramte fortrinsvis drivningen ad de usikre okseveje til det hollandske marked, mens afsætningen på Wedelmarkedet snarere har været ramt af svigtende priser eller i værste fald manglende aftagere, hvilket velsagtens kan være resulteret i drivning mod fjernere afsætning med risiko for totaltab.

Kontakten til det hollandske marked med de lokkende gevinster, men også med de store risici må man snarest forvente blandt de velsituerede oksehandlere med de store okseflokke, så her har Ribes oksehandel måske også været specielt udsat. Mikkel Thomsen Klynes totaltab i 1578 og Mads Jørgensen Kocks i 1581 var nok de mest iøjnefaldende katastrofer. Men Mads Kock må allerede have lidt tab i 1577, Laurids Tøgersen i 1578, Jacob Borch i 1575 og Ib Lambertsen i 1574, for blot at nævne nogle helt oplagte tabssituationer. Det var vel erfaringer som disse, der belærte Ribehandlende om ikke »at satse hele butikken«. Efter 1581 udførte selv formuende folk som Peder Baggesen og Anders Sørensen Klyne, skattesat til 18 mark og 16 mark, ikke flokke på mere end 200 dyr.

I 1583 udførte endnu syv ihærdige Ribehandlende tilsammen 1.000 okser. Men lavpunktet var ikke nået endnu. I 1586 var Peder Hegelund død, og Anders Sørensen havde opgivet oksehandelen; men Laurids Tøgersen, Christen Laugesen, Peder Baggesen, Thomas Bonum og Peder Hegelunds enke, Maren Hegelund, udførte tilsammen 689 okser. I 1587 var den flokk yderligere reduceret til Laurids Tøgersen, Christen Laugesen og Maren

Hegelund, der tilsammen uddrev 432 okser. Ribes store oksehandel blev i 1580'erne totalt knust af krisen som følge af de usikre afsætningsvilkår i oksehandelen.

Da ændrede politiske forhold gradvis indtrådte i Nederlandene i 1590'erne, lettede krisen i dansk oksehandel tilsvarende, og efter århundredskiftet kom der atter gang i Ribes oksehandel. Med fredsslutningen i 1609 op-randt tilmed en ny glansperiode for dansk oksehandel, men det er en anden historie. Ribe kunne atter i nogle år hævde en førende position i den blomstrende danske oksehandel, nu ganske vist i højere grad i kraft af en stor udskibning. Men en dominans, som byen havde haft i 1550'erne, genvandt Ribe dog aldrig.

Kilde- og litteraturliste

Utrykte kilder:

Rigsarkivet:

Gottorp toldregnskaber 1490-1519: 1 pk.: 1490-1492, 1 pk.: 1497-1498, 1501, 1508, 1 pk.: 1510-1511, 1519. (Hertug Frederiks Arkiv).

Ribe og Kolding toldregnskaber 1501-1503, 1508-1510 (Register 108A: Regnskaber ældre end 1559 pk. 5).

Kolding og Ribe toldregnskaber 1518-1520, 1524 (Register 108A: Regnskaber ældre end 1559 pk. 12).

Ålborg toldregnskab 1518, Rødby 1518-1522 (Register 108A: Regnskaber ældre end 1559 pk. 12).

Gottorp toldregnskaber 1545-1579 (Fællesarkivet: Reviderede Regnskaber 1546-1579: S 1150- S 1152).

Riberegnskaber 1568/69 og 1569/70 (Register 108B: Regnskaber 1559-1660 pk. 167/68: Toldregnskaber over jyske byer 1568-1661)

Landsarkivet for Nørrejylland:

Ribe skattebog 1545-1569, 1570-1594 (Ribe rådstuearkiv: skattebøger).

Ribe tingbøger B 85: A-1, A-2, A-4, A-7, A-8, A-9, A-10, A-12, A-14.

Landesarchiv Schleswig-Holstein (Schloss Gottorf):

Gottorp Zollrechnung 1580-1584, 1586-1587 (Abth. 7: Herzöge von Schleswig-Holstein-Gottorf 1544-1713 nr. 2605-2611).

Trykte kilder:

»Christian II's landlov« (verdslige lov) (*Samling af Gamle danske Love*. IV. Udg. J.L.A. Kolderup-Rosenvinge. Kbh. 1824.)

Christian III's Rentemesterregnskaber I-IV (1551, 1554, 1556, 1557/58) Ved Søren Balle & N.G. Bolwig. Kbh. 1999. (Chr. III RMR).

(*Dronning*) *Christines Hofholdningsregnskaber*. Udg. W.Christensen. Kbh. 1904. (Hofh).

Corpus Constitutionum Daniæ. Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve Danmarks Lovgivning vedkommende 1558-1660. I-VI. Udg. V.A. Secher. Kbh. 1887-1917. (CCD).

- Danmarks gamle Købstadlovgivning*. I-V. Udg. E. Kroman. Kbh. 1951-1961. (DGK).
- Danske Domme 1375-1662. De private domssamlinger*. I-VIII. Udg. E. Reitzel-Nielsen & O. Fenger. Kbh. 1978-1987. (Ddo).
- Danske Kancelliregistranter 1535-1550*. Udg. Kr. Erslev & W. Møllerup 1881-1882. (DaKreg).
- Danske Magazin* I. rk. 1ff. Kbh. 1745ff. (DM).
- Diplomatarium Flensborgense. Samling af Aktstykker til Staden Flensborgs Historie indtil 1559*. I-II. Udg. H.C.P. Sejdelin. Kbh. 1865-1873. (DF).
- (Kong) Frederik den Førstes Registranter*. Udg. Kr. Erslev & W. Møllerup. Kbh. 1879. (Fri-reg).
- Gottorpsk Toldregnskab 1484-85*. Udg. C.E. Andersen. (DM VI 1933 s.329-76).
- (Peder) Hegelunds Almanakoptegnelser 1565-1613*. I-II. Udg. Bue Kaae. Ribe 1976. (PHA).
- Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1551-*. Udg. C.F. Bricka. Kbh. 1885-. (KBr).
- »Klage af Hertugerne Henrik, Adolf og Gerhard mod Kong Erik af Danmark over de dem i Hertugdømmet Slesvig skete Forurettelser 5. Januar 1423«. (DF I 1865 nr.79 s. 292-331).
- »Klageskrifter fra Erik af Pommerns Retsstrid med Holstenerne (1409-15)«. Medd. Kr. Erslev. (DM 5 II 1889 s. 83-107).
- Nye Samlinger til den Danske Historie* I. Red. P.F.Suhm (Christian II's Forordninger og aabne Breve Jylland angaaende) 1792 s. 51-96, 150-190, 277-298, 344-386.
- »(Jørgen) Pedersens jyske rentemesterregnskab 1546«. Ved Søren Balle (*Memo* 1984,12). (RMR 1546).
- Quellen zur Geschichte der Kölner Handels und Verkehrs im Mittelalter. I-IV. Hrsg. Bruno Kuske*. (Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde, 33, I-IV). Bonn 1918-1934.
- (Det kgl.) Rettertings domme og rigens forfølgninger i Christian III's tid*. I-II. Udg. Troels Dahlerup. Kbh. 1959-1969. (RDRF).
- Ribe Bys Jordebog*. Udg. I. Nielsen. Esbjerg 1979. (RBJ).
- Ribe Rådstuedombøger 1527-1576, 1580-1599*. Udg. E. Kroman. Kbh. 1974. (RRD).
- Urkundensammlung der Schleswig-Holstein-Lauenburgische Gesellschaft für vaterländische Geschichte*. IV Kiel 1875.
- (De) ældste danske Arkivregistraturer*. I-V,1-2. Udg. W. Christensen. Kbh. 1854-1910. (ÆDA).

Litteraturhenvísninger

- E. Baasch: *Holländische Wirtschaftsgeschichte*. 1927.
- Nina Bang: »Dansk Studehandel i 2den Halvdel af det 16de Aarhundrede« (*Historisk Tidsskrift* 7 I 1898 s.328-45 (HT)).
- O. Degn: *Rig og Fattig i Ribe. Økonomiske og sociale forhold i Ribesamfundet 1560-1660* I-II. Århus 1981.
- Fr. Efferinger: »Zur Geschichte des Fleischergerwerbes der Stadt Lübeck im Mittelalter« (*Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde* 24 1928 s. 153-178, 301-333).
- P. Enemark: »---at Vor og kronens told ikke skal forkrænkes.« Baggrunden for grænsehandelen langs Kongeåen. (*Zise. Told- og Skatthehistorisk Tidsskrift* 20 1997 s. 97-114).
- P. Enemark: *Dansk oksehandel 1450-1550. Fra efterårsmarkeder til forårsdrivning* I-II. Århus 2003.
- P. Enemark: »Flensborg og oksehandelen i årtierne op til 1500« (*Sønderjyske Årbøger* 1989 s. 67-98 (Sdrj Å))

- P. Enemark: »Flensborg og oksehandelen i årtierne efter 1500« (*Sønderjyske Årbøger* 1991 s. 35-72 (Sdrj Å)).
- P. Enemark: *Studier i toldregnskabsmateriale i begyndelsen af 16. århundrede. Med særligt henblik på dansk oksehandel I-II*. Århus 1971.
- G. Galster: Danmarks Mønter (»Mønt« i *Nordisk Kultur* XXIX 1936 s. 139-200).
- B. Hagedorn: *Ostfrieslands Handel und Schiffahrt im 16. Jahrhundert*. (Abhandlungen zur Verkehrs und Seegesichte. Hrsg. D. Schäfer III. Berlin 1910).
- B. Hagedorn: *Ostfrieslands Handel und Schiffahrt vom Ausgang des 16. Jahrhundert b.z. Westfälischen Frieden* (Abhandlungen zur Verkehrs und Seegesichte. Hrsg. D. Schäfer IV Berlin 1912).
- K. Hornbeck & H.L. Hansen: *Tanggård gods 1553-1559. Adelig godsdrift i Danmark i det 16. århundrede* (Odense Univ. Studies in History and Social Sciences 68. Odense 1980).
- Internationaler Ochsenhandel (1350-1750)*. Hrsg. E. Westermann (Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte. Hrsg. H. Kellenbenz und Jürgen Schneider. Bd. 9. Köln 1979).
- Fr. Irsigler: »Zum Kölner Viehhandel und Viehmarkt im Spätmittelalter« (*Internationaler Ochsenhandel (1350-1750)*). Hrsg. E. Westermann. 1979 s. 219-234).
- J. Kinch: »Familierne »Trellund« og »Baggesen« (*Samlinger til Jydsk Historie og Topografi 1880-81* s.44-80. (JyS)).
- J. Kinch: *Ribes Historie og Beskrivelse*. II. Odder 1884.
- J. Kinch: »Rådmand Anders Sørensen Klyn i Ribe og hans Slægt« (*Samlinger til Jydsk Historie og Topografi*. 1866-1867. s. 219-304. (JyS)).
- C. Klitgaard: »Gildebrødre i Guds Legems Lav i Aalborg i Aarene 1537-1624« (*Fra Himmerland og Kjær Herred* III 1914 s. 420-35, V 1916 s. 334-54 (til 1571) (H&KH)).
- Bue Kaas: »Kvindekær og kvindeskæbner i reformationsårhundredet belyst ved eksempler fra Ribe« (*Historisk Samfund for Ribe Amt* 1981).
- E.C. Larsen: »Nogle familier med rod i 1500-tallets Ribe II: Slægten Krabbe« (*Personalhistorisk Tidsskrift* 111 1991 s.1-15 (PhT)).
- E.C. Larsen: »Nogle familier med rod i 1500-tallets Ribe III: Slægten Vandel« (*Personalhistorisk Tidsskrift* 115 s. 31-85. (PhT)).
- Sv. Larsen: *Studier i det fynske Raadsaristokrati i det 17. Aarhundrede*. I-II. Odense 1965.
- O. Norn: »Ripensiske Patriciere. Epitafieportrætter fra Renaissancetiden« (*Festskrift til Astrid Friis på 70-årsdagen*. Red. Sv. Ellehøj, Sv. Gissel, K. Vohn. Kbh. 1963 s. 173-184).
- W. Scharling: *Pengenes synkende Værdi belyst ved danske Aktstykker samt ledsaget af en kort Udsigt over den danske Monthistorie*. Kbh. 1869.
- L. Schwetlik: »Der hansisch-dänische Landhandel und seine Träger 1485-1519 (*Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* 85/86 1961 s. 61-130, 88 1963 s. 93-174. (ZSHG)).
- V. Simonsen: *Bidrag til Odense Byes ældre Historie*. I-III. Odense 1842-1844.
- H.v.d. Wee & E. Aerts: »The Lier livestock market and the livestock trade in the Low Countries from the 14th to the 18th century (*Internationaler Ochsenhandel (1350-1750)*). Hrsg. E. Westermann 1979 s. 235-251).
- H. Wiese & J. Bölts: *Rinderhandel und Rinderhaltung im nordwesteuropäischen Küstengebiet vom 15. b.z. 19. Jahrhundert* (Quellen und Forschungen zur Agrargesichte XIV Stuttgart 1966).
- R. Willerslev: »Dansk Studehandel i 2den Halvdel af det 16de Aarhundrede« (*Jydske Samlinger* Ny rk. 1952 s. 153-181. (JyS)).

Summary

Poul Enemark: When Ribe's Ox Trade Ran into Serious Difficulties 1557-1587

In the years around 1450, the Danish ox trade established itself at the autumn markets in Ribe and Kolding, and Hanseatic buyers from Lübeck, Hamburg and Lüneburg were its primary customers; their purpose being to supplement the large winter reserves of salted beef of these cities.

In the preserved Gottorp accounts from 1484/85 and from some years in the 1490s, it is possible, however, particularly in Ribe, to trace increasing purchases from ox dealers in West Germany and the Low Countries, and in the years around 1520 this spring purchase was massively dominating, later to be followed by Danish drifts of oxen towards the West.

The ox dealers of Ribe were quick to join in the spring driving, and by the middle of the 1550s, some 40 ox dealers from Ribe between them accounted for 12-13,000 oxen annually, which constituted 26-27 per cent of the Danish export of oxen during this period.

On the basis of Ribe's earliest preserved register of taxpayers, from the period 1545-1569, it is possible to identify the individual ox dealers of that city in the preserved Gottorp accounts, and it is possible to follow the prosperity of the city into the 1560s.

After 1566, however, the market stagnates at first, and towards the end of the 1560s an indisputable slump may be observed, with fewer ox dealers and in particular fewer oxen. In 1569, a mere 18 ox dealers are registered, who handle some 5,000 oxen. Fortunately, the subsequent register of Ribe's taxpayers has also been preserved, so that one may continue to identify individual dealers during these years.

It was undoubtedly an unfortunate coincidence that in 1567 – when the difficulties within the ox trade had just begun to manifest themselves – King Frederik II felt compelled by the financial exigencies of the war with Sweden 1563-70 to increase the export duty on oxen from 20 to 68 *Skilling* per head without prior warning. The ox dealers were shocked and were forced to ask for a respite for the payment of the duty until the oxen had been sold.

This provided the king with an excuse for demanding that the duty be paid in good, foreign *Thalers*, which was the currency in which oxen were

traded. The king refused to accept his own substandard coins, which he himself had caused to be minted for the payment of his soldiers.

The high duty was maintained in the following years, but in 1573 it became necessary to reduce the duty to one *Daler* (= 48 *Skilling*) per ox, since in the previous years the ox dealers had suffered heavy losses on the herds of oxen they had driven out, so they were unable to pay the heavy duty.

In the Netherlands, Reformed circles had rebelled against the severe Catholic government of the Spanish King Philip II; in 1566, this resulted in the iconoclastic riot against a number of churches in Antwerp. In 1567, Philip sent the Duke of Alba, his army commander, to the Netherlands with a brief to stamp out the riot. This in turn resulted in the greatest wave of emigration in the Reformed commercial communities of the Netherlands that Europe had as yet witnessed. The exiles issued letters of marque to the so-called »Beggars of the Sea«, authorizing them to attack the Spanish-Netherlands trade and shipping.

This posed a likely threat to the fair-sized and relatively unprotected herds of oxen, which were managed by only a few drivers. The earliest victim, in 1571, of a substantiated case of such a total loss of a herd of 471 heads of oxen was a citizen of Odense. Since the oxen had been bought on credit for later settlement after the deal had been clenched abroad, the ox dealer was held to account for both the purchase money and the duty on the exported oxen. Such a loss would be ruinous, even to well-consolidated ox dealers.

In 1572, the Beggars of the Sea conquered the port of Brielle, whereupon the seaports of Holland and Zeeland joined the Beggars. The insurrection of the Northern Provinces against the Spanish rule was a fact. Now, the threat to the supplies of the provinces no longer came from the Beggars, but from the Spanish troops, who proved a very real menace to the overland routes. In 1572-73, the ox dealers fared very badly indeed. In 1573, a citizen of Kolding suffered the total loss of a herd of 954 oxen. Even well-to-do ox dealers dared no longer despatch their wares in such large droves.

In the 1570s, some 20 ox dealers from Ribe could still maintain an annual export of between 5,000 and 7,000 oxen. But in 1576, the pay for the Spanish troops in the Netherlands was stopped, and in November 1576 they took the law into their own hands by pillaging the prosperous commercial city of Antwerp. Danish herds of 4-600 oxen on Netherlands roads

controlled by Spanish soldiers foraging for themselves: Disaster was inevitable.

1579 saw the next setback. The 12 ox dealers of Ribe between them exported less than 3,000 oxen, and the decline continued during the following years. In 1581, nine ox dealers exported less than 2,000 oxen. In 1587, the ox dealers in Ribe had been reduced to three, who exported a total of 432 oxen. The crisis had wiped out the large-scale trade in oxen of the 1550s, when 40 dealers had despatched 12-13,000 animals.

For several of the city's important ox dealers it is possible to document export losses during these years; in some instances it was a case of total loss of large herds which resulted in the immediate cessation of the export.

Of course, the crisis also hit the other ox-trading towns, but Ribe, with its large sales in the Netherlands market, was possibly hit extra hard.

(Translated by Jørgen Peder Clausager)

Plads til dem alle

Forskningstraditioner i nyere britisk, amerikansk og skandinavisk byhistorie

Af Peter Henningsen

Siden slutningen af 1960'erne er byhistorie som forskningsfelt og selvstændig historisk disciplin vundet kraftigt frem. I Storbritannien forbindes byhistorien især med navne som H.J. Dyos, Richard Rodger og Asa Briggs (Lord Briggs of Lewes), mens Stephan Thernstrom og Eric Lampard er hovedrepræsentanterne for New Urban History, der på samme tid slog an i USA. Også i Skandinavien har byhistorien vundet indpas. I Sverige oprettedes allerede i 1919 et byhistorisk institut i Stockholm, i Danmark måtte man vente til 2001, hvor et byhistorisk forskningscenter oprettedes i samarbejde mellem Aarhus Universitet og Købstadmuseet Den Gamle By. I artiklen gives en generel historiografisk oversigt over byhistoriens udvikling siden 1960'erne, en introduktion til de faglige debatter på området samt en række referencer til byhistoriske hovedværker.

Byhistorie som faghistorisk disciplin har eksisteret i nu efterhånden mange år.¹ Amerikanerne har som altid været tidligt ude, det samme gælder svenskerne, briterne sprang på bølgen i 1960'erne og tyskerne fulgte trop i 1970'erne. Gradvis har forskere fra flere europæiske lande koblet sig på især den ambitiøse britiske byhistoriske trend, som i midten af 1970'erne fik etableret et fagideologisk hovedsæde på Leicester University udenfor London. Her holdt H.J. Dyos – byhistoriens *grand old man* til på det, der senere skulle blive til *Centre of Urban History*, og herfra udgik de impulser, der hurtigt skulle gøre byhistorie til en af de store nye bindestregshistorier. Centeret er den dag i dag en ledestjerne i europæisk byhistorie sammen med lignende centre og institutter i London, Berlin, Gelsenkirchen, Frankfurt am Main, Münster – og Århus. Centeret i Leicester ledes i dag af professorerne Rosemary Sweet og Richard Rodger, og det er herfra, at det førende europæiske byhistoriske tidsskrift *Urban History* udgår.

De første spæde skridt til skabelsen af et internationalt byhistorisk mil-

1 Jeg takker arkivar, ph.d. Jørgen Mikkelsen fra Landsarkivet for Sjælland mm. for gode diskussioner og anvisninger til relevant litteratur om især norsk byhistorie.

jø blev imidlertid ikke taget af en englænder, men af en franskmand: I slutningen af 1970'erne tog byhistorikeren Maurice Aynard initiativ til en serie internationale møder – de såkaldte rundbordssamtaler, hvor førende byhistorikere fra Europa og USA kunne mødes og diskutere deres forskning. Møderne afholdtes bl.a. i London, Paris og Lille. Ved disse møder lærte fremtrædende byhistorikere hinanden at kende og fik øjnene op for forskelle og ligheder mellem byer i forskellige lande. Interessen for komparativ byhistorie fødtes reelt ved disse møder. Skabelsen af et decideret byhistorisk miljø fik yderligere vind i sejlene, da det på initiativ af *Centre of Urban History* i Leicester i 1989 lykkedes at få EF-Kommissionen til at sponsorere *European Association of Urban Historians*, der siden har afholdt internationale møder for byhistorikere fra hele verden.²

Herhjemme har byhistorie som fagligt forskningsområde længe været et U-land. Ganske vist har en lang række danske historikere gennem tiden biograferet danske byer, men disse arbejder er ikke skrevet med metodisk-teoretisk udgangspunkt i den genre, der i dag kaldes byhistorie, men ligger snarere på linie med de klassiske sognehistorier, der gennem tiden er blevet skrevet af lokalhistoriske amatører. Der er med andre ord ikke gjort nævneværdige forsøg på at placere dansk byhistorie inden for den internationale forskningsdiskurs. Kun meget få danske forskere synes faktisk at have været bekendt med den internationale debat på området. Det betyder selvfølgelig ikke, at der ikke har eksisteret byhistorie i Danmark, men fagdisciplinen byhistorie er væsensforskellig fra den lokalhistoriske byhistorie. Med den engelske byhistoriker Peter Clarks formulering er hovedforskellen på den gamle og den nye byhistorie kort fortalt ønsket om komparativ byforskning og bestræbelserne på at se byen i en videre national og international kontekst. Man vil studere byer som fænomen, ikke som snæver lokal historie.³

Vi skal frem til begyndelsen af 1990'erne, før byhistorien for alvor italesættes i det danske forskningsmiljø. Og det var vel først i 2001, da købstadsmuseet *Den Gamle By* i Århus sammen med *Institut for Historie og Områdestudier* ved Aarhus Universitet i fællesskab oprettede *Dansk Center for Byhistorie*, at det for alvor blev slået fast, at byhistorie var et felt, man skulle holde øje med.⁴

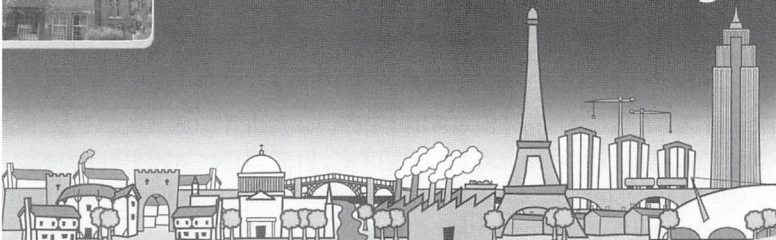

2 Peter Clark: »New Challenges in European Urban History«, Mats Berglund (red.): *Så sakta vi gå genom stan*, 2005, s. 19-20.

3 Ibid. S. 21.

4 Om Dansk Center for Byhistorie, se forordet i Søren Bitsch Christensen (red.): *Middelalderbyen*, 2004, samt centerets årsberetninger på www.byhistorie.dk.

School of Historical Studies

Centre for Urban History

MA Urban History
MA European Urbanisation
MA Social History (part-time)

www.le.ac.uk/urbanhist/

- ✦ Study at the leading international centre in the field
- ✦ ESRC funded MA and PhD places available
- ✦ Dedicated research facilities and offices
- ✦ Established international exchanges

For more information contact:
The Secretary, Centre for Urban History,
University of Leicester, Leicester, LE1 7LT, UK
Tel: 0116 252 2378; Email: urban.history@le.ac.uk

University of Leicester

Centre for Urban History oprettedes i 1985 ved Universitetet i Leicester. Det er siden blevet en indflydelsesrig faktor i europæisk byhistorie. Herfra udgår tidsskriftet »Urban History« samt det elektroniske nyhedsbrev »Urban History Newsletter«. Ved centeret kan man tage kandidatgrader i byhistorie, socialhistorie og europæisk urbanisering. Hvert år afholdes desuden en 'summerschool' inden for emnet *The making of Urban Britain since 1700*, der foruden britiske studerende også frekventeres af udenlandske byhistorikere.

Den nye byhistories analytiske forskningsstrategier, teoridannelser og krav til byhistorien om et særligt urbant blik repræsenterer de professionelle byforskere ønske om en større faglig lødighed i byhistorien, og den er et opgør med den snævre urbane biografi, der kun har som mål at beskrive denne eller hin by uden øje for andre byer eller for urbaniseringsprocesser iøvrigt.⁵ På *Dansk Center for Byhistorie* ønsker man derfor at ændre byhistorien fra en historie om *byen* til en historie om *byer*.⁶

Plads til alle: H.J. Dyos og byhistorien

Den nutidige byhistoriske tradition som universitetsfag har som sagt sit udspring i England, nærmere bestemt på Leicester University i nærheden af London, hvor H.J. Dyos (1921-78) i 1971 som den første engelske historiker blev tildelt et professorat i byhistorie.⁷ Fra starten af 1960'erne havde Dyos, der i Leicester var ansat som økonomisk historiker med særlig interesse for transport og infrastruktur, specialiseret sig i Victoriatidens urbaniseringsproces, og var blevet optaget af forholdet mellem urbanisering og modernisering i et større perspektiv. Især London, hans fødeby, stod centralt i hans forskning.

Gradvis fik han opbygget et miljø og et netværk omkring byhistorien, hvis drivende kraft han forblev til sin død, og som han prægede på en så enestående energisk måde, at Dyos og Leicester University nærmest blev identisk med begrebet *Urban History*: Sydney Checkland (1916-86), et andet af de store navne inden for britisk byhistorie, har således karakteriseret Dyos som en af de sjældne forskerbegavelse, der qua sine store organisatoriske evner og en smittende entusiasme ikke alene formåede at skabe et nyt forskningsfelt og etablere et stort fagligt fællesskab, men som også på grund af sin karisma var guru for den nye byhistoriske bevægelse. Han

5 Richard Rodger: »Theory, practice and European history«, Richard Rodger (ed.): *European Urban Society*, 1993, s. 10.

6 Se f.eks. forordet til centerets første udgivelse, Søren Bitsch Christensen som anført i note 4.

7 David Cannadine: »Urban history in the United Kingdom: the »Dyos phenomenon« and after«, David Cannadine & David Reeder (eds.): *Exploring the urban past. Essays in urban history by H.J. Dyos*, 1982, s. 205. At mange byhistorikere ser den moderne byhistoriske tradition som en britisk »opfindelse« fremgår bl.a. af Herman Diederiks og Paul Hohenbergs indledning i Herman Diederiks, Paul Hohenberg & Michael Wagenaar (eds.): *Economic Policy in Europe Since the Late Middle Ages. The Visible Hand and the Fortune of Cities*, 1992, s. 3.

var, fremhævede Checkland, et fænomen, »værdigt til videnskabssociologers opmærksomhed«. ⁸

Da H.J. Dyos eller Jim Dyos, som han sædvanligvis kaldes af miljøets insidere, i slutningen af 1950'erne kastede sin kærlighed på byhistorien, var det amerikanerne som førte an på feltet. ⁹ Til trods for at moderne amerikanske byhistorikere henregner amerikansk byhistories fødsel som professionel disciplin til slutningen af 1960'erne, hvor Stephan Thernstrom og *The New Urban History* slog sig op på kvantitativ byhistorie i stor stil, ¹⁰ har amerikansk byhistorie aner længere tilbage i tiden. Siden 1930'erne har *urban history* og *urban studies* således været et veletableret forskningsfelt i staterne.

Det skyldes, mente Dyos, en speciel amerikansk historietradition: Siden Frederick Jackson Turners berømte forelæsning om *the American frontier* (første gang publiceret i 1893) og dens betydning for amerikansk kultur og mentalitet havde den amerikanske historieforskning haft et særligt kulturgeografisk blik på USA's historie. Turners fokus på den kulturhistoriske betydning af grænsen mellem civilisation og *wilderness*, og på de geografiske og økologiske faktorerers betydning for skabelsen af en særlig amerikansk identitet førte til, at flere amerikanske historikere med tiden studerede den særlige kultur, der udviklede sig i Midtvestens byer (border towns), civilisationens yderste forposter mod vest. ¹¹ Her på grænsen mellem den gamle, østamerikanske, europæisk prægede civilisation og den nye vestamerikanske, særlige *frontier*-mentalitet, der var i støbeskeen, skabtes i takt med præriens stadige opdyrkning den moderne amerikanske selvforståelse. ¹² Turner selv var imidlertid ikke optaget af byhi-

8 Sydney Checkland: »Urban History in the British idiom«, *Urban History Review* vol. 7, 1978, s. 58; David Cannadine som ovenfor anført s. 203. En kort biografi af Sydney Checkland findes på www.archives.hub.ac.uk.

9 Den amerikanske historiker Bruce M. Stave anfører Albert Bushnell Harts artikel »The Rise of American Cities« fra 1890, som det første egentlige byhistoriske arbejde i USA, Bruce M. Stave: In Pursuit of Urban History. Conversations with Myself and Others – a View from the United States, Derek Fraser & Anthony Sutcliffe (eds.): *The Pursuit of Urban History*, 1983.

10 Howard P. Chudacoff & Peter C. Baldwin (ed): *Major Problems in American Urban and Suburban History*, 2005. Se forordet.

11 Se f.eks. James B. Allen: *The Company Town in the American West*, 1966; Robert Dykstra: *The Cattle Towns*, 1968; John Hudson: *Plains Country Towns*, 1985; Lawrence Larsen: *Urban West at the End of the Frontier*, 1978; Duane Smith: *Rocky Mountains Mining Camps: The Urban Frontier*, 1967; Richard Wade: *The Urban Frontier*, 1959 og Daniel J. Elazar: *Cities of the Prairies Revisited: The Closing of the Metropolitan Frontier*, 1986.

12 H.J. Dyos: »Agenda for Urban Historians«, H.J. Dyos (ed.): *The Study of Urban History*, 1968/1971, s. 16-17; F. J. Turner: *The frontier in American history*, 1893. Den originale

historien. Hans betydning var snarere indirekte, idet andre amerikanske historikere, som f.eks. Arthur Schlesinger, Sr. reagerede på *frontier*-tesen ved at hævde, at det snarere var byerne end *the frontier*, der var den afgørende kraft i skabelsen af den amerikanske civilisation.¹³

I kølvandet på Turner, Schlesinger og andre fulgte de amerikanske sociologer, som via det, der siden er blevet kendt som Chicago-skolen, etablerede *Urban studies* som et særligt videnskabeligt felt. Inspireret af sociologer som Georg Simmel, Emile Durkheim, Ferdinand Tönnies og Herbert Spencer fremhævede Chicago-skolen et dikotomisk syn på byen, som et særligt *community* med egne karakteristika distinkte fra andre samfundstyper. Byen betragtedes som civilisationens motor og som den frontløber, der førte andre forandringer med sig. I byen brød man med normer og traditioner, mens man på landet modsat værnede om dem.¹⁴ Med sociologerne Louis Wirth og R.E. Turner, og den førnævnte Arthur Schlesinger, Sr. nåede opfattelsen af byen som en selvstændig analytisk enhed – den urbane variabel, som de engelske byhistorikere kalder det – sit absolutte højdepunkt.¹⁵

I Storbritannien var det først i årene efter 2. Verdenskrig, at interessen for byhistorie vandt frem, men det var i kraft af Dyos' ihærdige indsats i 1960'erne og 1970'erne, at den for alvor slog igennem som et selvstændigt forskningsfelt.¹⁶ I 1963 tog Dyos initiativ til *Urban History Newsletter*, der skulle fungere som samlende organ for de britiske byhistorikere. Bladet afløstes i 1974 af den langt mere voluminøse og ambitiøse *Urban History*

forelæsning fra 1893 – The significance of the frontier in American history – kan læses i sin fulde udstrækning på <http://xroads.virginia.edu/~HYPER/Turner/chapter1>. Se også Ray Allen Billington: *Frederick Jackson Turner: Historian, scholar, teacher*, 1973; Richard Hofstadter & Seymour Martin Lipset (eds.): *Turner and the sociology of the frontier*, 1968. Om amerikansk byhistorie iøvrigt, se: Michael Frisch: »American urban history as an example of recent historiography«, *History and Theory*, XVIII, 1979, s. 350-377; Zane L. Miller, C. Griffen & G. Stelter: »Urban History in North America«, *Urban History Yearbook* 1977, s. 6-23.

13 Bruce M. Stave: *In Pursuit of Urban History* som ovenfor anført, s. 409.

14 Eksempler på Chicago-skolens bysociologiske forskning publiceredes i 1926 af Robert E. Park, Ernest Burgess og R. D. McKenzie i bogen *The City*.

15 Harry S. J. Jansen: »Wrestling with the angel: on problems of definition in urban historiography«, *Urban History* vol. 23, pt. 3, 1996, s. 288-289. Om Chicago-skolen og de amerikanske *urban studies*, se Z. L. Miller, C. Griffen & G. Stelter: »Urban History in North America«, *Urban History Yearbook* 1977, s. 6-29; M. P. Smith: *The City and Social Theory*, 1980; Oscar Handlin & J. Burchard (eds.): *The Historian and the City*, 1963; R. E. Pahl: »Concepts in Contexts: Pursuing the urban of »urban« sociology«, Derek Fraser & Anthony Sutcliffe (eds.) note 9.

16 For en kursorisk gennemgang af britisk byhistorie frem til 2000, se Peter Clark: »Introduction«, Peter Clark (ed.): *The Cambridge Urban History of Britain* vol. II, 1540-1840, 2000, s. 16-22.

Yearbook, der for alvor placerede byhistorien som en særlig disciplin, og som i 1992 ændredes til det nuværende tidsskrift *Urban History*, der udkommer to gange årligt. *Urban history Newsletter* udkommer fortsat som elektronisk nyhedsbrev. Det udgår fra *Centre of Urban History* ved Leicester University.

I 1966 fandt det første møde for engelske (og enkelte udenlandske) byhistorikere sted i Gilbert Hall på universitetet i Leicester. Mødet, der kom til at repræsentere en milepæl i britisk byhistorie,¹⁷ var uhyre succesrigt og indlæggen publiceredes senere i en antologi, som har opnået mytologisk status blandt europæiske byhistorikere. Ikke mindst Dyos' indledningsforelæsning, hvori han lancerede sit syn på byhistorien som forskningsfelt og hvor han anbefalede en række retningslinier for disciplinens videre udvikling, er siden blevet en klassiker.¹⁸ På mødet deltog 40 historikere med særlig interesse for byhistorie, og år for år kom flere til. Som Dyos proklamerede i 1974: »Der er ingen grund til at benægte det: Byhistorien boomer, ikke kun fordi den er fascinerende i sig selv, men fordi den leverer et helt arsenal af nye temaer, der er relevante for historiestudiet som helhed.«¹⁹

I sin særlige britiske aftapning er det ideelt set selve byen, der står i fokus, ikke begivenheder eller sociale og kulturelle fænomener, som mere eller mindre tilfældigt har fundet sted i en by, men som lige så godt kunne være passeret et andet sted. Det særlige byhistoriske blik implicerer, at byen skal regnes som et nærmest selvstændigt væsen, der øver en aktiv indflydelse på sociale, politiske og kulturelle fænomener i byen. Byen er en aktør, en aktiv medspiller, hvis betydning og påvirkning skal analyseres.

Med Dyos' ord repræsenterer byhistorie en tilgang, hvor historikeren ikke blot studerer mere eller mindre tilfældige byer i mere eller mindre tilfældige perioder. Det er urban lokalhistorie, ikke byhistorie. Byhistorikeren skal derimod undersøge de større og bredere historiske processer, som skaber og afspejler en bys livscyklus og specifikke erfaring. Hvad gør lige præcis denne by forskellig eller identisk med andre byer? Og hvordan påvirker den studerede bys sociale og politiske strukturer de ting, der sker i byen og de mennesker, der bor i den? Byen fungerer ikke kun som referenceramme – som et sted – men som analyseenhed.

Byhistorikeren skal ideelt set integrere alle aspekter af byens liv i sin

17 Bruce M. Stave som ovenfor anført, s. 409.

18 H.J. Dyos: »Agenda for Urban Historians«, H.J. Dyos (ed.): *The Study of Urban History*, 1968/1971.

19 H.J. Dyos: »Editorial«, *Urban History Yearbook* 1974, s. 4.

analyse, og han bør være faglig eklektisk i sin tilgang. Faghistoriske metoder og problemstillinger alene slår ikke til. Den kompetente byhistoriker trækker på indsigter fra kulturgeografien for at kunne studere byplanlægning og infrastruktur; fra antropologien og sociologien for at studere kultur og social organisation; fra kunsthistorikere og arkitekturhistorikere for at studere byggeskik og kunstneriske udtryk; fra økonomien for at studere erhvervsliv og handel; fra politologien for at studere administrative og lokalpolitiske aspekter. Listen over relevante tilgange er næsten uendelig. Det meste er relevant i byhistorien (dog glimrer arkæologien ved sit fravær).²⁰

Selv agrarhistorien er relevant i en byhistorisk sammenhæng, for alle byer har haft et opland, som de har været økonomisk afhængige af, og mange mindre byer drev endda selv landbrug.²¹ Byen fungerer kort sagt i et aktionsfelt mellem det urbane og det rurale, således som de amerikanske antropologer Robert Redfield og George M. Foster har hævdet: Uden byer fandtes der intet land og ingen bønder, og uden landet og bønderne fandtes der ingen byer og borgere. By og land skaber og genskaber hinanden i en kontinuerlig proces.²²

Byhistorikeren skal ikke alene være fagligt eklektisk, han må også have en vis viden om mere end en enkelt by. Det er kendskabet til andre byers strukturer og specielle historie, der gør det muligt for ham at foretage komparationer mellem typer af byer, at opdage forskelle og ligheder, og som sætter ham i stand til at forklare dem. Uhyre væsentlig er nemlig, understreger Dyos, den komparative byhistorie.²³ At Dyos lagde vægt på komparationer og formuleringen af generelle teorier om byer er ingen tilfældighed. Som så mange af 1960'ernes mere nyskabende historikere var han kraftigt inspireret af samfundsvidenskabernes metodik og teori. I

20 H.J. Dyos: »Agenda for Urban Historians«, H.J. Dyos (ed.): *The Study of Urban History*, 1968/1971, s. 7.

21 Finn-Einar Eliassen & Geir Atle Ermland (eds.): *Power, Profit and Urban Land: Landownership in Medieval and Early Modern Northern European Towns*, 1996; Paul Glennie & Ian Whyte: *Towns in an agrarian economy 1540-1700*, Peter Clark (ed.): *The Cambridge Urban History of Britain* vol. II, 1540-1840, 2000, s. 167-193. Om købstadslandbruget i Danmark, se f.eks. Trine Loch Elkjær: »Købstadslandbrugets betydning for købstadens erhvervsliv og økonomi i 17- og 1800-tallet«, *Fortid og Nutid* bd. 1., 2004 & Stella Borne Mikkelsen: *Købstadslandbrug: Studier i dansk købstadslandbrugs struktur og organisation ca. 1700-1950*, upubl. speciale i historie fra Københavns Universitet, 2005.

22 Peter Henningsen: *Landbohistorie og regionalhistorie* vol. 1: Historiografiske og teoretiske refleksioner, 2001, s. 77-87. Ph.d.-afhandling fra Københavns Universitet.

23 H.J. Dyos: »Agenda for Urban Historians«, H.J. Dyos (ed.): *The Study of Urban History*, 1968/1971, s. 7.

modsatning til den lokalhistoriske byhistoriker bør den professionelle byhistoriker være optaget af at formulere generaliserende udsagn om urbane forandringsprocesser, som er særlige for byer som helhed: »En ting, som de [byhistorikerne] først og fremmest skal være rede til at håndtere, er f. eks. spørgsmålet om, hvordan de strukturer og elementer, som er åbenbart urbane, opstod og undergik forandring.«²⁴

Den samfundsvidenskabelige tilgang til byhistorien og tiltroen til dens store muligheder havde Dyos fra USA, hvor den ældre urbane sociologi og *The New Urban History*, der dukkede op i 1960'erne, var karakteriseret ved store generaliserende bystudier, de sidste især inden for migration og demografi.²⁵ Inspirationen fra de amerikanske *social sciences* var i det hele taget udtalt inden for socialhistorien i denne periode, og det var herfra, at mange af den tids historikere hentede ny ammunition til deres forskning, således også Dyos.²⁶

Sin succes til trods rummede byhistorien som forskningsretning en række grundlæggende problemer, der konstant true de den ellers ombejlede opkomling på sin eksistens. Byhistorien var (og er stadig) med Dyos' ord »et forskningsfelt, ikke en særlig disciplin i den almindelige betydning, men et felt hvor mange discipliner løber sammen eller som der i hvert fald trækkes på. Det er et fokus for en variation af former for viden, ikke en vidensform i sig selv.«²⁷ Skønt Dyos nægtede at tage patent på byhistorien og diktere andre, hvordan byhistorisk forskning skulle udføres, advokerede han på den anden side stærkt for den samfundsvidenskabelige tilgang, hvor vægten lå på beskrivelsen og analysen af strukturer og sociale institutioner: Helst i et bredere sammenlignende og generaliserende perspektiv.²⁸ Men – og dette er vigtigt, der findes ingen særlig byhistorisk metode og teori, ingen særlig tilgang til studiet af byer, som er særegen for

24 H.J. Dyos: »Editorial«, *Urban History Yearbook* 1974, s. 4, 6 (min oversættelse).

25 Theodore Hershberg: »The Future of Urban History«, Derek Fraser & Anthony Sutcliffe (eds.): *The Pursuit of Urban History*, 1983, s. 432-438.

26 Lynn Hollen Lees: »The challenge of political change: urban history in the 1990s«, *Urban history* vol. 21, pt. 1, 1994, s. 15.

27 David Cannadine: »Urban history in the United Kingdom: the »Dyos phenomenon« and after«, David Cannadine & David Reeder (eds.): *Exploring the urban past. Essays in urban history* by H.J. Dyos, 1982, s. 207 (min oversættelse).

28 I sin tiltrædelsesforelæsning som professor redegjorde Dyos for sin holdning til byhistorie som forskningsretning, se H.J. Dyos: »Urbanity and Suburbanity«, David Cannadine & David Reeder (eds.): *Exploring the Urban Past. Essays in urban history* by H.J. Dyos, 1982.

Professor Richard Rodger fra *Centre for Urban History* i Leicester er her fanget i samtale med en gruppe kursister fra en af centrets sommerskoler.

byhistorien, og der findes ingen konsensus blandt byhistorikere om, hvordan rigtig byhistorie skal være skruet sammen.²⁹

Der er, siger Richard Rodger fra *Centre of Urban History i Leicester*, heller ingen Leicester-skole eller Dyos-skole.³⁰ Dyos' ofte gentagede mantra om byhistoriens særlige komparative, samfundsvidenskabeligt inspirerede tilgang fik nemlig ingen nævneværdig indflydelse på den byhistoriske praksis. Som andre faglige moderetninger blev også den *social sciences*-inspirerede historieforskning passé, og nye synsmåder og interessefelter kom i stedet. Nu er det f.eks. den nye kulturhistorie, der er hot, og det smitter naturligt nok også af på byhistorien.³¹ Heller ikke Dyos' anbefalinger

29 S. G. Checkland: »An Urban History Horoscope«, Derek Fraser & Anthony Sutcliffe (eds.): *The Pursuit of Urban History*, 1983, s. 449-451; Lynn Hollen Lees: »The challenge of political change: urban history in the 1990s«, *Urban History* vol. 21, pt. 1, 1994, s. 8-9.

30 Richard Rodger: »Urban History: prospect and retrospect«, *Urban History* vol. 19, 1992, s. 10.

31 Lars Nilsson: »Urban history and new trends in social history«, Steinar Supphellen (ed.): *The Norwegian Tradition in a European Context. A report from the Conference in*

om faglig eklekticisme har haft den store effekt, og det til trods for anbefalingens indlysende fordele. Hans status inden for byhistorien synes faktisk mere at være igangsætterens og den faglige motors – ikonets og faderfigurens – end den metodiske og teoretiske inspirationskildes.³²

Til trods for samfundsvidenskabelige præferencer, gjorde Dyos altså intet forsøg på at afgrænse og definere byhistorien. Der skulle være plads til alle forskere, som arbejdede med urbanitet, uanset deres teoretiske og metodiske ståsted. Han nægtede hårdnakket at tage patent på disciplinen og bekæmpede tilløb til skabelsen af faglige dogmer. Denne grundlæggende sympatiske tilgang til det videnskabelige arbejde førte på den anden side til, at byhistorien ved hans død stod underligt tomhændet tilbage. Med David Cannadines ord blev det ved Dyos' død klart, at der i grunden ikke var meget selvstændigt intellektuelt gods i byhistorien som sådan. Det meste havde været bundet op på Dyos' karismatiske person og hans evner til at skabe sammenhold og fællesskabsfølelse blandt et utal af fagfæller, der alle arbejdede med byer, men som fagligt trak i mange retninger.³³

Byhistorien efter Dyos

Siden Dyos' død i 1978 har britisk byhistorie fortsat sin stadige ekspansion, omend den er forblevet noget løs i sine faglige konturer. Noget samlende fokus, andet end netop byen som referenceramme, har det således ikke været muligt at skabe. Det samme kan siges om den amerikanske byhistorie, hvor, som Timothy Gilfoyle påpeger, udøverne af særlige metodologier og subdiscipliner næppe kender til, endsiges debatterer, andre perspektiver. Fragmentering definerer den måde, historikerne fremstiller den urbane fortid på.³⁴

Der findes kort sagt mange slags byhistorikere og de er langt fra enige om, hvordan disciplinen skal defineres og om den overhovedet behøver en

Urban History in Trondheim 21.-22.11.1997. Trondheim Studies in History no. 25, 1998, s. 60-69.

32 H.J. Dyos, Editorial, *Urban History Yearbook* 1974, s. 4-6; Id.: »Editorial«, *Urban History Yearbook* 1975 s. 3; David Reeder: »H.J. Dyos: An appreciation«, *Urban History Yearbook* 1979, s. 5.

33 David Cannadine: »Urban history in the United Kingdom: the »Dyos phenomenon« and after«, David Cannadine & David Reeder (eds.): *Exploring the urban past. Essays in urban history by H.J. Dyos*, 1982, s. 207-208

34 Timothy J. Gilfoyle: »The New Paradigms of Urban History«, Howard P. Chudakoff & Peter C. Baldwin (eds.): *Major Problems in American Urban and Suburban History*, 2005, s. 33 (min oversættelse).

definition: Nogle er specifikt interesseret i byer som fænomen, hvad enten det er i form af urbane monografier eller komparativ byhistorie. Andre beskæftiger sig med urbane fænomener, men arbejder ikke inden for en byhistorisk faglig kontekst og viser ingen videre interesse herfor. Nogle tredie er urbane biografer. De biograferer specifikke byer uden andet formål end den rent empiriske og idiografiske beskrivelse af netop denne by. Dertil kommer en række samfundsvidenskabelige urbanitetsforskere, som søger efter eksempel materiale i historien eller som anvender historisk materiale i deres modelbyggeri: Politologer, antropologer, sociologer og lignende. Arkæologien – eller *urban archeology* – er derimod et felt for sig selv med egne metoder og redskaber, og faget er så godt som løsrevet fra den øvrige byhistoriske diskurs.³⁵

Situationen efter årtusindskiftet er imidlertid radikalt anderledes end i 1966, da Dyos indkaldte til det sagnomspundne historikermøde i Leicester. Den britiske byhistorie er nu langt bedre organiseret end i 1960'erne, og takket være de seneste 30 års intensive forskning har man en langt større eksplicit byhistorisk tradition at trække på. Med Peter Clarks ord er byhistorikerne i dag mindre forvirrede og noget bedre intellektuelt rustet end tidligere.³⁶ Forskningen er nærmest eksploderet i et utal af arbejder om de mest forskelligartede sider af byernes historie, og britisk byhistorie har markeret sig som en væsentlig faglig motor. Desuden, siger Clark med slet skjult stolthed, er den britiske byhistorie »mere analytisk og åben i sin tilgang« end den øvrige europæiske byhistorie. Den imponerende engelske byhistorie i tre bind, der udkom i 2000 og som Clark er hovedredaktør på, bekræfter umiddelbart hans synspunkt.³⁷

Således som det byhistoriske felt nu fremtræder, kan der lidt firkantet sagt udskilles fire hovedtilgange: 1. Studier med fokus på urbaniserings-

35 Se f.eks.: Katalin Szende: »Medieval Archaeology and Urban History in some European Countries«, Steinar Supphellen (ed.): *The Norwegian Tradition in a European Context. A report from the Conference in Urban History in Trondheim 21.-22.11.1997*. Trondheim Studies in History no. 25, 1998, s. 111-127; Martin Biddle: *Approaches to urban archaeology*, 1988; Martin Carver: *Underneath English towns. Interpreting urban archaeology*, 1987; John Scofield & Roger Leech (eds.): *Urban Archaeology*, 1987; A. R. Hall & H. K. Kenward (eds.): *Environmental archaeology in the urban context*, 1982; H. K. Kenward: *Principles and methods*, 1978. For svenske og norske eksempler, se Lars Nilsson & Sven Lilja (eds.): *The Emergence of Towns. Archaeology and Early Urbanization in Non-Roman, North-West Europe*, 1994; Reidar Bertelsen: »Archaeology and urban history in Norway«, Steinar Supphellen som ovenfor anført, s. 97-110.

36 Peter Clark (ed.): *The Cambridge Urban History of Britain* vol. 1-3, 2000. Se Clarks forord til alle tre bind i bd. 1, s. xxiii.

37 Peter Clark: Introduction, Peter Clark (ed.): *The Cambridge Urban History of Britain* vol. 2, 1540-1840, 2000, s. 22.

processer (den samfundsvidenskabeligt inspirerede tilgang); 2. Biografiske studier af en enkelt by (den urbane biografi); 3. Studier med varierende problemstillinger og temaer med byen som *location* (byen som sted/byen som proces); 4. Den kulturhistoriske tilgang, hvor det er byens mennesker og hverdagslivet eller opfattelsen af byen der står i centrum (byen som *community*, byen som erfaring). Lad os se nærmere på dem:

Studier med fokus på urbaniseringsprocesser: En samfundsvidenskabelig tilgang til byhistorien, som ikke beskæftiger sig med specifikke byer, men med relationer mellem byer og med urbane netværker. Fokus ligger ofte på bestemmelser og vurderinger af forandringsprocesser med særlig vægt på urbane samfunds økonomiske betydning. Den amerikanske *New Urban History* fra 1960'erne og 1970'erne tilhører denne retning. Her lå vægten dog på migrationsstudier og studier af social og økonomisk mobilitet og demografi. Tilgangen var sædvanligvis strukturhistorisk og benyttede sig af statistiske, kvantificerende metoder.³⁸ Urbane biografier med et urbanistisk sigte kan også med en vis ret indplaceres i denne type byhistorie. Det drejer sig om beskrivelser af byer, hvor hovedvægten f.eks. ligger på byplanlægning, arkitektur, bykultur, etniske minoriteter, ghettodannelse og urbane infrastrukturer, men hvor biografierne i udgangspunktet ønsker at belyse generelle urbane problemstillinger inden for konteksten af en enkelt by.³⁹ Alt overvejende er den urbanistiske tradition mest optaget af forholdet mellem byernes fysiske strukturer og bylivets karakteristiske sider.⁴⁰

- 38 Hovedværkerne på området er Stephan Thernstrom: *Poverty and Progress. Social Mobility in a Nineteenth Century City*, 1964; Id.: *The Other Bostonians: Poverty and Progress in the American Metropolis, 1880-1970*, 1973; Leo F. Schnore (ed.): *The New Urban History. Quantitative Explorations by American Historians*, 1975 og John B. Sharpless: *City Growth in the United States, England and Wales, 1820-1861: The Effects of Location, Size and Economic Structure on Inter-Urban Variations in Demographic Growth*, 1977; Eric Lampard: »The Urbanizing World«, H.J. Dyos & Michael Wolff (eds.): *The Victorian City. Images and Realities* vol. 1, 1973, s. 3-58.
- 39 F.eks. Charles N. Glaab & Theodore Brown: *A History of Urban America*, 1976; Blake McKelvey: *American Urbanization: A Comparative History*, 1976. Særligt anbefalelsesværdige urbane biografier med et mere generaliserende sigte er f.eks. Asa Briggs: *Victorian Cities*, 1964; Sam Bass Warner Jr.: *The Urban Wilderness. A History of the American City*, 1972 & James T. Lemon: *Liberal Dreams and Nature's Limits: Great Cities of North America since 1600*, 1996. Arkitekturhistoriske hovedværker er f.eks. A. J. Youngson: *The Making of Classical Edinburgh, 1750-1840*, 1966 og Anthony Sutcliffe: *Paris: An Architectural History*, 1993.
- 40 Christopher R. Friedrichs: *The City: The Early Modern Period*, Peter N. Stearns (ed.): *Encyclopedia of European Social History from 1350 to 2000*, vol. 2, 2000, s. 249; Theodore Hershberg: »The Future of Urban History«, Derek Fraser & Anthony Sutcliffe (eds.): *The Pursuit of Urban History*, 1983; Gilbert A. Stelter: *What is Urban History?* www.uoguelph.ca/history/urban/mod01.html.

Biografiske studier af en enkelt by: Den klassiske urbane biografi, enten i form af almindelig lokalhistorie eller i form af en videnskabelig tilgang med et særligt perspektiv på byens historie, hvor byens sociale, politiske, økonomiske og kulturelle historie beskrives og analyseres, uden at der nødvendigvis drages sammenligninger med andre byer eller trækkes på urbanistiske indsigter. I den lokalhistoriske tilgang er der sædvanligvis ingen samlende metodisk eller teoretisk tilgang til byens historie. Forfatterne ønsker som oftest blot at levere en teoriløs empirisk redegørelse for en given bys historie, uden at der er særligt fokus på byens egenart og uden at der trækkes på generelle byhistoriske indsigter. Denne genre er nok den mest udbredte og i hvert fald den mest populære hos det brede publikum.

De væsentligste arbejder – i hvert fald i en faghistorisk optik – inden for genren den urbane biografi er de biografier, der anvender byen som et *case study* til at kaste lys over bysamfund generelt, eller som analyserer makrohistoriens gennemslag på et mikrohistorisk plan. De bedste urbane biografier inddrager så mange facetter af byens liv som muligt, og giver et samlet signalement af byen som et totalt sted.⁴¹ Byen selv bliver til en særlig kollektiv personlighed med sit eget liv. Den er andet og mere end blot et sted eller kulisse for de analyserede fænomener.⁴²

Den urbane biografi opfattes af byhistorikerne Richard Rodger og Denis Menjot som selve grundstammen i al professionel byhistorie. Ganske vist ønsker man at etablere viden om byer generelt, men dette kan ikke ske uden specifik viden om enkelte byer, hvorpå den generelle viden bygges. En grundlæggende forståelse af de processer, som gennem historien har formet byernes udvikling, går via den klassiske urbane biografi.⁴³

Studier med varierende problemstillinger og temaer med byen som location. Denne gruppe er indiskutabelt den største, idet den rummer de studier, som behandler et emne i en urban kontekst. Det drejer sig med andre ord om stort set alle historiske retninger: socialhistorie, økonomisk historie, kulturhistorie, arkitekturhistorie, studier af byplanlægning,

41 Se f.eks. Asa Briggs: *History of Birmingham* vol. 1-3, 1952-74; Sidney Pollard: *History of Labour in Sheffield*, 1959; Geoffrey Cotterell: *Amsterdam. The Life of a City*, 1972; Sydney G. Checkland: *The Upas tree: Glasgow, 1875-1975*, 1981; Carl Schorske: *Fin-de-siecle Vienna*, 1981; Franklin Tokler: *Pittsburgh. An Urban Portrait*, 1986 & Sam Bass Warner, Jr.: *The Private City: Philadelphia in three Periods of Its Growth*, 1968.

42 Christopher R. Friedrichs: »The City: The Early Modern Period«, Peter N. Stearns (ed.): *Encyclopedia of European Social History from 1350 to 2000*, vol. 2, 2000, s. 249; Gilbert A. Stelter: *What is Urban History?* www.uoguelph.ca/history/urban/mod01.html.

43 Richard Rodger & Denis Menjot: »Introduction: Studying an Urban World«, Richard Rodger & Denis Menjot (eds.): *Teaching Urban History in Europe*, 2006, s. 4-5.

industrihistorie, teater- og litteraturhistorie, handelshistorie med meget mere, hvor scenen er henlagt til en by. Det er arbejder, hvor byen ikke optræder som en afgørende »aktør«, men, om man så må sige, som statist og som mere eller mindre tilfældig baggrundskulisse for det behandlede emne – byen er blot et sted. I en streng byhistorisk optik er denne type forskning derfor ikke »rigtig« byhistorie. For at kunne rubriceres som byhistorie, siger den hollandske byhistoriker Harry Jansen, skal byen betragtes som andet og mere end summen af dens enkelte dele. Den syntetiserende faktor er det, som gør historien om en by til *byhistorie*.⁴⁴

Den kulturhistoriske tilgang (eller den historisk-antropologiske). Her er det byens mennesker og hverdagslivet, der står i centrum. Byen betragtes med udgangspunkt i dens beboere, og de fællesskaber og sociale hierarkier, de indgår i.⁴⁵ De konflikter, som opstår, når mennesker bor tæt sammen og som er betinget af byens kontekst og de forestillinger, som mennesker i en by kan have om hinanden og om byen ligger inden for det kulturhistoriske felt.⁴⁶ Byen analyseres måske som socialt og kulturelt fællesskab i stil med de klassiske kulturanthropologiske og sociologiske *community studies*,⁴⁷ eller som scene for en række kulturelle ytringer, der er betinget af den urbane kontekst. Byen er på en og samme tid det sted, hvor *ting* sker og har den afgørende indflydelse på, hvordan og hvorfor netop de *ting* sker.⁴⁸ Menneskers forestillinger om byer, om livet i byer og

44 Harry S. J. Jansen: »Wrestling with the angel: on problems of definition in urban historiography«, *Urban History* vol. 23, pt. 3, 1996, s. 279; Gilbert A. Stelter: *What is urban History?*, www.uoguelph.ca/history/urban/mod01.html.

45 Peter Burke: »Urban History and Urban Anthropology of Early Modern Europe«, Derek Fraser & Anthony Sutcliffe (eds.): *The Pursuit of Urban History*, 1983, s. 69-82; Alan Mayne & Susan Lawrence: »Ethnographies of place: a new urban research agenda«, *Urban History* vol. 26, pt. 3, 1999, s. 325-348.

46 Fine eksempler herpå er Jeffrey Kaplow: *The Names of Kings. The Parisian Laboring Poor in The Eighteenth Century*, 1972; Daniel Roche: *The People of Paris. An Essay in Popular Culture in the 18th Century*, 1987; David Garrioch: *Neighbourhood and community in Paris, 1740-1790*, 1986 og Id.: *The Making of Revolutionary Paris*, 2005.

47 Se f.eks. Peter Henningsen: Det antropologiske bondebegreb, *Fortid og Nutid* bd. 1, 2000, s. 29-58; Robert Redfield: *The little Community. Viewpoints for the Study of human whole*, 1955; Colin Bell & Howard Newby: *Community Studies. An Introduction to the Sociology of the Local Community*, 1971; Colin Bell & Howard Newby (eds.): *The Sociology of Community. A Selection of Readings*, 1974.

48 Se f.eks. Peter Clark: »Migrants in the city. The process of social adaptation in English towns«, P. Clark & D. Souden (eds.): *Migration and society in Early Modern England*, 1987; Richard Evans: *Death in Hamburg*, 1987; Alan Mayne: *The Imagined Slum. Newspaper Representation in Three Cities, 1870-1914*, 1993; Carl Smith: *Urban Disorder and the Shape of Belief: The Great Chicago Fire, The Haymarket Bomb, and The Model Town of Pullman*, 1994. For en kort introduktion til kulturhistorisk byhistorie, se Peter Burke som ovenfor anført og Lars Nilsson: »Urban history and new

om byboere, hvad enten der er tale om diskursteoretiske, begrebshistoriske eller mere æstetisk-litterære tilgange, hører i princippet også til den kulturhistoriske byhistorie.⁴⁹

Byhistorien som forskningsfelt er således i stand til at rumme stort set alle andre bindestregshistoriske felter, et utal af metodiske og teoretiske tilgange og de fleste videnskabelige discipliner. Nærmest kommer selvfølgelig den urbane kulturgeografi, den urbane antropologi og sociologi og den urbane arkæologi, der hver for sig repræsenterer særskilte forskningsområder med egne metoder, egne teoretiske analysestrategier, faglige debatter osv. Eklekticismen er på den ene side, som Dyos fremhævede så ofte, den store styrke ved byhistorien som forskningsfelt, men samtidig er den også dens achilleshæl, idet byhistorien bliver så bred, at der intet samlet fokus er og derfor har svært ved at fremstå som et særligt felt.

Muligvis er dette dog snarere et forestillet end et virkeligt problem: Siden 1960'erne har byhistoriens fremmeste fortalere brugt en del krudt på at definere byhistorien som disciplin.⁵⁰ For mig forekommer det lidt mærkværdigt at det skulle være så afgørende, om den kan skarpt afgrænses til andre discipliner. Det må vel komme an på, hvad der produceres, og ikke hvilken etikette der sættes på produktet? En historisk retning kan leve i bedste velgående – og det gør byhistorien – uden at man kan komme med klart afgrænsede definitioner for dens virkefelt. Er det i grunden så vigtigt?

Fagimperialistiske forsøg på at monopolisere universitetsfag og dirigere dem i bestemte retninger eksisterer imidlertid ikke kun inden for byhistorien, men kan findes alle steder i den akademiske verden. De iværksættes sædvanligvis, når et nyt fagområde skal lanceres og knæsættes, eller når

trends in social history», Steinar Supphellen (ed.): *The Norwegian Tradition in a European Context*. A report from the Conference in Urban History in Trondheim 21.-22.11.1997. Trondheim Studies in History no. 25, 1998, s. 62-63.

49 Se f.eks. Kevin Lynch: *The Image of the City*, 1960; Klaus Bergmann: *Agrarromantik und Grossstadtfeindschaft*, 1970; Michael Frisch: *Town into City. Springfield Massachusetts and the Meaning of Community, 1840-1880*, 1972; H.J. Dyos & Michael Wolff (eds.): *The Victorian City. Images and Realities* vol. 1-2, 1973; B. I. Coleman (ed.): *The Idea of the City in Nineteenth Century Britain*, 1973; Adrienne Siegel: *The Image of the American City in Popular Literature, 1820-1870*, 1981; Peter Clark: *Visions of the Urban Community. Antiquarians and the English City before 1800*, Derek Fraser & Anthony Sutcliffe (eds.): *The Pursuit of Urban History*, 1983; A. Lees: *Cities Perceived. Urban Society in European and American Thought, 1820-1940*, 1985; Mary Ann Caws (ed.): *City Images. Perspectives from Literature, Philosophy and Film*, 1991; Lynda Nead: *Victorian Babylon. People, Streets and Images in Nineteenth-Century London*, 2000.

50 Harry S. J. Jansen: »Wrestling with the angel« som ovenfor anført, s. 297-299.

konservativt sindede forskere inden for allerede knæsatte retninger føler sig truede af nye tematiske eller teoretiske trends, som de ikke forstår eller ikke bryder sig om. I det store og hele har byhistorien undgået at blive indfanget af imperialisterne. Der er stadig plads til alle.

Den urbane variabel

Muligvis skyldes byhistorikernes ihærdige forsøg på at definere feltet den kritik, der gennem tiden er blevet rettet mod byhistorien for at være overflødig. Det er en kritik, som primært retter sig mod opfattelsen af byhistorie som en særlig, altomfattende videnskabelig retning i sin egen ret og mod forestillingen om byen som en særlig analytisk enhed – en såkaldt urban variabel.

Fortalerne for eksistensen af en urban variabel hævder, at fænomenet *by* repræsenterer en ny selvstændig analytisk kategori i faghistorikerens værktøjskasse. Byen er ikke en *location*, men en analyseenhed. Det er altså ikke det videnskabelige arbejde med byerne, som kritikerne har noget imod, men det, at byhistorien hævdes at være et forskningsfelt med særegne metoder og teknikker. De hævder omvendt, at byhistorie er helt almindelig bindestregshistore. Stephan Thernstrom, *New Urban History's* ærkeapostel, som Dyos ironisk kaldte ham i sin tiltrædelsesforelæsning som professor, anerkendte ikke, at der skulle eksistere en urban variabel. For ham var de sociale fænomener, som findes i byer, ikke særlige for byer, og derfor kunne byhistorie heller ikke retfærdiggøres som selvstændig disciplin – byhistorie var blot en retning inden for socialhistorien.⁵¹

Findes der en selvstændig, uafhængig urban variabel? Repræsenterer byen noget særligt, et selvstændigt perspektiv, som bringes i anvendelse i byhistorien, eller er den blot en afhængig variabel, der ikke i sig selv tilføjer det analytiske perspektiv noget særligt? Professor Richard Rodger fra *Centre for Urban History* ved Leicester University har f.eks. hævdet den urbane variabels eksistens for den britiske byhistories vedkommende: »Et vedvarende kendetegn ved den britiske tilgang har været, at det urbane locus i sig selv introducerer en selvstændig dimension.« Både små og store byer fungerer, siger Rodgers, som et prisme, der bryder eller giver en sær-

51 Stephan Thernstrom: »Reflections on the new urban history«, *Daedalus* C, 1971, s. 361f. Her citeret fra H.J. Dyos: *Urbanity and suburbanity* som ovenfor anført s. 33.

lig retning til »strålerne« fra kunst, videnskab, teknologi mv.⁵² Dyos selv var som sagt mere uklar, når det kom til spørgsmålet om den urbane variabel, og han havde en sympatisk uvilje mod alt for bombastiske udmeldinger.⁵³

New Urban History

Urban variabel eller ej, så adskilte den form for samfundsvidenskabelig inspireret byhistorie, som Dyos og andre – f.eks. Asa Briggs og Lewis Mumford – stod for, sig fra den samfundsvidenskabelige social- og byhistorie, der kendes som *new urban history*, og som alt overvejende havde sit udspring på de tre mest prestigefyldte Ivy League-universiteter: Princeton, Yale og Harvard.⁵⁴

Med historikeren Stephan Thernstrom som frontfigur repræsenterede *The New Urban History* en statistisk-demografisk retning, der ikke som Dyos og den britiske retning var optaget af byen som konkret fænomen, men af byen som et abstrakt begreb. De nye amerikanske byhistorikere var nemlig interesserede i byer som generelle fænomener, og det var deres generelle sociale forhold, der stod i centrum for deres store kvantitative undersøgelser. De var kort sagt optaget af fænomener, der bedst kunne studeres i byer, hvorimod de ikke var interesserede i byerne selv og da slet ikke i klassiske urbane biografier.⁵⁵

Den samfundsvidenskabelige tilgang medførte, at de enkelte byer mistede deres individualitet og særprægethed til fordel for et harmoniserende og generaliserende billede. Byen var hverken en afhængig eller en uafhængig variabel. Den var en samlebetegnelse for en særlig slags studier, »en beholder, et arkiv, et sted«.⁵⁶ Kritikere af *New Urban History* hævdede, at individerne og deres handlinger blev absorberet af de mange talrækker, de forsvandt i diagrammer, tabeller og statistikker, og *New urban hi-*

52 Richard Rodger: »Urban History: prospect and retrospect«, *Urban History* vol. 19, 1992, s. 7.

53 H.J. Dyos: »Editorial«, *Urban History Yearbook* 1974, s. 5-6; David Reeder: H.J. Dyos: »An appreciation«, *Urban History Yearbook* 1979, s. 5.

54 Edward Pessen: »Fruits of the new Urban history. The Sociology of small nineteenth-century cities«, *Journal of Urban History* vol. 5, no. 1, 1978, s. 93-94.

55 Lars Nilsson: »Urban history and new trends in social history«, Steinar Supphellen (ed.): *The Norwegian Tradition in a European Context. A report from the Conference in Urban history in Trondheim 21.-22.11.1997*. Trondheim Studies in History no. 25, 1998, s. 61; Stephan Thernstrom: »Reflections on the new urban history« som ovenfor anført.

56 Harry S. J. Jansen: »Wrestling with the angel« som ovenfor anført s. 292-293.

story havde mere end svært ved at forklare de dynamiske kræfter bag de strukturelle ændringer. Den socialhistoriske tilgang tenderede til at blive statisk, og kravet om at bringe det agerende menneske tilbage i historieskrivningen rejste sig.⁵⁷

Flere og flere byhistorikere vendte sig mod spørgsmålet om, hvorledes globale strukturer og internationale strømninger og processer som proto-industrialisering, kapitalisme, demokratisering mv. influerede på byernes konkrete liv.⁵⁸ Sociologen Charles Tilly hævdede endda, at netop dette burde være hovedformålet for alle byhistorikere.⁵⁹

Byen som sted, byen som proces

Er den moderne byhistorie andet end almindelig socialhistorie, udført inden for de fysiske rammer af en by? Den amerikanske historiker Theodore Hershberg har i hvert fald beklaget sig over, at alt for mange af de byhistoriske studier kun bruger byen som baggrundskulisse og ikke som selvstændig analytisk enhed. Byen har kun sjældent en afgørende betydning for de fænomener, der behandles. Kan man så kalde det byhistorie? spørger han retorisk.

Hershberg er i særdeleshed kritisk over for *The New Urban History*. Her analyseres en række fænomener, der umiddelbart har med byer at gøre – f.eks. migration fra land til by – men byen selv og dens evne til at tiltrække eller frastøde tilflyttere behandles ikke. Kunne det ikke tænkes, spørger Hershberg, at visse byer udøvede en særlig tiltrækningskraft på tilflyttere? At tilflytterne foretrak at flytte til byer, der gav dem gode økonomiske muligheder og løfter om en gylden fremtid? Alle byer havde/har vel ikke lige stor tiltrækningskraft? Hershberg beklagede, at Thernstrom og hans kolleger ikke beskæftigede sig med disse mere kvalitative sider af migrationen.⁶⁰

57 Lars Nilsson: som anf. i note 55.

58 F.eks. Theo Barker & Anthony Sutcliffe (eds.): *The Giant City in History*, 1993; Emrys Jones: *The World's Great Cities*, 1990; Christopher Hibbett: *Cities and Civilizations*, 1996; Josef Konvitz: *The Urban Millenium: The City-Building Process from the Early Middle Ages to the Present* (1985); Joel Kotkin: *The City. A global History*, 2005 og Richard Lawton (ed.): *The Rise and Fall of Great Cities: Aspects of Urbanization in the Western World*, 1989.

59 Charles Tilly: »What good is urban history?«, *Journal of Urban History* vol. 22:6, 1996, s. 702-719. Her citeret fra Lars Nilsson som ovenfor anført.

60 Theodore Hershberg: »The Future of Urban History«, Fraser & Sutcliffe, som i note 9, s. 433.

Og han er ikke den eneste, der har kritiseret *New Urban History* for en manglende byhistorisk forankring: Den amerikanske byhistoriker Sam Bass Warner, Jr. – et af de rigtigt store navne i amerikansk byhistorie – har i et interview med Bruce Stave kritiseret *New Urban History* for udelukkende at beskæftige sig med ting, som finder sted i byer, men ikke med byer i sig selv: I virkeligheden er det mest socialhistorie, hvor påvirkningen fra det urbane, hvori det end måtte bestå, ikke vurderes, omtales eller behandles. *The New Urban History* er, sin betegnelse til trods, slet ikke byhistorie!⁶¹ Det, som er galt, påpeger Hershberg, er, at byen kun fungerer som sted (urban as site/setting) og ikke som proces (urban as process) i disse stort anlagte undersøgelser. Byen var en passiv baggrund for de emner, som optog *the new urban historians*.

Hvis byhistorien ikke skal ende med blot at være socialhistorie i byer, må byhistorikerne beskæftige sig med byen som proces. Det kan gøres ved at inddrage byen som en analytisk enhed i undersøgelserne. I eksemplet med *The New Urban History*'s mobilitetsstudier præsenterer han en tre-trins-model for, hvorledes de kvantitative migrationsstudier kan kobles med kvalitative undersøgelser og give en forklaring på mønstrene i migrationen, som er mere byhistorisk:

Trin 1: Mobilitetsforskeren bør se på, hvilke menneskelige ressourcer eller *human kapital* tilflytterne/indvandrerne har med sig i bagagen, når de flytter til byen. Begrebet *human kapital* er en betegnelse for den uddannelse og generelle erfaring med et urbant miljøes komplekse natur, som tilflytterne har på det tidspunkt, hvor de bosætter sig i byen. Trin 2: Mulighedsstrukturen på bosættelsestidspunktet skal undersøges. Hermed menes de muligheder for husly, arbejde, transport og kommunale serviceydelser, som tilflytterne tilbydes. Tilsammen udgør disse elementer den mulighedsstruktur, der afgør, om tilflytterne kan klare sig og komme fremad. Trin 3: Diskriminationsfaktoren. Mødes tilflytterne med diskriminering og social udelukkelse eller bydes de velkommen indenfor? Diskriminationsfaktoren er central, idet diskrimination af tilflyttere hindrer udfoldelsen af deres evt. gunstige humane kapital og ødelægger byens måske ellers gode mulighedsstrukturer.

I det opstillede eksempel udgør byen ikke længere en tilfældig baggrundskulisse for den geografiske mobilitet. Dens rolle er ikke længere passiv, men aktiv. Den er blevet inddraget som en betydningsfuld faktor, når mobiliteten skal forklares. Byen er kort sagt blevet anskuet som pro-

61 Bruce Stave: »A Conversation with Sam Bass Warner, Jr.«, *Journal of Urban History* 1, 1974, s. 92.

ces, ikke som sted.⁶² Kun ved at inddrage byen som selvstændigt parameter, får vi et mere retvisende billede af den geografiske mobilitet, ligesom vi får en forståelse af, at nogle byer fungerer som større magneter på tilflyttere end andre. Der er kort sagt forskel på byer. Byhistorien kan være med til at forklare hvorfor.

Kritikken af byhistorie som særlig disciplin

Også den europæiske byhistorie har sine kritikere. Den amerikanske historiker Lynn Hollen Lees har været ude med riven i forhold til det stort anlagte set up, som europæisk *urban history* på papiret udgør, men som kun få byhistorier i praksis lever op til: Set udefra forekommer byhistorien således at være et voldsomt ekspanderende felt, der for længst har distanceret sine amerikanske forbilleder. Byhistorikernes arbejdsområde er tilsyneladende enormt. Det strækker sig fra de britiske øer ned gennem Central- og Østeuropa til Middelhavslanene og Balkan. Tidsmæssigt spænder den fra middelalder til allernyeste tid, og man arbejder med byer i lande, der repræsenterer talrige forskellige civilisationer, kulturer og religiøse traditioner. Europæiske byhistorikere har snarere udvidet end afgrænset deres arbejdsfelt.

Med Lees' ord har man forfulgt en ekspansiv, virkelig imperialistisk, byhistorisk vision. I modsætning hertil fremstår moderne amerikansk byhistorie som en bleg affære, hvor stort set alle byhistorier dels indskrænker sig til behandlingen af amerikanske byer og dels til det 19. og 20. århundrede. Andre byer og perioder ignoreres generelt.⁶³ Men, siger Lees, når man går bagom de store ord og ser den europæiske forskning efter i sømmene, viser det sig, at de mange proklamationer dækker over en mindre flatterende virkelighed: Det er ikke store komparative byhistorier på tværs af lande – eller for den sags skyld inden for et enkelt land – der præger billedet. Byhistorien udgøres stadig af urbane monografier, hvor kun en enkelt by behandles og det sker endda ofte kun i form af akademiske universitetsafhandlinger, skåret til på en sådan måde, at speciale- og ph.d.-studerende kan nå at færdiggøre dem, inden deres stipendier udløber.

Den typiske europæiske byhistoriker har sit blik stift rettet mod et overkommeligt område, nemlig studiet af en enkelt by og dens historie, ikke på

62 Theodore Hershberg som anf. i note 9, s. 438.

63 Lynn Hollen Lees: »The challenge of political change: urban history in the 1990s«, *Urban History* vol. 21, pt. 1, 1994, s. 8.

komparationer mellem flere byer: Den urbane biografi eller undersøgelsen af et særligt tema i en enkelt by udgør standarddesignet for bystudierne. I grunden er europæisk byhistorie blot ganske almindelig lokal- og regionalhistorie, der pustes op til at udgøre et sammenhængende forskningsparadigme.⁶⁴

Den europæiske byhistorie har, siger Lees, i hvert fald tre områder, som der skal arbejdes mere seriøst med: 1) Den nuværende praksis bør suppleres med flere sammenlignende studier mellem regioner, og byhistorikerne bør have større interesse for det nationale og europæiske niveau. 2) Der mangles samlede begrebsdannelser og analytiske tilgange, der kan forene byhistorikerne og give deres forskningsfelt et distinkt præg. 3) Den europæiske byhistorie er primært rettet mod socialhistoriske og økonomisk-historiske studier, mens f.eks. politiske studier negligeres.⁶⁵

Sin påberåbte tværfaglighed til trods har byhistorien desuden det problem, at den ikke har en særlig urban metodologi eller teori, og derfor kan den heller ikke manifestere sin egenart blandt andre faglige retninger. Den mangler kort sagt indre sammenhæng. Den deskriptive eller biografiske byhistorie, som er den mest almindeligt forekommende, er f.eks. ofte en teorifri zone, præget af empiriske undersøgelser uden et særligt fokus. Hvor historikerens hovedvægt ligger på en bestemt bys historie snarere end på en systemisk byhistorie og hvor han derfor ser på det specielle fremfor det generelle, er de teoretiske elementer som oftest uudviklede eller helt oversete. Her er det ellers mere end oplagt at benytte sig af de kulturhistoriske tilgange, som har opdyrket og finpudset studierne af det specielle med henblik på at belyse det generelle.⁶⁶ De mange deskriptive byhistorier frembyder således et utal af tilgange til byhistorien, såvel tematisk som kronologisk, teoretisk og metodisk. Diversiteten er så stor, at fremstillingen af byhistorien som et sammenhængende felt er et rent postulat.

Tværfagligheden, der umiddelbart skulle være byhistoriens styrke, viser sig i visse tilfælde at være dens svaghed, idet byforskere fra mange fag – sociologi, antropologi, geografi, økonomi, arkitektur, historie, litteratur og medier osv. – primært ønsker at kommunikere deres resultater til fag-

64 Ibid., s. 9f

65 Ibid. s. 8

66 Her tænkes især på den italienske mikrohistorie og amerikanske kulturhistorie, som den praktiseres af Carlo Ginzburg, Robert Darnton og Natalie Zemon Davis. Den franske historiker Emmanuel Le Roy Ladurie har benyttet denne tilgang i sin skildring af den franske by Romans i 1500-tallet, se E. Le Roy Ladurie: *Carnival in Romans*, 1979.

fæller og derfor publicerer i egne fagtidsskrifter. Herved fragmenteres byhistorien i en sådan grad, at ingen kan overskue den samlede mængde af publiceret litteratur. Da man ydermere publicerer i tidsskrifter, der ikke har det urbane som fælles referenceramme, glider opfattelsen af byen som noget særligt i baggrunden. Resultatet er, at byforskere med forskellige forskningsområder ikke kender hinandens arbejde, og ikke henviser eller refererer til hinanden.⁶⁷

Det er karakteristisk, at den europæiske byhistorie ofte er præget af særlige nationale periodiseringer, som har en særlig status i det enkelte lands historie. F.eks. fokuserer den italienske byhistorie især på de italienske bystater i Middelalderen; i Nederlandene beskæftiger man sig hovedsageligt med byerne i 1600-tallets hollandske guldalder; i Grækenland er det antikkens klassiske byer, der står i centrum, og i England er det 1800-tallets industrielle centre og skorstensrygende (victorianske) byer, der har historikernes bevågenhed.⁶⁸

Den komparative byhistorie, som H.J. Dyos efterlyste i sin klassiske artikel *Agenda of urban history* fra 1968, glimrer ved sit næsten totale fravær. Det gælder såvel kronologiske, geografiske som topografiske og kulturhistoriske komparationer mellem byer nationalt og internationalt. Ganske vist får forskeren bedst en grundlæggende forståelse af byen som fænomen gennem det minutiøse studie af en enkelt by, men han bør også have øje for andre byer og deres historiske karakteristika. Hvordan skulle man ellers kunne perspektivere sin egen bys særlige karakter i forhold til helheden? Man risikerer, at den urbane dimension forsvinder, mister mening, og at studiet bliver et idiografisk studie uden nogen videre relevans for andre end dem, der allerede er interesseret i denne ene specielle by. Det ender i lokalhistorie.

Byhistorie i Skandinavien

Hvordan forholder det sig med den skandinaviske byhistorie? Har de internationale forskningsdiskussioner om byen som sted og byen som proces, fordelene ved komparativ historie, den fagligt eklektiske tilgang og spørgsmålet om eksistensen af den urbane variabel vundet indpas i de nordiske lande? Svaret er både ja og nej.

67 Richard Rodger: *Theory, practice and European history* som ovenfor anført, s. 5.

68 *Ibid.*, s. 9.

Sverige

Som i så mange andre tilfælde var det svenskerne, der i Norden var tidligst ude med en historiefaglig professionalisering af byhistorien. I 1919 oprettede *Svenska Stadsförbundet* således *Stadshistoriska institutet* i Stockholm, som allerede fra starten var nært knyttet til den akademiske verden gennem dets første direktør, Niels Herlitz, der var uddannet faghistoriker. Da han forlod stillingen i 1927 til fordel for en stilling på Stockholms universitet, erstattedes han af Nils Ahnlund, endnu en faghistoriker, der kort efter blev tildelt et professorat på Stockholms universitet. I og med at Ahnlund både sad som direktør for *Stadshistoriska institutet* og som professor i historie på universitetet skabtes den forbindelse mellem instituttet og Stockholms universitet, der stadig eksisterer den dag i dag.⁶⁹

Byhistorien er med andre ord et veletableret felt i Sverige, og en lang række af de forskningsdiskussioner, som har verseret i de britiske og amerikanske byhistoriske miljøer, har også været ført her. Siden 1950'erne har man f.eks. diskuteret fordele og ulemper ved den urbane biografi og ønskværdigheden af en større anlagt komparativ forskning, ligesom den urbane variabel har været flittigt debatteret.⁷⁰

I midten af 1970'erne formulerede den daværende leder af *Stads- og kommunhistoriska institutet*, Ingrid Hammarström, i samarbejde med Rolf Hagstedt og Lars Nilsson f.eks. et projekt for en sammenlignende byhistorie (det såkaldte PJÅS-projekt), hvor man gjorde op med den rapsodiske og ufokuserede urbane biografi. I projektet lancerede man en forskningsstrategi, der lagde vægt på inter-urbane, rural-urbane og intra-urbane komparationer. Byen skulle ses i et bredere perspektiv, hvor man satte den i relation til dens agrare opland, til andre byer og til det øvrige samfund som

69 Ahnlund afløstes i 1935 som direktør for *Stadshistoriska Institutet* af historikeren Folke Lindberg, som fortsatte den tætte forbindelse til universitetsverdenen. Fra begyndelsen af 1940'erne underviste og eksaminerede Lindberg således regelmæssigt ved Stockholms Universitet, og i 1953 tildeltes han et egentligt professorat i byhistorie. På grund af diverse institutionelle omrokereinger skiftede instituttet i 1968 navn til *Stads- og kommunhistoriska institutet*, idet også landområdernes lokalhistorie blev inddraget i institutionens arbejde. I dag er instituttet lokaliseret ved Stockholms Universitets historiske institut og beskæftiger foruden professoren en fuldtids ansat forskningsmedarbejder, se Lars Nilsson: »Urban History in Sweden: A short survey of main trends during the twentieth century«, Lars Nilsson (ed.): *Swedish Bibliography of Urban History*, 1994, s. 9, 11-12.

70 Det følgende bygger, hvor intet andet er anført, på Sven Lilja: »Komparation i svensk stadshistorisk forskning. En tillbakablick och några metodologiska betraktelser«, Einar Niemi & Hallvard Tjelmeland (red.): *Nyere byhistorie i Norden. En seminarrapport*, Universitetet i Tromsø, 1992, s. 97-112.

The European Association for Urban History

**Eighth International Conference
on Urban History**

Urban Europe in Comparative Perspective

Stockholm 30th August – 2nd September 2006

PROGRAMME

Organiser: The Institute of Urban History, Stockholm

I 1989 etableredes *The European Association for Urban History* med støtte fra det nuværende EU. Hvert andet år afholdes der en international byhistorisk konference, hvori der deltager byhistorikere fra hele verden (dog fortrinsvis fra den vestlige verden). I 2006 afholdtes konferencen i Stockholm, hvor *Stads- og Kommunhistoriska Institutionen* og Stockholms Universitet var vært. Ifølge deltagerlisten deltog ikke færre end 453 forskere med speciale i byhistorie og urbanisering i konferencen. Den næste konference afholdes i 2008 i den franske by Lyon.

sådan.⁷¹ Tyngdepunktet lå på en undersøgelse af byen i et makrohistorisk perspektiv.⁷²

Stockholms universitet lægger imidlertid ikke kun lokaler til *Stads- og kommunhistoriska institutet*, men huser også et professorat i Stockholms historie, som beklædes af Sven Lilja. Professoratet var en gave fra den svenske stat til byen i anledning af dens 750-års jubilæum i 2002.⁷³ Uden for Stockholm er der desuden et byhistorisk/urbanistisk center ved Örebro Universitet, hvor man finder *Centrum for Urbana och Regionale Studier* (oprettet 1989), hvor der drives tværvidenskabelige studier i urbaniseringsprocesser. I 2004 etablerede centeret desuden forskerskolen *Urbana Studier – städer och regioner i förändring*,⁷⁴ der også udgør et tværfagligt forskningsmiljø. Jo, man er godt kørende hinsidan.

Norge

I Norge er situationen lidt anderledes. Den byhistoriske tradition står ganske vist uhyre stærkt, men den gør det inden for rammerne af *Landslaget for Lokalhistorie* og den lokalhistoriske tradition, og repræsenteres ikke af selvstændige byhistoriske organisationer som i Sverige og (fra 2001) Danmark. Norsk byhistorie er heller ikke påvirket af internationale tendenser i nogen større udstrækning. Tematiske og komparative byhistorier har ikke været normen, og teoretiske diskussioner om byhistorie har snarere været

71 Ambitionerne om den store, komparative byhistorie fik senere afløb i værket om Kalmars historie, der udkom på foranledning af Hammarström i begyndelsen af 1980'erne, og som havde til formål at studere byen i et langt tidsperspektiv, hvor der over tid blev stillet de samme typer af spørgsmål til byens historie. Et gennemgående tema i bøgerne om Kalmar er f.eks. befolkningsudviklingen og dens sammenhæng med byens funktioner, de socioøkonomiske strukturer og relationerne mellem byen og oplandet. Se Ingrid Hammarström (red.): *Kalmar stads historia* bd. 1-3, 1979-84.

72 Ingrid Hammarström, Rolf Hagstedt & Lars Nilsson: »Projektet jämförande stadshistoria (PJÄS)«, (svensk) *Historisk Tidsskrift* 1975, s. 472-481; Sven Lilja: »Komparation i svensk stadshistorisk forskning. En tillbakablick och några metodologiska betraktelser«, Einar Niemi & Hallvard Tjelmeland (red.): *Nyere byhistorie i Norden. En seminarrapport, Universitetet i Tromsø*, 1992, s. 99-102; Anders Kirkhusmo: »Urban History as Local History – a Critical Evaluation of the Norwegian Tradition«, Steinar Supphellen (ed.): *The Norwegian Tradition in a European Context. A report from the Conference in Urban History in Trondheim 21.-22.11.1997*. Trondheim Studies in History no. 25, 1998, s. 10.

73 Bengt Berglund: *Urban History in Sweden: An Overview*, s. 15. www.iit.edu/~misa/toe20/urban-machine/ Lars Nilsson: *Urban History in Sweden: A short survey of main trends som ovenfor anført*, s. 11-14; Lars Nilsson: *Sweden*, www.localhistory.no/countries/Sweden.html.

74 www.localhistory.no/countries/Sweden.html; www.oru.se/templates/oruExtNormal_8668.aspx.

præget af egne norske (nationale) dagsordener end af international indflydelse.

I norsk byhistorie er det fortsat den kronologisk fremadskridende bybiografi – ofte i op til flere bind – der tegner billedet, dog som hovedregel udarbejdet af historiske fagfolk og med et langt stærkere og mere udpræget analytisk perspektiv end tidligere.⁷⁵ I perioden fra 1949 til 1969 udkom der i Norge ikke færre end 50 bind biografisk byhistorie og i perioden fra 1969 til 1991 40 bind.⁷⁶ En imponerende produktion, der har gjort H.J. Dyos' profeti fra 1975 om den urbane biografis snarlige død alvorligt til skamme.⁷⁷

Traditionen for urbane biografier betyder på den anden side ikke, at norsk byhistorie blot er almindelig lokalhistorie. Man har derimod opdyrket sin egen linie, inspireret af Knut Myklands Trondheimshistorie fra 1955. Siden Myklands stilskabende bog, hvor han brød med den traditionelle *bygdeboks* emneinddeling, er den analytisk funderede urbane biografi vundet frem som den typiske moderne norske byhistoriske fremstilling.⁷⁸ Mykland valgte i sin tid at anlægge et bestemt blik på Trondheim, som han ville forfølge over tid. Valget faldt på den sociale udjævning – dvs. den fremvoksende sociale lighed mellem de forskellige grupper i byen – der kom til at udgøre bogens ledetråd, og han demonstrerede, hvorledes den sociale lighed vandt frem i takt med det gamle handelspatriciats nedgang. Den røde tråd i fremstillingen blev dermed spørgsmålet om baggrunden for denne sociale udjævning: Hvorfor og hvordan fandt den sted? Hvordan blev det gamle standssamfund nedbrudt og hvorledes tog det nye classesamfund form?

Myklands bog er med andre ord en fokuseret byhistorie med en specifik problemstilling, der ikke blot omhandler byen som sted, men som proces, og hvor forfatteren kan angribe problematikken på en måde, så den også vinder respekt blandt akademiske fagfæller.⁷⁹ I det lokalhistoriske tids-

75 En undtagelse er dog Finn-Einar Eliassen: *Norsk småbysføydalisme? Grunneiere, huseiere og husleiere i norske småbyer 1650-1800*, 1999.

76 Norske byhistorier dækker ofte flere bind, se Anders Kirkhusmo som anf. i note 72, s. 7.

77 H.J. Dyos: »Editorial«, *Urban History Yearbook* 1975.

78 For en god karakteristik af den norske tradition for bygdebøger – som i øvrigt ikke er væsensforskellig fra vore egne hjemlige sognehistorier – se f.eks. Anne Eriksen: »Bygda vår – fra bygdebøkernes verden«, Anne Eriksen, Jan Garnert & Torunn Selberg (red.): *Historien in på livet. Diskussjoner om kulturarv og minnespolitikk*, 2002, s. 195-216.

79 Jørgen Mikkelsen: »Nye veje inden for nordisk købstadshistorie«, Københavns Stadsarkivs digitale skriftrække nr. 1, <http://www.ksa.kk.dk/borger/skriftrække>; Anders Kirkhusmo som ovenfor anført, s. 5-7.

skrift *Heimen* gav Mykland i 1949 – dvs. under udarbejdelsen af bogen – følgende gode råd til alle lokalhistoriske forfattere: Man bør ikke kaste sig blindt ind i arkivsagerne, men nærme sig kildematerialet med spørgsmål, man vil have svar på.⁸⁰

Et omfattende studie af »byen som proces« findes også i den nye norske byhistorie, der udkom i 2006, og som er den første af sin art på skandinavisk grund. Det er et komparativt anlagt værk, hvori fire førende (by)historikere giver deres bud på den norske byudvikling gennem de seneste 1300 år. Ideen til bogen udsprang af et seminar om norsk byhistorie, der blev afholdt i 1999, hvor en lang række byhistorikere fra de nordiske lande deltog. Ideen blev til et projekt, og *Norsk komité for byhistorie* påtog sig at være tovholder og fundraiser.

Igennem de senere år er der i Norge blevet skrevet talrige byhistoriske biografier og flere af forfatterne til disse værker har arbejdet med generelle spørgsmål om byudvikling: Hvad kendetegner en by? Hvordan foregår byudviklingen, og hvordan er den konkret foregået i Norge? Hvordan har byerne og bylivet forandret sig fra den tidlige begyndelse i Middelalderen til i dag, hvor byernes livsform har spredt sig langt ud over byernes grænser? Det var disse spørgsmål, som ofte blev belyst på lokalt niveau og som man nu fandt, det var på tide at få sammenfattet og syntetiseret i en generel, komparativ norsk byhistorie. Det var naturligt, fortæller Ida Bull fra den norske byhistoriske komité, at den viden, som på denne måde var blevet akkumuleret, kunne komme til udtryk i et større byhistorisk værk.⁸¹

Denne nye norske byhistorie må siges at leve op til de krav, som en byhistoriker med fokus på byen som proces må forlange. Her får vi netop den samlede indføring og det forkromede overblik, som man så ofte savner i den almindelige byhistoriske forskning, og bogen bør kunne inspirere de øvrige nordiske landes byhistorikere til at igangsætte et lignende projekt. Som mange andre byhistoriske værker har den norske byhistorie sit fokus på økonomisk og infrastrukturel (i videste forstand) udvikling, og det er da også et tema, det er svært at komme uden om, så længe årsagerne til anlæggelse og udvidelse af byer ofte skal findes i særlige handelsmæssige og økonomiske forhold. Men bogen er ikke kun en økonomisk- eller handelshistorisk byhistorie; der lægges også vægt på fænomener som bykul-

80 Knut Mykland: »Trondheims Historie 1807-1880«, *Heimen* bd. VIII, Hf. 1, 1949, s. 549.

81 Knut Helle, Finn-Einar Eliassen, Jan Eivind Myhre & Ola Svein Stugu: *Norsk Byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år*, 2006. Se bogens forord.

tur, bypolitik, bysystemer mm. Der er med andre ord tale om et eksempel til efterfølgelse.

Danmark

I Danmark har det traditionelt stået sløjere til med byhistorien end i vore nordiske nabolande. På opfordring fra *Stadshistoriska institutet* i Stockholm blev den danske historiker Gunnar Olsen i 1950'erne f.eks. bedt om at udarbejde en kort oversigt over, og en selektiv bibliografi til, dansk byhistorie. Oversigten, der skulle bruges til en engelsksproget bibliografi over byhistorien i de nordiske lande afslører, at byhistorie som faghistorisk disciplin var nærmest ikke-eksisterende i Danmark i 1950'erne: Olsen kunne således kun opregne fem-seks historikere, der med nogen ret kunne kaldes byhistorikere: Mauritz Mackeprang og Peter Munch, der havde skrevet disputatser om dansk købstadslovgivning, Hugo Matthiessen, der skrev om dansk byliv, Albert Olsen, som havde foretaget en række undersøgelser af byernes befolkningsforhold, og Vilhelm Lorenzen, der havde udarbejdet et større værk om dansk byplanlægning.

Hertil kom den flittige, men noget knastørre, antikvariske faghistoriker Oluf Nielsen, der i 1880'erne havde begået en deskriptiv og lettere anekdotisk Københavnshistorie i seks bind. Det var det. Den øvrige byhistorie var repræsenteret af et mindre antal urbane biografier, der i store træk var forfattet af lokalhistoriske amatører, som skrev om deres fødeby. Dansk byhistorie var et sørgeligt uudviklet felt. Det skyldtes, mente Olsen, at danske socialhistorikere alt overvejende havde kastet deres kærlighed på landbohistorien, der netop i disse år voksede eksplosivt. Byhistorien var der derimod ingen, som beskæftigede sig med.⁸²

Da historikerne Thomas Riis og Søren Federspiel i 1980'erne fik et lignende bibliografisk opdrag fra *Deutsches Institut für Urbanistik* kunne de konstatere, at situationen havde ændret sig noget siden Olsen skrev sin oversigt: De fleste danske købstæder havde nu fået deres egne urbane monografier, hvoraf flere var skrevet af faghistorikere, og dannelsen af *Selskabet til Arbejderbevægelsens Historie* havde ført til, at flere historikere indirekte havde arbejdet med byhistorie qua deres interesse for industrialiseringen og arbejdernes vilkår i 1800-tallets byer. Andre initiativer bidrog også til byhistoriens vækst, f.eks. de to store tværfaglige projekter, som Statens humanistiske Forskningsråd søsatte i starten af 1980'erne: *Stationsbyprojektet* kortlagde og analyserede danske stationsbyers frem-

⁸² Gunnar Olsen: »Denmark«, Swedish Institute for Urban History (ed.): *International Bibliography of Urban History: Denmark, Finland, Norway, Sweden*, 1960, s. 9.

vækst og hverdagsliv,⁸³ og industrialiseringsprojektet arbejdede med dansk industrialisering (i byer) i perioden 1840-1940. Én svale gør imidlertid ingen sommer, og der var, konstaterer Riis og Federspiel, stadig masser af ubelyste emner og masser af områder at tage fat på.⁸⁴

Sådan er det ikke længere. Ganske vist er der stadig et stykke vej, før danske byhistorikere for alvor kan måle sig med deres norske og svenske kolleger, men udviklingen er blevet sparket i gang med dannelsen af *Dansk Center for Byhistorie* i 2001. Til trods for en noget sparsom bemanning har centerets leder, Søren Bitsch Christensen, formået at få sat gang i dansk byhistorie via afholdelse af seminarer og foredragsrækker og via udgivelse af en ny byhistorisk skriftserie. I skriftseriens første tre bind om middelalderbyen og den klassiske købstad lægges der således op til komparativ, generaliserende byhistorie. Selvom flere af bidragene stadig har et noget kalejdoskopisk præg, sørger især Bitsch Christensen for i bøgernes indledning at kridte banen op ved at anlægge et komparativt blik på de danske byers historie. Såvel introduktionen om de danske middelalderbyers fremkomst i seriens første bind, oversigten over de danske købstæders økonomiske centralitet i seriens andet bind og introduktionen til begrebet »Den moderne by« i seriens tredje bind, er fine eksempler på komparativ byhistorie.⁸⁵

Senest har Søren Bitsch Christensen sammen med en anden fremtrædende dansk byhistoriker, Jørgen Mikkelsen fra Landsarkivet på Sjælland, skrevet en oversigt over dansk byudvikling, publiceret i *Urban History*, der i store træk skildrer den danske udvikling frem til ca. 1800.⁸⁶ I skrivende stund har centeret en engelsksproget publikation om dansk byhistorie på bedding, så der er for alvor grøde i dansk byhistorie. Men ingen roser uden torne: Dansk byhistorie – i hvert fald i den komparative aftapning, hvor det er byhistorien og ikke historien i byer, der står i centrum – er stadig i høj grad en historieforskning, der karakteriseres af utrættelige enkeltpersoners arbejdsindsats. Den institutionelle ramme er, til trods for oprettelsen af Dansk Center for Byhistorie endnu ikke udpræget stærk.

83 Herom se Chr. R. Jansen (red.): *Stationsbyen. Rapport fra et seminar om stationsbyens historie 1840-1940*, 1980.

84 Thomas Riis & Søren Federspiel: »Denmark«, Christian Engeli & Horst Matzerath (eds.): *Modern Urban History Research in Europe, USA and Japan. A Handbook*, 1989, s. 293-294.

85 Søren Bitsch Christensen (red.): »Middelalderbyen«, *Danske Bystudier* bd. 1, 2004; Id. (red.): »Den klassiske købstad«, *Danske Bystudier* bd. 2, 2005; Id. (red.): »Den moderne by«, *Danske Bystudier* bd. 3, 2006.

86 Søren Bitsch Christensen & Jørgen Mikkelsen: »The Danish urban system pre-1800: a survey of recent research results«, *Urban History* vol. 33, pt. 3, 2006, s. 484-510.

Så længe Dansk Center for Byhistorie kun repræsenteres af en enmandshær med studentermedhjælpere, og så længe at det økonomiske fundament er så svagt, som det er, vil det være svært at skabe en byhistorisk tradition med samme vægt og internationale indflydelse som den svenske eller at publicere så mange byhistoriske værker, som man gør i Norge. Både i Sverige og Norge skyder de offentlige myndigheder mange penge i byhistoriske projekter, hvilket alt andet lige betyder en høj produktion og en høj kvalitet. Som eksempel kan nævnes, at den norske byhistoriker Finn-Einar Eliassen fik bevilget ikke mindre end fire et halvt års frikøb til at skrive et værk om købstaden Mandals historie i perioden 1500-1800. Og det var ikke fordi Mandal var en særlig betydningsfuld lokalitet. Faktisk havde byen i det meste af perioden 1500-1800 kun mellem 300 og 1000 indbyggere.⁸⁷

Dansk byhistorie halter altså stadig kvalitativt og kvantitativt efter byhistorien i Norge og Sverige. I Danmark produceres der almindeligvis ikke komparativ byhistorie (om end enkelte eksempler som ovenfor anført kan nævnes) som i Sverige,⁸⁸ ligesom der ikke produceres analytisk fokuserede biografier, hvor forfatteren eller forfatterne lægger en rød tråd gennem fremstillingen af byens historie.⁸⁹ Den danske byhistorie repræsenteres stadig af en ret traditionel – dvs. kronologisk fremadskridende og empiristisk orienteret tilgang, hvor byens totalitet forsøges indkredset. Flere byhistorier – særligt de nyeste af slagsen – er på adskillige bind og skrevet af flere forfattere, og der hersker til tider en tematisk og metodisk diversitet, som på en uskøn måde præger det samlede resultat.⁹⁰

I en undersøgelse af en lang række danske byhistorier udgivet i tidsrummet 1967-92, som historikeren Ole Degn har foretaget, ses det, at dansk byhistorie endnu er langt fra den faglige specialisering og professionalisering, som dels findes i USA og England og dels i Sverige og Norge. »I næppe så få tilfælde«, fremhæver Degn, »er byhistoriernes indhold be-

87 Jørgen Mikkelsen: »Nye veje inden for nordisk købstadshistorie«, 2005, Københavns Stadsarkivs digitale skriftrække nr. 1, <http://www.ksa.kk.dk/borger/skriftrække.htm>.

88 Henrik M. Jansen, Tore Nyberg & Thomas Riis: »Danske byers fremvekst og udvikling i middelalderen«, Grethe Authén Blom (red.): *Urbaniseringsprocessen i Norden* bd. 1, 1977.

89 En undtagelse er dog *Århus bys historie* bd. 1-4, 1995-98.

90 F.eks.: Frank A. Birkebæk m.fl. (red): *Roskilde bys historie* bd. 1-3, 1992-98; Asbjørn Hellum (red.): *Vejles historie* bd. 1-4, 1996-2002; Verner Bruhn m. fl.: *Esbjergs historie* bd. 1-3, 1996-98; Tore Nyberg & Thomas Riis (red.): *Kalundborgs historie* bd. 1-4, 1983-92; *Aalborgs historie* bd. 1-5, udg. af Aalborg Kommune, 1987-92; Sv. Cedergreen Bech (red.): *Københavns historie* bd. 1-6, 1980-83; Henning Ringgaard Lauridsen (red.): *Viborgs historie* bd. 1-3, 1997.

stemt af gamle traditioner og det materiale, forfatterne har haft til rådighed eller har fundet under arbejdet eller har haft tid til at bearbejde«. Alle værker, på nær et enkelt, er kronologisk opbygget. Tematiske tilgangsvinkler er generelt fraværende, og nogle forfattere »har blot boltret sig i stoffet og i flere tilfælde som resultat frembragt bøger, der mere ligner et bind af en amtshistorisk årbog eller en række velmenende kollegers og venners bidrag til et festskrift til en kær kollega«. Det er hårde ord, men Degns undersøgelse taler for sig selv.⁹¹

Traditionelt er dansk byhistorie hverken undersøgelser af byen som sted eller byen som proces, den er ikke komparativ, ej heller tematisk i den svenske betydning af ordet og alt for ofte savnes en rød tråd i fremstillingerne. Det gælder særligt i de tilfælde, hvor forfatterne uden større omtanke bunker stabler af informationer ovenpå hinanden uden at gøre sig den ulejlighed at sætte dem i en egentlig sammenhæng med byens historie: Man ser i sådanne tilfælde, siger Degn, »at byhistorien mere eller mindre går i stykker, falder fra hinanden«.⁹²

Når den enkelte byhistorie er delt på flere forfattere og flere bind, som det har været tilfældet i de senere år, opstår der problemer med skiftende synsvinkler og en manglende helhedsopfattelse blandt de enkelte binds forfattere. Hvilke temaer skal behandles? Hvordan skal de behandles? Hvad skal i det hele taget med og hvad skal udelades? Forfatterne synes generelt at have haft frit spil til at vælge og fravælge uden at værkernes hovedredaktører har grebet ind og dikteret en linie. Danske historikere skriver – til trods for alle velmenende intentioner – dermed ofte byhistorie, som om intet var hændt. Der tages sjældent hensyn til internationale strømninger og faglige diskussioner, og metodisk nytænkning spores kun i bindene om Århus' historie (1995-98), hvor man har forsøgt sig med en tematisk tilgang.

Et andet problem består i, at dansk byhistorie sædvanligvis er stærkt orienteret mod økonomisk og kulturgeografisk strukturhistorie, mens f. eks. byernes social- og kulturhistorie er stærkt nedtonet. Det skyldes ikke uvilje mod disse genrer fra forskernes side, men netop at den danske byhistorie bæres af enkeltpersoner, hvis forskningsmæssige præferencer nødvendigvis må afspejle sig i de byhistoriske arbejder, som de publicerer. En række af de i de senere år udkomne historiske værker, som netop lægger en social- eller kulturhistorisk vinkel på byen, kendetegnes faktisk ved

91 Ole Degn: »Fra topografi og begivenheder til erhvervsliv og sociale forhold – danske byhistorier 1967-1992«, *Fortid og Nutid* bd. 1, 1993, s. 62, 64-65.

92 *Ibid.* s. 66.

ikke at indskrive sig eksplicit i den byhistoriske tradition. Forfatterne har derimod blot skrevet om noget, der tilfældigvis foregår i en by, uden at de har set sig som pionérer i den nye byhistoriske forskning.⁹³

Der findes med andre ord endnu ikke meget »rigtig« byhistorie i Danmark. Hverken den engelske, den amerikanske, den svenske eller den norske tilgang har vundet indpas. Dansk byhistorie befinder sig i store træk i et metodisk-teoretisk limbo, hvor blandingen af traditionel hjemstavns-historie, empiristisk krønikefortælling og ufokuseret ophobning af mere eller mindre tilfældig viden præger området. Men herved adskiller den sig i grunden ikke meget fra byhistorien i det øvrige Europa. I den europæiske byhistorie er der nemlig, som Lynn Hollen Lees påpegede, ikke alene plads til alle, men måske snarere til for mange og for meget.

Summary

Peter Henningsen: Room for All of Them. Research Traditions in Recent British, American and Scandinavian Urban History.

Since the late 1960s, urban history has increasingly gained popularity as a research field and an independent historical discipline, particularly in the USA and Britain. In Britain, it is associated with such names as H.J. Dyos, Richard Rodger and Asa Briggs (Lord Briggs of Lewes), whilst Stephan Thernstrom and Eric Lampard are the main representatives of New Urban History, which at the same time took root in the United States. A good deal of professional criticism has been levied against urban history, e.g. that it does not as such represent a new and independent approach to historical research, but is merely a continuation of familiar methods and approaches, only now within the framework of one or more cities. This is both correct and incorrect. On the one hand, urban history as a discipline may be defined in very broad terms, and therefore it tends to become diffuse and lose focus. On the other hand, it may in fact provide new insights, provided the

⁹³ Gode eksempler herpå er Sidsel Eriksen: *Stationsbyens samfund. Folk og foreninger i Grindsted 1880-1940* (som dog med en vis ret kan kaldes rigtig byhistorie, da arbejdet udspringer af deltagelse i stationsbyprojektet), 1995; Søren Byskov: *Tro, håb og legetøj. Landsbyfolk og industrieventyr i Billund 1920-1980*, 1997; Karin Lützen: *Byen tæmmes. Kernefamilie, sociale reformer og velgørenhed i 1800-tallets København*, 1998; Thomas Bloch Ravn: *Den Gamle By. Et vindue til historien*, 2002 og Ulrik Langen: *Revolutions skygger. Franske emigranter og andre folk i København 1789-1814*, 2005.

researcher focuses on the city as the primary pivot for his investigation, that the themes under investigation are treated and analysed as an integrated part of the specific conditions of one or more cities. Could this or that take place in exactly this city? In other words, it is when the city itself is drawn into the analysis as an active partner that urban history becomes something special. This is what researchers refer to as »the urban variable«. In short, the city may be viewed both as 'a process' and as 'a place'. In the former case, the city as phenomenon is the central pivot, whilst in the latter the city is merely used as a more or less haphazard backdrop for the historical investigation. The present article provides a general historiographic survey of the development of urban history since the 1960s, an introduction to the professional debates within the field and a number of references to standard works of urban history.

(Translated by Jørgen Peder Clausager)

Den »følte« grænse

Dansk og tysk grænsetrafikpolitik i 1920'erne

Af Morten Andersen

»Vi skal nu hævde og gennemføre de danske slesvigeres gamle krav om, at danskerne skal have lov at være danske, tyskere tyske. Vi vil ikke fortsætte den tvangs politik, der har været ført i Sønderjylland. Ministeriets arbejde rettes mod det mål, at den danske del af Slesvig helt skal sammensmeltes med kongeriget og i enhver henseende udgøre en del af dette uden præg af særprovins; men dette kan kun realiseres, når det er danskere, der fra Slesvig kommer til Danmark, så vi kan smelte sammen til et nationalt ensartet folk, en virkelig nationalstat.«¹ Således udtrykte statsminister C. Th. Zahle sig den 9. november 1919 om det slesvigske grænsespørgsmål og om det genforeningsarbejde, der ville følge efter en grænsedragning. Den homogene danske nationalstat med klare nationale grænser var endemålet med Sønderjyllands indlemmelse i Danmark. Den »følte« grænse var et væsentligt middel til opnåelse af dette endemål.

Præcist et år før statsminister Zahles tale i Ringsted var det tyske Kejserrige blevet forvandlet til en republik. Fem dage senere, den 14. november 1918, anerkendte den nye tysk udenrigsminister David Solf, i et brev til de danske nordslesvigeres leder H.P. Hanssen, Hanssens krav om en løsning af det nordslesvigske spørgsmål på grundlag af den pågældende befolknings selvbestemmelsesret. For den radikale regering var det afgørende at den nationale selvbestemmelsesret blev grundlaget for en løsning af Slesvigspørgsmålet samt at Danmark kun indlemmede de dele af Slesvig, der havde dansksindet befolkningsflertal. Det var essensen i Zahles ovennævnte tale. Men trods de øvrige danske partiers opbakning til dette standpunkt ved en resolution om grænsespørgsmålet af 23. oktober 1918, blev netop denne præmis i regeringens grænsepolitik siden politiseret voldsomt, og grænsespørgsmålet blev i sidste ende årsag til den radikale regerings fald under Påskekrisen i 1920.² Påskekrisen ændrede dog ikke ved, at den radikale regerings grænsepolitiske linie løb af med sejren. Den del af Sønderjylland, der blev genforenet med Danmark havde et samlet

1 Becker-Christensen (1984) s. 153.

2 Lidegaard (2003) s. 160-162 og Kaarsted (1973).

danksindet befolkningsflertal. Der var dog tysk flertal i byerne Aabenraa, Sønderborg og Tønder, samt Højer flække og Ubjerg og Tinglev sogne. Flensborg forblev til gengæld en tysk by.

Grænsespørgsmålet var første akt i den kamp om Danmarks udenrigspolitiske linie, der skulle stå på i mellemkrigstiden, og som kulminerede under den tyske besættelse af Danmark i 1940-45. At Danmark ikke, som mange andre nationer på fredskonferencen i Paris i foråret 1919, krævede store landområder indlemmet, uden hensyntagen til befolkningens nationale sindelag, var lidt af et særsyn, og det gav Danmark og dets grænsepolitik en international moralsk legitimitet, som skulle blive en af de væsentligste styrker i det danske grænseforsvar i mellemkrigstiden. For trods den danske tilbageholdenhed i grænsespørgsmålet anerkendte den tyske regering aldrig den nye dansk-tyske grænse officielt, og derfor forblev grænsepolitikken en aktuel del af den danske udenrigspolitik helt frem til 1955. »Tysklandsskolen«, som Bo Lidgaard har benævnt den tysk orienterede neutralitetspolitik, blev med tiden det toneangivende svar på Danmarks internationalt isolerede stilling i grænsespørgsmålet. Grænsespørgsmålet var således stærkt medvirkende til at fremme den danske tilpasnings- og samarbejds politik overfor Tyskland, der kulminerede under besættelsen, som Karen Gram-Skjoldager har påvist i sin bog *Grænsen ligger fast*. Tyskland slog sig efterhånden til tåls med den nye dansk-tyske grænse, men fraskrev sig aldrig grænsespørgsmålet som det belejlige pressionsmiddel det var. Det så man også ved besættelsen af Danmark den 9. april 1940.³

Men grænsespørgsmålet havde også en indenrigspolitisk dimension, som statsminister Zahle også berørte i den ovennævnte tale af 9. november 1919. De dele af Slesvig, der måtte komme til Danmark skulle *sammensmeltes med kongeriget og i enhver henseende udgøre en del af dette uden præg af særprovins*. Nordslesvig og Danmark skulle smeltes sammen til *et nationalt ensartet folk en virkelig nationalstat*. Den homogene danske nationalstat var endemålet, og man aner et ekko af den nationalliberale Orla Lehmanns udtalelse fra 1838 om at »der gives ingen Provindser i Danmark.«⁴ Dette politiske standpunkt skulle vise sig at være langt mindre problematisk og kontroversiel end den radikale regerings grænsepolitik som sådan. Det var et standpunkt, hvorom der var bred politisk enighed, og som Neergaard regeringen videreførte da den overtog regeringsmagten i maj 1920.

3 Gram-Skjoldager (2006) s. 134 – 135 og Skov Kristensen (2003) s. 11 – 33.

4 Se Frandsen (1996) s. 13.

Indlemmelses- og genopbygningsstrategi

Den homogene nationalstat blev det overordnede politiske mål for Sønderjyllands indlemmelse i kongeriget. Det gav sig særligt udtryk i den ofte udtalte skepsis mod sønderjyske særordninger. Statsminister Zahle havde allerede i december 1920 udtalt at »Overgangstiden gerne skulde gøres så kort som muligt, og at det gjaldt om hurtigst muligt at indføre danske Forhold i Slesvig, for at denne Landsdel ikke skulde vokse fast i en Særstilling, som det så ønskede at bevare.«⁵ Strategien var derfor at indføre danske administrative, politiske og økonomiske forhold over så kort en tidsperiode som muligt. Jo før landsdelen blev betragtet som en ligestillet dansk landsdel på linie med Vendsyssel eller Fyn jo bedre.

Det er ofte blevet fremhævet, at den danske politik overfor det tyske mindretal var meget liberal for sin tid, og at Danmark også her forsøgte at undgå konfrontationer med Tyskland. Det er der da også grund til at mene, hvis man betragter den danske skolepolitik overfor det tyske mindretal. Den skoleordning, der blev mindretallet til del og som gav mindretallet ret til tysksprogede skoleafdelinger og til at oprette private skoler, var meget liberal for sin tid. Men bag den danske politik overfor mindretallet lå også et ønske om en assimilation af det tyske mindretal. Ved at give det tyske mindretal et vist spillerum skulle mindretallet neutraliseres. Frem for alt måtte mindretallet ikke vinde styrke eller dominere den politiske dagsorden i den sønderjyske landsdel. Der er ikke tvivl om, at mindretallets kvantitative styrke blev nøje observeret af myndighederne, og heller ikke om at forsøg på at reducere mindretallet og dets politiske styrke var et centralt element i genopbygningen og indlemmelsen af Sønderjylland igennem hele mellemkrigstiden.⁶

Og så havde den danske grænsepolitik et ømt punkt, hvad angik mindretallet. Ved folkeafstemningen den 10. februar 1920 havde der vist sig tysk flertal i et område fra Højer over Tønder, Ubjerg og Tinglev sogne, et område der siden fik betegnelsen »den truede firkant«. Problemet var, at området lå lige op til den nye grænse og at man fra tysk side derfor anså denne del af grænsedragningen for særlig uretfærdig. Det var også baggrunden for det tyske forslag til en grænselinie nord om disse sogne, ved den såkaldte »Tiedjelinie«, opkaldt efter forslagstilleren Johannes Tiedje. Det var et geografisk lille område, set i forhold til andre grænsedragning-

5 RA. Martin Hammerichs privatarkiv pk. 21. Kriegerudvalgets forhandlingsprotokol.

6 Se Andersen (2006) *Fra Region til Grænseregion. Regionaløkonomisk genopbygning og grænsepolitik i Slesvigsregionen 1919 – 1933.*

Tiedjelinien på et flyveblad fra 1920. Højer, Tønder og Tinglevs indlemmelse i Danmark efter folkeafstemningen i 1920 blev i Tyskland anset for en national uretfærdighed. Billed: Grænseforenings billedgalleri. www.graenseforeningen.dk

gers negligering af befolkningens sindelag, men ikke desto mindre holdede grænsens moralske legitimitet en anelse i dette sydvestlige hjørne af Sønderjylland. Det vidner H.P. Hanssens reaktion på Tiedjelinieforslaget i

marts 1920 også om. H.P. Hanssen udtalte sig om Tiedjelinien på følgende måde; »Jeg har, da jeg var dernede, ment at skulle imødegaa denne Agitation saa kraftigt som muligt... Men jeg mente, at det vægtigste Slag, der kunde føres mod denne Agitation, var, at vi besatte Tønder, lagde Haand paa det og dermed gav til kende, at vi blev der.«⁷ Tiedjelinien skulle med andre ord helst bortfalde som mulighed før Tyskland eventuelt opnåede international støtte til deres forslag.

At forvandle »den truede firkant« til et stykke dansk land med dansksindet befolkningsflertal blev et centralt mål i indlemmelsen af Sønderjylland, således at dette ømme punkt i den danske grænsepolitik ville forsvinde. Den besættelse H.P. Hanssen ønskede blev en realitet den 5. maj 1920, da Danmark overtog administrationen af post-, telegraf-, telefon- og jernbanevæsen samt domstolene i den første afstemningszone. Samtidig blev grænsen til den anden afstemningszone spærret fysisk ved hjælp af det danske grænsegendarmeri. Den tyske regering protesterede højlydt, men forgæves, over dette indgreb i den tyske suverænitet på et tidspunkt, hvor grænsen endnu ikke var officielt fastlagt. Kronemøntens indførelse den 20. maj 1920 var det næste skridt i Sønderjyllands forvandling fra tysk til dansk, også før grænsen var officielt fastlagt. Disse meget symbolske forandringer var første led i Sønderjyllands sammensmeltning med kongeriget, som bestemt ikke blev udført i forståelse og samarbejde med Tyskland, tværtimod. Det skulle ikke blive et enestående eksempel på en aktiv dansk grænsepolitik i Sønderjylland.

Den lille grænsetrafik

Der var flere nivåer i den danske indlemmelsespolitik, hvor ønsket om en national homogenisering kom til udtryk. Et af de vigtigste politiske områder var grænsetrafikpolitikken, der lå i et krydsfelt mellem udenrigs- og indenrigspolitikken, og netop derfor var et velegnet område til at markere en principfast dansk grænsepolitik. Som sagt måtte det tyske mindretal for alt i verden ikke styrkes kvantitativt eller kvalitativt efter grænsedragningen. Forbindelsen til det tyske moderland var her af afgørende betydning. Med andre ord ville tyskheden i Sønderjylland med opretholdte forbindelser over grænsen kunne fastholde og endog nære sin styrke. Hvad angik grænsetrafikpolitikken var man i det danske udenrigsministerium og ju-

7 Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Forhandlingsprotokol s. 712 (26. marts 1920.)

Den nye grænse ved Kruså. Der blev i juni 1920 indført både pas- og visumtvang ved den dansk-tyske grænse. Foto: ISL-Museum Sønderjylland.

stitsministerium derfor af den opfattelse at »grænsen burde føles«, for tydeligt at markere det nationalitetsskifte grænsen var udtryk for.

Natten mellem den 26. og 27. maj 1920 blev der indført dansk pastvang og paskontrol ved grænsen, og da grænsen var blevet officielt anerkendt af fredskonferencens ambassadøråd i Paris den 15. juni blev der også indført dansk visumtvang. For at få dansk visum og indrejsetilladelse skulle to spørgeskemaer udfyldes med nøjagtige oplysninger om rejsens formål, der desuden skulle dokumenteres med bilag. Gebyret for et dansk visum var 25,5 tyske Reichsmark.⁸ Det var en betydelig barriere, der blev lagt tværs over Slesvig, og denne barriere skilte ganske mange mennesker fra familie og erhverv på den anden side af grænsen. Der blev derfor snart rejst ønsker blandt befolkningen både nord og syd for grænsen, om at pastvangen blev mildnet for den grænsenære befolkning. Administrator for de sønderjyske landsdele, Viggo Haarløv, der var tiltrådt stillingen ved den danske besættelse af den første afstemningszone i maj, udarbejdede i samarbejde med

⁸ Flensborg Avis 3. juli 1920.

den tyske afviklingskommissær for Nordslesvig, Trümpelmann, som følge heraf et forslag til en dansk-tysk aftale om »den lille grænsetrafik«. Haarløv og Trümpelmann anbefalede at befolkningen indenfor et bælte af 30 km nord og syd for grænsen fik ret til et særligt grænsepas mod et væsentligt mindre gebyr på 2 kroner eller 5 mark. Det var set fra de danske udenrigs- og justitsministeriers perspektiv et alt for vidtrækkende forslag. For det første burde den lille grænsetrafik kun gælde et bælte på 10 km nord og syd for grænsen, og for det andet skulle grænsepasset kun udstedes til personer, der kunne påvise familiemæssige eller erhvervsmæssige interesser på den anden side af grænsen. Endelig ville udenrigsministeriet kun forhandle direkte med Auswärtiges Amt om dette spørgsmål, der var alt for vigtigt til at kunne blive behandlet af lokale myndigheder.⁹

Da Auswärtiges Amt modtog det af det danske udenrigsministerium reviderede forhandlingsoplæg til en aftale om den lille grænsetrafik blev man mildest talt fortørnet. Den 14. september modtog udenrigsministeriet således en notits fra det tyske gesandtskab, hvori det blev bekendtgjort, at den tyske regering ikke kunne acceptere forslaget. Det var derimod den tyske regerings ønske at afværge en gensidig afskæring af gennem århundreder eksisterende økonomiske bånd i mellem grænsebefolkningen ved nye pasbestemmelser. I stedet foreslog gesandtskabet at alle indbyggere i de tidligere afstemningszoner skulle have ret til et særligt grænsepas.¹⁰ Den tyske grænsetrafikpolitik var naturligvis heller ikke uden nationalpolitiske overtoner. Det overordnede mål for Tyskland var netop at bevare økonomiske og kulturelle forbindelser til de efter krigen afståede områder. Hermed ville man kunne holde liv i de tyske mindretal og i håbet om en revision af den forhadte Versaillestraktat. Tyskland ønskede samtidig at bevare de afståede områder som afsætningsområder for den tyske industri og handel til gavn for den økonomiske genopbygning efter krigen. Der var et revisionspolitisk element i den tyske grænsetrafikpolitik, men der var på den anden side heller ikke noget overraskende i, at moderlandet ikke havde interesse i at kappe forbindelsen til dets mindretal på den anden side af de nye grænser.

Men i spørgsmålet om den lille grænsetrafik stod det danske udenrigsministerium fast. Den 23. oktober 1920 blev der således indgået to overenskomster mellem den danske og den tyske regering. Den første overenskomst gjaldt ejere eller forpagtere af landbrugsejendomme, der blev overskåret af grænsen. Disse personer, samt deres husstande og tjenestefolk,

9 RA. UM. Gr. 7 B 130 c.

10 Ibid.

fik med overenskomsten ret til at krydse grænsen fra den ene del af ejendommen til den anden. Desuden fik de ret til toldfrit at medbringe de til driften nødvendige redskaber og materialer, som gødningsstoffer, arbejdskvæg og høstede afgrøder. Også græsningskvæget kunne drives toldfrit over grænsen på ejendommens jord. Personerne skulle have udstedt et gebyrfrit grænsekort af deres eget lands myndigheder med seks måneders gyldighed. Den anden overenskomst omhandlede lettelser i pasbestemmelser for indbyggere i det dansk-tyske grænseområde, og gjaldt personer i amterne Tønder, Sønderborg og Aabenraa, samt kredsene Flensborg land, Sydtønder og Flensborg by, der havde slægtsmæssige eller erhvervsmæssig interesse på den anden side af grænsen, uden at disse blev præciseret nærmere. Her var overenskomsten åben for fortolkning. Disse personer kunne få bevilget et grænsepas, der skulle godkendes og viseres af det andet lands pasmyndigheder, med gyldighed i seks måneder. For pasvisummet måtte der ikke kræves højere gebyr end 2 kroner i Danmark og 5 mark i Tyskland. Grænsepasset gav ikke indehaverne ret til at medbringe varer toldfrit over grænsen, her gjaldt almindelige toldregler.¹¹ Det lykkedes de danske forhandlere at begrænse visumfriheden til ejendomsbesiddere, hvis jord var blevet direkte overskåret af grænsen. Den øvrige del af grænsebefolkningen skulle kunne påvise familie- eller erhvervsmæssige interesse for at kunne erhverve et særligt grænsepas, og skulle desuden betale et visumgebyr på 2 kroner eller 5 mark for at erhverve grænsepasset.

Aussenhandelsstelle Flensburg

Det revisionspolitiske element i den tyske grænsetrafikpolitik havde et særligt handelspolitisk indhold. Versaillestraktatens paragraf 264-267 forpligtede Tyskland til at give 27 allierede og associerede traktatstater mestbegunstigelser uden modydelse i 5 år, en regel som Folkeforbundet kunne forlænge yderligere herefter. Det betød, at Tyskland måtte åbne sine grænser for importvarer fra disse stater til mindste toldsats uden at kunne eksportere tilsvarende. Tilsvarende skulle der kunne indføres varer toldfrit fra Alsace-Lorraine i fem år og fra de til Polen afståede områder i tre år, dog ikke mere end der var kommet herfra i gennemsnit over årene 1911-13. Endelig måtte Tyskland ikke hæve sine toldsats over nivauet fra den 31. juli 1914 i et halvt år efter Versaillestraktatens ikrafttræden den 10. januar

¹¹ Bekendtgørelse nr. 577 og 578 29de oktober 1920. Lovtidende 1920 s. 1806-1810.

1920. De handelspolitiske betingelser i Versaillestraktaten havde den klare hensigt at svække Tyskland handelspolitisk for dermed at forsinke den tyske genopbygning.¹² Tyskland var traditionelt et stort eksportland og derfor blev de handelspolitiske betingelser betragtet med særlig bekymring af de tyske myndigheder og af det tyske erhvervsliv. At genvinde landets toldpolitiske suverænitet blev en udenrigspolitisk topprioritet for den tyske regering. Tyskland havde imidlertid et oplagt redskab i hænde, der kunne løse dette problem. Den tyske krigsfinansiering og seddeludstedelsespolitik havde skabt en monetær inflation, som den tyske Rigsbank og regering ikke havde bekymret sig synderligt om under krigen, hvor en militær sejr var i vente. I løbet af krigen faldt markkursen fra 89 kroner for 100 mark til omkring 50 kroner for 100 mark. Efter våbenstilstanden og revolutionen viste inflationen sig nyttig. Inflationen gav Tyskland mulighed for at konkurrere på priser i den internationale handel og den forøgede eksport der fulgte kunne stimulere produktion og beskæftigelse. Det var frem for alt vigtigt, at de hjemvendte tyske soldater kunne tilbydes et job, og at den politiske og sociale uro efter revolutionen i november 1918 herved blev holdt i ave. Endelig kunne inflationen udhule Versaillestraktatens toldpolitiske bestemmelser, skaffe Tyskland af med den store gældsbyrde krigen havde efterladt samt så tvivl om Tysklands evne til at betale krigsskadeserstatninger. Inflationen løste således mange svære økonomiske problemer for Tyskland, der derfor ikke så nogen interesse i at bremse inflationen, der som bekendt blev til hyperinflation i 1922-23.

Der var i tiden fra 1919 til 1923 tale om en regulær tysk eksportdumping, som ingen af Tysklands nabolande kunne dæmme op for. Det lykkedes Tyskland at holde arbejdsløsheden på et reelt lavt niveau i perioden, og samtidig formåede Tyskland at udhule de toldpolitiske bestemmelser i Versaillestraktaten. Inflationen blev yderligere brugt som handelspolitisk pressionsmiddel overfor mindre europæiske stater og Tyskland indgik handelstraktater med Holland, Ungarn, Tjekkoslaviet og Rumænien i juni 1920. Frankrigs bestræbelser på at afskære Tyskland fra handel med de små stater endte uden resultat. Med Danmark indgik Tyskland kun en midlertidig overenskomst for 1921-22, men Tyskland var bestemt også interesseret i at genoprette dets handelspolitiske forbindelser til de skandinaviske lande efter krigen.

Også Danmark fik den tyske eksportdumping at føle, ikke mindst i Søn-

12 Holtfrerich (1986) s. 472 – 474.

derjylland. Industri og Handelskammeret i Flensborg havde den 5. juli 1920 skrevet til Auswärtiges Amt i Berlin om Handelskammeret og det flensborgske erhvervsliv efter Slesvigs deling. Hovedbudskabet var at; »*Es muss dahin gestrebt werden, dass die abgetretene erste Zone wirtschaftlich Deutschland nicht verloren geht.*«¹³ Det var Auswärtiges Amt ikke uenig i, her anså man også udenrigshandelen for den eneste mulige vej til at gøre Tysklands indflydelse gældende internationalt ovenpå nederlaget i den Første Verdenskrig.¹⁴ I løbet af 1920 nedsatte Auswärtiges Amt derfor også en *Zweigstelle Flensburg des Auswärtiges Amtes für Aussenhandel*, der skulle give det flensborgske erhvervsliv informationer om økonomiske forhold i udlandet med henblik på eksporten. Af større betydning var dog den *Aussenhandelsstelle Flensburg*, der blev nedsat af den tyske rigskommissær for ud- og indførsel i juni 1920. Denne Aussenhandelsstelle var ment som en eksportkontrollinstans, men dens rolle blev det modsatte, nemlig at give det flensborgske erhvervsliv særlige fritagelser fra de generelle udførselsrestriktioner, der var blevet udstedt af rigskommissæren i forsøget på at etablere et minimum af eksportkontrol. Den tyske eksportkontrol blev imidlertid aldrig effektiv, da industrien og handelen modarbejdede eksportkontrollen og i stor stil handlede udenom systemet. De tyske myndigheder var heller ikke for alvor interesseret i at effektivisere eksportkontrollen, og det var Flensborgafdelingen et godt eksempel på. Aussenhandelsstelle Flensburg udstedte således »*kleine Ausfuhrscheine*« til detailhandelen i Flensborg på varegrupper, der ellers ikke var frigivet til udførsel. De detailhandlende kunne sælge disse Ausfuhrscheine med deres varer, således at danske kunder kunne udføre dagligvarer som fødevarer, tekstilvarer og lædervarer. Desuden kunne Aussenhandelsstelle Flensburg udstede almindelige udførselstilladelser med henblik på eksport til Nordslesvig. Gik eksporten til det øvrige Danmark skulle virksomhederne hente tilladelse i Berlin.¹⁵

Konkurrencen fra Flensborg

Sammen med inflationen betød tilstedeværelsen af Aussenhandelsstelle Flensburg, at den flensborgske industri og handel kunne bevare deres nordslesvigske kundemarked i tiden umiddelbart efter grænsedragningen. Der strømmede flensborgske varer til Sønderjylland og sønderjyder til

13 Stadtarchiv Flensburg. II C. Nr. 408.

14 Schröder (1982) s. 236.

15 EA. Industrirådets Arkiv. Journalsager 1921. Udførsel af varer fra Flensborg.

Flensborg for at handle billigt ind. Storstilet grænsehandel var en af grænsestragningens første økonomiske konsekvenser.

Flensborghandelen var en torn i øjet på både de sønderjyske erhvervsdrivende og myndighederne i København. Den megen grænsetrafik var stik imod ønsket fra dansk side om en begrænsning af den lokale grænsetrafik. I januar 1921 modtog statsminister Neergaard en deputation af sønderjyske erhvervsorganisationer og folketingsmedlemmer der; *»I de mørkste Farver skildrede, hvilken Skade den legitime Erhvervsvirksomhed lider paa alle Omraader ved Handelen med de tyske Varer, og anmodede Ministeriet om at iværksætte øjeblikkelige Foranstaltninger til hjælp for de truede Erhverv.»*¹⁶ Også kongerigske virksomheder blev opmærksom på situationen i Sønderjylland. Den 10. oktober 1921 skrev den kongelige porcelænsfabrik til Industrirådet, at fabrikken havde haft besøg af H. Frees fra Haderslev, der var en af Haderslevs mest fremtrædende forretningsdrivende og forhandler af porcelænsfabrikkens produkter. Frees havde henvendt sig angående det hul, der var opstået i toldgrænsen ved Flensborg, som følge af den tyske regerings lempelser i eksportvilkårene for Flensborg by. Det havde udviklet sig til en regulær boykotning af danske forretningsdrivende nord for grænsen, da Flensborghandelen udelukkende solgte til tysksindede købmænd. For de hæderlige forretningsdrivende var der kun en vej til at tage konkurrencen op, og det var ad uregelmæssig vej at anskaffe sig tyske varer – smughandel med andre ord. Det var derfor bydende nødvendigt, at *»faa lukket Hullet i Grænsen ved Flensborg.»* Industrirådet sendte skrivelsen videre til Handelsministeriet med en henvisning til de vanskelige afsætningsmuligheder for danske industrivarer i de sønderjyske landsdele.¹⁷ Samme billede beskrev Kaalunds Sæbefabrik i Kolding i et brev til sæbe- og parfumefabrikantforeningen i København den 4. november 1921. Konkurrencen fra billig tysk sæbe var helt uholdbar i Sønderjylland, grundet de tyske eksportlempelser for Flensborghandelen, skrev Sæbefabrikkens direktør.¹⁸

H.N. Andersen havde på opfordring af H.P. Hanssen i september 1920 stiftet A/S Sønderjysk Kompagni med henblik på investeringer i Sønderjylland samt forhåbninger om at kunne drive handel på Østersøen. H.N. Andersens ambitioner var som altid store, og Sønderjysk Kompagni skulle være et led i den Østersøhandel, som Danmark efter H.N. Andersens mening burde sætte sig på, mens Tyskland og Rusland var svækket. Af sam-

16 Hejmdal 25. januar 1921.

17 EA. Industrirådets Arkiv. Journalsager 1920-50. Sønderjylland 1921. (Æ 39)

18 EA. Industrirådets Arkiv. Journalsager 1920-50. Sønderjylland 1921. (Æ. 37)

me grund havde H.N. Andersen også aktivt arbejdet for en internationalisering af Kielerkanalen, hvilket som bekendt ikke blev realiseret. Kompagniet startede i 1921 en engros detailhandelsbutik i Aabenraa, der i de følgende år åbnede agenturer i de andre sønderjyske købstæder. I slutningen af 1921 besluttede kompagniet at anlægge en sodafabrik på Aabenraa Havn, der påbegyndte fabrikation af soda i foråret 1922. Det var væsentligt færre aktiviteter end i de oprindelige hensigtserklæringer. Købekraften i Sønderjylland var begrænset efter valutaomvekslingen og konkurrencen fra Flensborg var benhård. I februar 1923 anmodede J. Madsen-Mygdal, der sad som ØK's repræsentant i betyrelsen, om at Sønderjysk Kompagni blev likvideret. Omsætningen var for lav og den sønderjyske befolkning var kritisk indstillet overfor den nordfra kommende konkurrent til de eksisterende købmænd. Det afviste bestyrelsen dog og kompagniet fortsatte, om end på et væsentligt lavere ambitionsniveau end oprindeligt fremlagt. H.N. Andersen og ØK havde måtte sande, at Flensborg under de inflationære forhold var svær at konkurrere ud af Sønderjylland.¹⁹

I det danske justitsministerium var man tilbøjelig til at give grænsepassordningen skylden for den voldsomme grænsetrafik. Der var i februar 1921 udstedt omtrent 11.000 grænsepass på dansk side af grænsen og 6.000 grænsepass på tysk side af grænsen. Justitsministeriet skrev herom til udenrigsministeriet den 9. februar 1921; »Følgen af de mange Grænsepass har været, at Beboerne i de sønderjyske Landsdele i meget vidt Omfang har foretaget Indkøb i Flensborg, og denne Trafik er fra tysk Side blevet understøttet i allerhøjeste Grad ved, at der, efter hvad man underhånden har bragt i Erfaring, af den tyske Regering er Indrømmet Flensborg en Særstilling indenfor det tyske Rige derved, at Flensborg Handelskammer er bemyndiget til selvstændig og uden sædvanlig Udførselsafgift at udfærdige Udførselstilladelserne for Flensborg Firmaer til Udførsel til de sønderjyske Landsdele.«²⁰ Justitsministeriet anbefalede derfor, at der blev rettet henvendelse til den tyske regering om en indskrænkning af grænseoverenskomsterne, hvis ikke Flensborgs særstilling bortfaldt.

De dansk-tyske forhandlinger 1921-22

Tyskland havde ikke anerkendt den nye dansk-tyske grænse og derfor var der ikke blevet udarbejdet en aftale om grænsens fysiske forhold, ud over

19 LAA. H.P. Hanssens privatarkiv pk. 168 og EA. Det Sønderjyske Kompagni A/S pk. 201 – 202

20 RA. UM Gr. 7 7B 130 b.

Flensborg omkring 1920. I inflationstiden 1920-23 tiltrak Flensborg mange danskere på grund af de billige tyske varer i handelen. Foto: Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek i Flensborg.

aftalen om den lille grænsetrafik. Der var mange uafklarede spørgsmål omkring grænsens administration, som kaldte på en afklaring. Den 23. maj 1921 indledtes derfor forhandlinger mellem Danmark og Tyskland i Reedtz Thotts Palæ på Kongens Nytorv i København. Det var første gang Tyskland gik i direkte forhandling med en anden nation om et emne med tilknytning til Versaillestraktaten udenom ententemagterne, hvad der i Tyskland blev anset for et resultat af det økonomiske pres, der var lagt på Danmark.²¹ Den danske regering var repræsenteret ved udenrigsminister Harald Scavenius, den danske gesandt i Berlin Carl Moltke, direktør i Udenrigsministeriet Otto Scavenius, amtmand i Tønder grev Schack, kammerherre Lerche, samt kontorchef Martin Hammerich fra Udenrigsministeriet. Den tyske regering var repræsenteret ved Geheimerat von Körner og Legationsrat von Jena fra Auswärtiges Amt samt den tyske gesandt i København Konstantin von Neurath. Forhandlingerne drejede sig om praktiske forhold ved grænsen, såsom grænsens vedligeholdelse, benyttelse af grænseovergangene, besejling og fiskeri i farvandene og af-

²¹ Salmon (1997) s. 247.

vandning af marsken. Der var også spørgsmål af finansiel art, såsom dansk overtagelse af preussiske statsejendomme, hovedsagelig domænerne, og delingen af aktiver og passiver i de offentlige institutioner. Der var også det vanskelige spørgsmål om optionsretten at tage fat på, samt Danmarks overtagelse af pensioner og krigsinvalidestøttelse. Endelig var der spørgsmålet om udlevering af de for Sønderjylland relevante arkivalier, matrikeldokumenter, forvaltningsakter og museumsgenstande.

Forhandlingerne mundede ud i et samlet kompleks af aftaler, der blev underskrevet af de to parter den 22. april 1922. Traktaten har den dag i dag gyldighed for flere praktiske forhold ved den dansk-tyske grænse.²² Men forhandlingerne i 1921-22 var præget af stor uenighed i mellem de to parter. Det var grænsens fysiske definition og karakter, der var på spil, og som omtalt blev der set med meget forskellige øjne herpå på dansk og tysk side.

Den lille grænsetrafik blev også taget op under forhandlingerne. Fra tysk side blev der stillet forslag om, at den lille grænsetrafik også skulle gælde for grundbesiddere med jord på den anden side af grænsen, der ikke blev direkte overskåret af grænsen. Den tyske delegation foreslog desuden, at alle indbyggere i grænseområdet uden hensyn til statstilhørsforhold fik ret til et grænsepas. Det danske justitsministerium slog den danske politik fast i et memorandum af 14. juni 1921, hvori der stod; »*Af økonomiske Hensyn (Beskæftigelsesmomentet) og af Hensyn til Boligspørgsmålet er det nødvendigt at regulere Indrejsespørgsmålet saaledes, at der kun med yderste Vanskelighed opnaas Tilladelse til at tage fast Ophold her i Landet.*»²³ Den restriktive grænsetrafikpolitik blev fastholdt i Justitsministeriet. Men en indre modstand mod den restriktive danske politik var ved at vise sig. Den 20. og 21. juni 1921 blev der afholdt et fællesmøde mellem danske og tyske arbejderrepræsentanter i København. Med den generelle økonomiske krise som begrundelse foreslog repræsentanterne, at der blev indgået en aftale om, at grænsependlere med arbejde på den anden side af den nye grænse opnåede samme arbejdsløshedsrettigheder som det pågældende lands egne statsborgere. Det ville betyde, at arbejdsgiveren havde en opsigelsesfrist på to uger, og at grænsependleren fik rettigheder som arbejdsløs i de to følgende uger, før en udvisning til hjemlandet fandt sted. Til gengæld skulle de arbejdere og funktionærer, der tog arbejde i nabolandet, overholde det pågældende lands overenskomster.

22 Rasmussen (1996) s. 21 – 29. Troels Rasmussen har i sin bog *Den dansk-tyske traktat* redegjort for de samlede forhandlinger mellem Danmark og Tyskland 1921 til 1922.

23 RA. UM Gr. 7. 7B 80.

Carl Moltke. Dansk gesandt i Berlin 1914-1924 og udenrigsminister i den første Stauningregering 1924-26. Moltke var fortaler for en liberal dansk grænsetrafikpolitik. Foto: Det kgl. Bibliotek.

Yderligere foreslog repræsentanterne, at grænsepassene skulle gælde for første og anden afstemningszone, og at arbejdere, funktionærer og næringsdrivende, der boede i den ene zone og havde arbejde i den anden, skulle have ret til et gebyrfrit grænsepas.²⁴

Denne resolution havde baggrund i det forhold, at mange arbejdere med tysk statsborgerskab var blevet udvist af Danmark i de første år efter genforeningen, efter at de var blevet arbejdsløse. Udvisningerne gav grund til kritik fra tysk side over den hårdhændede behandling af tyske statsborgere.²⁵ Det var en kritik, som den danske gesandt i Berlin Carl Moltke tog til sig, og som han rettede videre til Udenrigsministeriet. I et memorandum til den danske udenrigsminister Harald Scavenius den 10. juli 1921 gik Moltke så langt som til kalde den hidtidige danske grænsetrafikpolitik forfejlet: *»For det første fordi den ikke kunde opretholdes og derved har svækket den danske Regerings Autoritet, for det andet fordi der, ifald der findes en tysk Irredenta, er givet denne en kærkommen Aarsag til Agitation: det at lade Grænsen blive »føjte« har faaet en Virkning, der var netop modsat af den tilsigtede. Hvad skal der da gøres? Der skal føres en virkelig liberal og billig Grænsetrafikpolitik og de underordnede Organer maa instrueres i Overensstemmelse hermed.»* Moltke sluttede sit memorandum med de manende ord: *»Der gives nyttige og unyttige Foranstalt-*

24 RA. UM Gr. 7. 7B 80.

25 LASH. Abt. 309. Nr. 35304 Grenzabkommen. Landesgrenzpolizei Nord berettede i januar-april 1921 til regeringspræsidenten og den preussiske indenrigsminister om tyske statsborgeres udvisning af Danmark. I februar 1921 talte man om 82 kendte sager og i marts 1921 om 23 sager. Udvisningerne blev oftest begrundet med arbejdsløsheden i Danmark, men hertil bemærkede Landesgrenzpolizei; *»Nach ansicht dieser Arbeit ist der Grund der vielen Ausweisungen nicht wirtschaftlichen Verhältnissen, sondern liegt auf politischen Gebiet.»* (16. marts 1921.)

ninger. I Forhold til Udlandet er de unyttige altid farlige.«²⁶ Carl Moltke, der under krigen og genforeningen havde været meget loyal overfor den radikale regerings tyskorienterede politik og personligt støttede denne, anså den restriktive danske politik for unødigt provokerende og skadelig for det dansk-tyske forhold.²⁷ Departementschef Frederik C.G. Schrøder fra Justitsministeriet forsvarede efterfølgende den hidtil førte politik overfor udenrigsminister Harald Scavenius med ordene: »De tyske Forhandlere tilstræbte en Ordning, hvorved man ser bort fra, at der er draget en ny Grænse, medens man fra dansk Side holder paa, at Grænsen som eksisterende maa respekteres, men er villig til at gøre alle de Lettelser med Hensyn til Gods- og Persontrafik over Grænsen, som Beboerne i Grænse-distriktet har naturligt og rimeligt Krav paa.«²⁸ Hvis den nye grænse skulle have mening, måtte den respekteres og have en vis adskillende funktion, var Schrøders argumentation. Schrøder påpegede dertil, at Tyskland ikke officielt havde anerkendt grænsen, og at Danmark i den praktiske forvaltning af grænsen og grænsepassagen havde mulighed for at vise, at grænsen var kommet for at blive. Den »føjte grænse« var i departementschefens øjne et meget nyttigt middel i den danske grænsepolitik.

En lille ændring af grænseoverenskomsterne gik Justitsministeriet dog med til og den 12. juli 1921 blev en tillægsoverenskomst vedrørende den lille grænsetrafik vedtaget. Landmænd med jord på begge sider af grænsen, uden at denne var direkte overskåret af grænsen, fik nu også ret til det gebyrfrie grænsepas. Med hensyn til pasbestemmelserne for indbyggere i det dansk-tyske grænseområde hed det: »Med Hensyn til den til Grundlag for Udstedelse af Grænsepas liggende Slægtskabsinteresser er det ikke nødvendigt, at denne har bestaaet, før Andragende om Pas fremsættes. Derimod kan kun saadanne fagmæssige eller erhvervmæssige Interesser paaraabes, som allerede bestod den 23. oktober 1920, og som er af Betydning for den paagældende. Ligeledes kan Personer, der ikke selv er erhvervsdrivende, paaraabe sig en økonomisk Interesse, bestaaende i at holde en tidligere Handelsforbindelse mellem Kunde og Sælger vedlige.«²⁹ Det var en præcisering af reglerne, men hvad angik de erhvervmæssige interesser

26 RA. UM Gr. 7. 7B 80.

27 Lidgaard (2003) s. 203 – 207.

28 RA. UM Gr. 7. 7B 80.

29 Bekendtgørelse om en mellem Danmark og Tyskland afsluttet Tillægsoverenskomst angaaende den saakaldte lille Grænsetrafik. Nr. 370 og Bekendtgørelse om en mellem Danmark og Tyskland afsluttet Tillægsoverenskomst angaaende Lettelser i Pasbestemmelser for Indbyggere af dansk-tyske Grænseomraader. Nr. 371. s. 1292-1996. i Lovtidende 1921.

betød præciseringen, at kun den før den 23. oktober 1920 eksisterende grænsependling blev tilgodeset med muligheden for særlige grænsepas. Det betød med andre ord, at grænsependlingen ville blive reduceret med tiden. Tillægsoverenskomsten var således ikke nogen større åbning for den lokale grænsetrafik og Carl Moltkes budskab slog ikke igennem i den danske administrations syn på grænsetrafikken under de dansk-tyske forhandlinger.

Toldpolitik og toldstationer

Toldpolitikken er en væsentlig del af den nationale suverænitet. Derfor var også toldpolitikken et område, der blev tillagt stor betydning for Sønderjyllands integration i kongeriget. Her gik de lokale synspunkter i flere tilfælde i modsat retning end ministeriernes. Det viste sig allerede i efteråret 1919, da Fuglsangs Bryggeri og M. Hansens Tobaksfabrik i Haderslev samt Callesens Motorfabrik i Aabenraa anmodede om særlige lave toldtariffer eller toldfrihed med hensyn til eksport til Tyskland i en overgangsperiode efter grænsedragningen, således som industrien i Alsace-Lorraine og i de til Polen afståede områder havde fået det med Versaillestraktatens bestemmelser. Ordningen ville kræve en særlig dansk-tysk aftale. Den mulighed var det danske udenrigsministerium ikke interesseret i at undersøge, da Tyskland højst sandsynlig ville kræve modydelse med hensyn til den flensborgske industris og handels eksport til Sønderjylland, og da en sådan ordning ville give Sønderjylland det særpræg, som man for alt i verden ønskede at undgå.³⁰

Et år efter genforeningen dukkede et andet toldspørgsmål op. Byrådet i Tønder skrev i august 1921 til det danske udenrigsministerium, at byrådet fandt det hensigtsmæssig at bevare den tyske grænsebanegård og toldstation i byen i stedet for at flytte den syd for grænsen. Det ville være af stor betydning for byens økonomiske fremtid, særligt med hensyn til eksportkvægmærkederne. Det vestslesvigske landbrug havde længe været baseret på studeopdræt med henblik på salg til det tyske hjemmemarked, der i tiden op mod Første Verdenskrig havde været et marked i vækst. Med grænsedragningen ville denne handel vanskeliggøres, ligesom Tønder by i det hele taget mistede omtrent halvdelen af sit traditionelle kundeopland med grænsedragningen. I Tønder var der derfor ingen interesse i en lukket grænse. Forslaget fra Tønder byråd blev bakket op af den tyske gesandt i

30 RA. UM Gr. 7 7B 40.

Konstantin von Neurath. Tysk gesandt i Danmark 1919-1921 og siden Hitlers første udenrigsminister. Von Neurath arbejdede som tysk gesandt aktiv for en levende grænsetrafik. Foto: Det kgl. Bibliotek.

København, Konstantin von Neurath, der den 29. oktober 1921 foreslog udenrigsminister Harald Scavenius, at der blev oprettet og drevet fælles dansk-tyske toldstationer i Tønder såvel som i Flensborg.³¹ Siden kunne den tyske delegation ved de dansk-tyske forhandlinger gøre opmærksom på, at der blev drevet dobbelte toldstationer i grænsebyerne Sassnitz, Basel, Bassau, Kufstein, Bodenbach og Tetschen, og at toldstationerne ved den tysk hollandske grænse også snart ville blive sammenlagt. Det danske udenrigsministerium modsatte sig alligevel ideen til den tyske delegations åbenbare irritation. I den tyske delegations øjne kunne der ikke være tale om andet end en nationalpolitisk motiveret afvisning af foreslaget.

At delegationen ikke var på helt galt spor vidner et memorandum af kontorchef Martin Hammerich fra Udenrigsministeriet om, skrevet den 20. januar 1922. Hammerich skrev her: »Det er imidlertid klart, at der – netop hvor det drejer sig om Forholdene i Tønder – kan og maa gøre sig nationalpolitiske Hensyn gældende ved siden af de tekniske. For Øjeblikket er der 8 tyske Toldere i Tønder, men hvis det slaas fast, at Tønder skal være ikke blot Endestation for de tyske Baner, men ogsaa almindelig tysk Toldstation, vil Personalet hurtigt forøges stærkt.« Problemet var at: »De næringsdrivende i Tønder By har Interesse i, at der i Byen stationeres Folk, som kan forøge deres Omsætning. Denne interesse spores helt ind i dansksindede Kredse.« Og sluttede Hammerich: »Vanskeligheden fra dansk Side ligger i, at tekniske Hensyn taler for det tyske Standpunkt, og at de danske Motiver er af politisk Art, hermed ikke være sagt, at ikke ogsaa politiske Motiver i høj Grad gør sig gældende paa tysk Side, men

31 RA. UM Gr. 7 7B 83.

under en saglig Diskussion vil man fra dansk Side trække det korteste Straa.«³² Sagt på en anden måde kunne den danske regering dårligt modsig toldstationernes handelsmæssige fordele og derfor skulle regeringen helst ikke ind i en forhandling om dette spørgsmål. Det var ikke en politik der blev støttet i de dansksindede kredse i Flensborg. Således omtalte Flensborg Avis den 17. februar 1922 en tale af H.P. Hanssen ved afstemningsfesten den 10. februar, hvori Hanssen havde foreslået, at der blev bygget en værdig og markant ny grænsetoldstation i Padborg. Hertil skrev avisen, der gerne så en toldstation placeret i Flensborg: »Samfærdsels- og Banegaardsforholdene maa derfor ordnes udelukkende efter Samfærdselens Tarv, og ingen erhvervsdrivende i Nordslesvig vil være Interesseret i, at Grænsen bliver gjort til en kinesisk Mur. Toldforholdene er en Ting for sig; men der bør skabes saa gode gennemgaaende Forbindelser som muligt.«³³ Også den danske konsul i Flensborg, Neergaard-Møller, var uenig i, at Flensborg ikke kunne blive basis for en dansk-tysk toldstation.³⁴ Det danske mindretal i Sydslesvig ville også have fordel af udvidede grænsepassagemuligheder, men hensynet til det danske mindretal syd for grænsen synes ikke at have påvirket holdningen i Udenrigsministeriet. Således skrev Martin Hammerich til H.P. Hanssen den 3. januar 1922: »Forholdene er jo faktisk saaledes, at Tyskerne har al Grund til at tro, at vi ikke vil holde fast ved Grænsen, naar vi intet gør for at markere den. En ny, pæn Grænsestation vil derimod markere, hvor Landet begynder.«³⁵ Da emnet blev taget op af den tyske delegation ved forhandlingerne den 14. februar 1922 meddeltes det derfor fra dansk side, at den danske regering ønskede at holde dette spørgsmål udenfor forhandlingerne, hvortil von Körner svarede, at det undrede delegationen at den danske regering kunne have interesse i at fjerne de få tyske toldembedsmænd fra Tønder.³⁶

Spørgsmålet om toldstationerne i Tønder og Flensborg blev siden kædet sammen med spørgsmålet om persontransporten til turistøen Sild. Afstemningen på Sild havde givet et stort tysk flertal, og øen var derfor blevet ved Tyskland. Men transporten til Sild foregik stadig med færge fra Højer Sluse, der nu var blevet en del af Danmark. Under afstemningskampen var der blevet talt om at bygge en dæmning til Sild, men hverken den preussiske regering eller rigsregeringen havde givet noget endeligt tilsagn der-

32 RA. UM Gr. 7, 7B 83. Memorandum af 20. januar 1920.

33 Flensborg Avis 17. februar 1922.

34 RA. UM Gr. 7, 7B 75. Breve til kontorchef Hammerich den 9 januar og 14. februar 1922.

35 Ibid.

36 RA. UM Gr. 7 7B 83.

om, og anlægget ville under alle omstændigheder tage flere år. I princippet skulle tyske statsborgere og indbyggere på Sild derfor have et dansk visum for at rejse til og fra øen. Yderligere kunne tyske togvogne ikke længere køre til Højer Sluse uden en officiel aftale mellem de danske og tyske statsbaner. Fra dansk side gik man med til at transportere de Sild-rejsende fra grænsen til Højer Sluse, men det skulle foregå i plomberede vogne med skift i Tønder. Der var ikke noget at sige til, at det fra tysk side ansås for en uholdbar transportsituation. Derfor blev trafikken til Sild taget op af den tyske delegation, der ønskede, at tyske statsborgere skulle have pas- og visumfri rejsetilladelse gennem Danmark til Sild. Det modsatte den danske regering sig til den tyske delegations fornyede irritation. I mellemtiden indstillede den tyske regering natoverfarten på færgeruten Gedser-Warnemünde, hvad der blev opfattet som, og sandsynligvis også var, et tysk skaktræk i spørgsmålet om Sildtrafikken. Enden på sagen blev en dansk-tysk aftale om, at Gedser-Warnemünde natrutten blev genoptaget, og at Tyskland påtog sig at bygge en dæmning til Sild inden for tre år, regnet fra 1. juni 1922. Til gengæld ville Danmark besørge told- og pasfrie rejser samt toldfri befordring af bagage og varer mellem Sønder Løgum lige syd for grænsen og Sild i de tre mellemliggende år. Endelig ville den tyske jernbaneforvaltning bygge en ny told- og jernbanestation i Sønder Løgum og flytte stationen fra Tønder hertil. Det sidste punkt i aftalen var det afgørende punkt set fra dansk side. Aftalen blev ikke en del af trakta-ten af 22. april 1922, men blev vedgået i en verbalnote af det tyske gesandtskab i København samme dag. De fælles toldstationer var dermed ude af billedet som mulighed.³⁷

Kollund Skov

Endelig var der spørgsmålet om Kollund skov, hvor toldkontrollen også blev tillagt en rolle. Flensborg by havde i årene 1875-79 og 1910 købt Kollund skov for at kunne benytte denne som rekreativt område for byens indbyggere. Med grænsedragningen i 1920 blev by og skov delt og den danske stat tilbød Flensborg at købe skoven. Magistraten i Flensborg var imidlertid ikke interesseret i at afhænde skoven. Det betød at der lå et stykke tyskejet land lige nord for grænsen og det var set fra dansk side uheldigt. Som H.P. Hanssen skrev til Martin Hammerich i udenrigsministeriet den 17. maj 1921; »*Vi maa være forberedte paa, at Todsens og Løhr*

37 RA. UM Gr. 7 7B 83.

(Flensborg borgmestre) vil gøre store Anstrengelser for at faa fast Fod i Kollund Skov, det er et Led i Fortrykningsbetræbelserne i Nordslesvig.«³⁸ Fra tysk side blev der rejst ønske om at Flensborgs befolkning uhindret kunne benytte spadserestierne i skoven under anvendelse af overenskomsten om den lille grænsetrafik og at der ikke skulle kræves grænsepas og slet ikke viseret pas for indbyggernes adgang til skoven. Det kunne på ingen måde komme på tale svarede Udenrigsministeriet; »idet det med Bestemthed hævdedes, at en Traktat som den foreslaaede vilde gøre det umuligt for saavel Toldvæsenet som Grænsegendarmeriet at foretage en saadan effektiv Bevogtning af Grænsen paa den paagældende meget vanskelige Strækning, som under de bestaaende Tilstande maa anses for nødvendige.«³⁹

Den danske regering gav sig ikke på det punkt, men stillede derimod igen forslag om at købe skoven. Kollund skov kom fra tid til anden op til diskussion mellem den danske og tyske regering i tiden fra 1920 til 1932 og hver gang var billedet det samme. Det fik i januar 1924 præsidenten for den preussiske landdag i Berlin Leinert til »en passant« at bemærke i en samtale med det danske gesandtskabs presseattaché Lauritz Larsen, at den danske liberalitet jo havde visse grænser, hvormed han mente spørgsmålet om Kollund skov.

Fra Berlin anbefalede Carl Moltke at man forsøgte at nå frem til en løsning af Kollund skov spørgsmålet da; »det vilde være af stor Betydning for den videre Udvikling af Forholdet til Centralmyndighederne i Berlin.«⁴⁰ Da Moltke var blevet udenrigsminister i 1924 tog han sagen op igen og var villig til at give indrømmelser vedrørende adgangen til Kollund skov til gengæld for en aftale om det danske mindretals erhvervelse af Helligåndskirken i Flensborg. Den tanke blev frarådet af det sønderjyske landstingsmedlem for Venstre H. Jepsen Christensen, amtmand for Aabenraa amt Kresten Refslund Thomsen, H.P. Hanssen og af Martin Hammerich der nu var blevet dommerfuldmægtig i Løgumkloster. Martin Hammerichs råd til udenrigsministeriet var; »at man ikke skal give efter for Trykket paa Kollund Skov uden at man kan opnaa noget væsentligt til Gengæld.«⁴¹ Om Hammerich har været bekendt med I.C. Christensens famøse note til forsvarsattaché L.C.F. Lütken i 1907, hvori I.C. Christensen åbnede mulighed for en dansk-tysk alliance mod væsentlige fordele til gengæld er uvist, men

38 RA. UM Gr. 7 7B 81.

39 Ibid.

40 RA. UM Gr. 7 7B 81. Brev fra Moltke til udenrigsministeren 11. september 1922.

41 Ibid. Memorandum af Hammerich 30. maj 1925.

ordlyden er påfaldende lig. Hammerich havde dog, modsat I.C. Christensen, tidligere i sit memorandum nævnt, hvad noget væsentlig til gengæld kunne være, nemlig »at Tyskland officielt og utvetydigt anerkender den nye Grænse.« Kresten Refslund Thomsen skrev til udenrigsministeriets direktør Reventlow den 30. maj 1925 om en samtale han, H.P. Hanssen og Martin Hammerich havde haft om Kollund skov spørgsmålet og fremhævede det synspunkt; »at det maa anses for meget ønskeligt i hvert Fald i en Aarrække endnu at værne Nordsiden af Flensborg Fjord, hvor Danskhedens Stilling paa mange maader trænger til Befæstelse, imod den mægtige tyske Indflydelse, som vilde blive Følgen af, at Flensborg By fik uhindret Adgang til den.«⁴² Carl Moltkes ønske om at imødekomme de tyske ønsker fik derfor ingen følger og flensborgerne fik ikke særlig adgang til Kollund skov.⁴³

Revisionspolitik og grænsehandel

Trods de danske bestræbelser på at begrænse den lille grænsetrafik og det regionaløkonomiske samkvem over grænsen, kunne man ikke dæmpe op for grænsehandelen. I efteråret 1921 tog den tyske inflation igen til i styrke. I foråret 1921 lå markkursen på omkring 8-9 kroner for 100 mark. I november 1921 var kursen faldet til 2,80 kroner for 100 mark. Mange sønderjyder og danskere tog derfor jævnlige over grænsen for at købe billige tyske varer med stærke danske kroner. Den livlige grænsehandel var et problem for den sønderjyske handelsstand, der vedvarende bad den danske regering om at gribe ind, hvad regeringen da også forsøgte. En skrivelse fra den tyske gesandt Konstantin von Neurath til Auswärtiges Amt af 3. november 1921 vidner om et sådan forsøg. Konstantin von Neurath havde få dage forinden haft besøg af den danske udenrigsminister Harald Scavenius, der besværede sig over den livlige grænsehandel. I september måned 1921 havde 121.000 danskere krydset grænsen for at gøre indkøb syd for grænsen. I Danmark var følgen af disse »Valutazuges« tomme købmandsforretninger og tiltagende arbejdsløshed. Til denne protest havde von Neurath svaret: »er sei an die falsche Adresse gekommen, er möge sich zunächst an die Entente wenden und eine Änderung des Versailler Ver-

42 Ibid. Memorandum af Kresten Refslund Thomsen 30. maj 1925.

43 Tiderne er siden 1925 skiftet. I 2005 tilbød Flensborg by den danske stat at sælge Kollund skov for 5,3 mio. kroner, da byen havde behov for penge. Skov og naturstyrelsen afslog imidlertid tilbuddet, der i deres øjne var for dyrt. JyskeVestkysten 31. august 2005.

trags herbeiführen, nur dadurch könne eine wirksame Abhilfe geschaffen werden.»⁴⁴ Som historikerne Gerald D. Feldman og Patrick Salmon har påvist i deres undersøgelser af den tyske handelspolitik i 1920'erne, blev den tyske inflation helt bevidst udnyttet af den tyske regering i udenrigspolitisk henseende. I maj 1921 var ententemagterne nået frem til en endelig tysk krigsskadeserstatningssum på 132 milliarder guldmark. Det var et mindre beløb, end hvad der før havde været nævnt fra de allierede, men stadig en meget stor sum set med tyske øjne. Den tyske regering havde modvilligt accepteret summen efter langvarige politiske debatter, men modstanden mod Joseph Wirth-regeringens opfyldelsespolitik var stor, og det var langt fra sikkert, at Tyskland ville opfylde kravet. Det ville være af stor værdi for Tyskland, hvis tredjelande ville støtte Tysklands protest mod erstatningskravet, og her kunne eksportpris-dumpingen udnyttes som pressionsmiddel. Kunne Tysklands neutrale handelspartnere overbevises om, at det var krigsskadeserstatningerne, der var årsagen til markkursens fortsatte fald, ville de rette deres vrede mod ententemagterne og støtte Tyskland i kravet om at formindske erstatningssummen.⁴⁵ Det var præcist denne effekt, von Neurath ønskede at opnå med sit svar til den danske udenrigsminister. Og Scavenius havde ifølge von Neurath også svaret, at han havde erkendt Versaillestraktatens uopfyldelighed og »vernichtende« konsekvenser for Europa.

Men Scavenius kædede også spørgsmålet sammen med den lille grænsetrafik. Fra H.P. Hanssen havde Scavenius medbragt et forslag om, at overenskomsterne om den lille grænsetrafik ville blive opsagt fra dansk side for at komme grænsehandelen til livs. En sådan løsning ville ramme grænsebefolkningen på begge sider af grænsen hårdt, og det ville Tyskland ikke acceptere, havde von Neurath svaret. Men, skrev von Neurath til Auswärtiges Amt, Tyskland måtte regne med, at Danmark ønskede at indskrænke den lokale grænsetrafik medmindre markkursen forbedredes, eller Tyskland inddæmmede den tyske eksportdumping.⁴⁶ Von Neuraths skrivelse viser således både, hvordan grænsehandelen og eksportdumpingen blev brugt som et revisionspolitisk middel af Tyskland, men også, at man fra dansk side havde et stærkt kort at spille i den lille grænsetrafik. Truslen om en opsigelse af grænseoverenskomsten blev taget alvorlig på tysk side, og Tyskland forsøgte efterfølgende også at inddæmme grænse-

44 LASH. Abt. 309 Nr. 22560 Grenzabkommen und Grenzfragen.

45 Feldman (1997) s. 397 – 398 og Salmon (1997) s. 213. Feldman nævner netop Danmark, samt Schweiz, som lande Tyskland anvendte »dumping«-politikken overfor.

46 LASH. Abt. 309 Nr. 22560 Grenzabkommen und Grenzfragen.

handelen. Gyldigheden af den af rigskommissæren for ind- og udførsel bevilgede liste over varer, der kunne udføres til Nordslesvig, blev ophævet for folk rejsende på grænsepasset senere i november 1921. Afgiften på varer, der udførtes på »*kleine Ausfuhrscheine*«, blev desuden hævet til 10% i oktober og siden til 50% i november 1921. Tiltagene skyldtes tildels protesten fra Danmark, men også at prisstigninger og strømmen af tyske varer over grænsen var blevet problematisk for befolkningen syd for grænsen. Der blev talt om et »*Ausverkauf*« af tyske værdier. Handelskammeret i Flensborg var dog af en anden mening. Den nordslesvigske befolkning var ikke voldsomt købedygtige efter indlemmelsen i Danmark, og de i Handelskammerets øjne utilstrækkelige grænseoverenskomster begrænsede den for Flensborg så nødvendige grænsehandel efter afståelsen af Nordslesvig, skrev kammeret til den preussiske indenrigsminister i oktober 1921.⁴⁷ Markkursens fortsatte fald udhulede under alle omstændigheder de indskrænkninger for grænsehandlen, der blev iværksat. I foråret 1922 satte hyperinflationen ind, og i december 1922 gav 7 danske øre 100 tyske mark i omveksling. Grænsehandelen fortsatte derfor upåagtet. Handelsforeningen i Aabenraa bad den 29. april 1922 Udenrigsministeriet om at ophæve grænsetrafikaftalerne. Familiegrænsepasset blev misbrugt i stor stil, og grænsen passeredes hver måned af 50.-100.000 personer bosat i de tre sydligste amter, skrev foreningen. At det ikke var helt forkerte tal, vidner en opgørelse i *Schleswigsche Grenzpost* af 26. maj 1922 om, der viste at 92.699 havde krydset grænsen nordfra på grænsepas og 31.133 på almindeligt pas i april 1922.⁴⁸

Tyendespørgsmålet

Den tyske inflation gav også grund til en modsatrettet grænsetrafik. Der havde længe været tradition for, at gårdmændene i Nordslesvig ansatte tjenestefolk fra Mellem- og Sydslesvig. Det var en nødvendig arbejdskraft for landbruget, og med tabet af godt 5000 nordslesvigske mænd i krigen var behovet for at hente arbejdskraft til landbruget ikke blevet mindre. Derfor havde det danske Justitsministerium ved siden af aftalen om lettelser i pasbestemmelserne givet det danske konsulat i Flensborg bemyndigelse til at give beboere i den anden og *tredje* afstemningszone indrejsevisum for seks måneder ad gangen, for at disse, som det hed, kunne tage plads på landet. Praksis blev, at konsulatet gav beboere i den anden zone

47 GstA. Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 82 Schleswig-Holsteins Ausverkauf.

48 RA. UM Gr. 7. 7B 130 a.

tilladelse til indrejse for landarbejde i hele kongeriget, mens beboere i den tredje zone kunne få indrejsetilladelse for landarbejde i Sønderjylland. I forhold til grænsepasaftalen gik denne ordning et stykke videre, da den tredje zone, hvor en afstemning aldrig var blevet gennemført, strakte sig ned til en linje fra Slien, syd om Slesvig by og ud til Tønning. Når denne praksis var blevet indført, hang det sammen med flere forhold. For det første ville danskheden syd for grænsen styrkes af de derboende unge menneskers ophold i Danmark, og således: *»indirekte komme til at virke som et Bolværk for Danskheden nord for Grænsen«*, som det hed i et memorandum af afdelingschef for Udenrigsministeriets handelspolitiske afdeling Engell. Desuden var denne praksis en imødekommelse af lokalbefolkningens ønsker både nord og syd for grænsen. Det var dertil let at skaffe arbejdskraft syd for grænsen på grund af den bedre løn i kronemønt nord for grænsen, og de tyske tjenestefolk var som regel mere disciplineret på grund af frygten for at få annulleret deres opholdstilladelse.⁴⁹ Fra sommeren 1922 tog antallet af tyske tjenestefolk i Sønderjylland til, da inflationen gjorde arbejde nord for grænsen mere end almindeligt eftertraget. Særligt i de sydligste danske sogne var der mange tjenestefolk sydfra. Avisen Hejmdal berettede i november 1922, at der befandt sig 100 tyske landarbejdere i Holbøl sogn, 200 i Bov sogn, 100 i Klipleve sogn og 40 i Uge sogn. Hejmdalredaktionen stillede hertil spørgsmålet om: *»Masseindvandringen af tyske Tjenestefolk til vore Grænseegne rummer en national Fare?«*, og svarede selv klart ja. De i forvejen tysk dominerede egne ville ikke blive mere danske med denne indvandring sydfra.⁵⁰

I Udenrigsministeriet blev man også opmærksom på de ulemper, der var forbundet med indvandringen af tjenestefolk sydfra. Det var urimeligt under den herskende arbejdsløshed i Danmark at tillade billig arbejdskraft sydfra at tage ophold i landet. Derfor måtte det forekomme rigtigst: *»at foretage en Ændring, saaledes at Adgangen til Indrejse for tyske Tjenestefolk begrænses i høj Grad«*, som afdelingschef Engell skrev i et memorandum i november 1922.⁵¹ Konsulen i Flensborg Neergaard-Møller, der viserede de omtalte tilladelser, foreslog på baggrund heraf, at viseringerne begrænsedes til folk, der kunne dokumentere deres tilknytning til »det slesvigske folkeelement«, hvormed han mente det danske mindretal. Hertil skrev Engell, at man næppe kunne nægte fortsat opholdstilladelse for dem, der allerede havde arbejde i Danmark, og at man heller ikke kunne

49 RA. UM Gr. 7. 7Z-4. Memorandum af afdelingschef Engell. 28. nov. 1922.

50 Hejmdal 6. november 1922.

51 RA. UM's arkiv Gr. 7. 7Z-4. Memorandum af afdelingschef Engell. 28. nov. 1922.

afvise samtlige fremtidige ansøgninger, selvom hovedreglen burde være, at ansøgninger blev afslået. Undtagelser begrundet med »Danksindethed« kunne dog ikke komme på tale »*thi alle Forsøg paa at granske Hjerter og Nyrrer vil føre til mislykkede Resultater.*« Derimod kunne ydre iagttagelige forhold som slægtskab, tidligere ophold i Sønderjylland og dansk uddannelse begrunde en opholdstilladelse. Engells konklusion var, at nye indrejsetilladelser ikke burde gives uden individuelle undersøgelser og kun, hvor særlige omstændigheder talte derfor.⁵²

Fra den 1. januar 1923 overtog Justitsministeriet udstedelsen af indrejse- og opholdstilladelser til sydslesvigere og strammede praksis gevaldigt op. I tiden fra den 1. januar og frem til 1. maj 1923 fik kun omkring 100 ansøgere ud af 1000 indrejsetilladelse. De 100 fik i øvrigt at vide, at de ikke skulle forvente at kunne forlænge deres ophold. Det betød, at antallet af sydfra kommende tjenestefolk og landarbejdere reduceredes så betragteligt, at landbruget i Tønder amt i foråret og sommeren 1923 kom til at mangle arbejdskraft.⁵³ Landstingsmand for Venstre H.D. Kloppenborg-Skrumsager fra Københoved skrev til statsminister Neergaard den 25. april 1923, at han var vidende om at cirka 900 karle og piger fra Mellem-slesvig, der var blevet ansat til forårsarbejdet i Sønderjylland, siden havde fået nægtet indrejsetilladelse. Det betød en alvorlig mangel på arbejdskraft, og mange landmænd havde endnu ikke startet forårssåningen af samme årsag. Efter at have være gennem mange vanskeligheder under krigen og overgangstiden, var det uheldigt, at det sønderjyske landbrug nu blev ramt af arbejdskraftmangel. Man risikerede at skyde de tysksindede bønder og de »blakkede« fra sig ved denne politik. Med hensyn til arbejdsløshedsanvisningens folk egnede disse sig sjældent til arbejde på landet.⁵⁴ Kloppenborg-Skrumsager nævnte ikke, at lønningerne til de tyske landarbejdere var lavere end til danske landarbejdere, men det har utvivlsomt spillet en ikke uvæsentlig rolle for de sønderjyske landmænd.

Arbejdsløsheden blandt de organiserede arbejdere i Danmark var kraftigt stigende i 1921 og 1922 og lå i gennemsnit på 19,7 og 19,3% mod kun 6,1% i 1920. På de fire arbejdsanvisningskontorer i Sønderjylland var der i året 1921-22 i alt 9.403 arbejdssøgende, hvor af langt størstedelen var mænd.⁵⁵ Der var altså arbejdskraft at tage af, og de af Engell nævnte øko-

52 RA. UM Gr. 7. 7Z-4.

53 RA. UM's arkiv. Gr. 7. 7Z-1. Referat i Anledning af det tyske Forslag i Note af 20 ds. om ophævelse af Visumtvang.

54 RA. UM's arkiv. Gr. 7. 7Z-4.

55 Statistisk Aarbog 1923. Tabel 114 og 115. s. 130-131.

nomiske hensyn var ikke uden berettigelse. Der opstod en offentlig debat i Sønderjylland om »tyendespørgsmålet« i sommeren 1923. Den 10. juni blev der afholdt et større møde i Tinglev om tyendemanglen med deltagelse af omkring 500 sønderjyske landmænd. Her vedtog man en resolution, hvori der stod: *»Vi beder Statsministeren træffe Foranstaltninger til, at Spørgsmaalet om Indrejsetilladelse for Tjenestefolk fra Sydslesvig ordnes i Overenstemmelse med Landbrugets Tarv og paa en saadan Maade, at ingen Sydslesviger nægtes rimeligt Ophold her i Landet.«*⁵⁶ De sønderjyske rigsdagsmedlemmer havde været indbudt til mødet, men kun H.D. Kloppenborg-Skrumsager, Holger Andersen fra de konservative og pastor Johannes Schmidt, Slesvigsk Parti var mødt frem. At det tyske mindretals leder pastor Schmidt deltog, bekræftede for mange det nationale element i tyendespørgsmålet. H.P. Hanssen holdt få dage senere en genforeningstale, hvori han også berørte tyendespørgsmålet. H.P. Hanssen henviste her til andre lande som USA, England og Tjekkosllovakiet, der også værnedes sig mod indvandring. Den danske regering indtog ikke et særstandpunkt, når den søgte at begrænse indvandringen så meget som muligt. Der opholdt sig for tiden omtrent 5.000 personer i Sønderjylland på et 3.-6. måneders visum, næsten alle tjenestefolk og næsten alle i de sydligste sogne. Deres løn lå i gennemsnit 40% under normallønnen i Danmark, og det betød at den hjemlige arbejdskraft søgte nordpå. Arbejdsløsheden i Sønderjylland måtte også tages i betragtning, og man måtte heller ikke overse *»at der i de Sogne, hvortil Indvandringen har været stærkest, er konstateret en foruroligende Ophlussen af smitsomme Kønssygdomme«*. Endelig var det fra et nationalt synspunkt uforsvarligt at frigive indvandringen sydfra, da *»der nu i Grænsesognene høres langt mere Tysk end Dansk paa Gaden, men ogsaa, at Grænsesproget i et betydeligt Antal Hjem i Grænsesognene bliver tysk.«* Landstingsmand for Venstre Hans Jepsen Christensen, Høgsbro, påpegede i sin genforeningstale derimod den uretfærdighed, der lå i at myndighederne gav indrejsetilladelse til den dansksindede ungdom syd for grænsen til ophold hos dansksindede arbejdsgivere nord for grænsen, mens den tysksindede ungdom blev nægtet indrejsetilladelse og arbejde hos tysksindede arbejdsgivere. Blev grænsen lukket for indvandringen sydfra, ville et større antal bedrifter i Sønderjylland bukke under, advarede Jepsen Christensen.⁵⁷

56 Nationaltidende 11. juni 1923. (UM Gr. . 7Z-4.)

57 RA. UM. Gr. 7. 7Z-4. Referat ved Svenningsen i Udenrigsministeriet og Heimdal 16. juni 1923.

Protesterne fra landbruget i Sønderjylland blev hørt, og Justitsministeriet gav i perioden 1. maj til 1. september 1923 omkring 350 sydslesvigere indrejse- og opholdstilladelse i tre måneder, som en hjælp til landbruget i Tønder amt. Den 13. juli 1923 afholdt Den nordslesvigske Fælleslandboforening møde i Aabenraa, med deltagelse af justitsminister Svenning Rytter, amtmændene og de fleste af de sønderjyske rigsdagsmænd. Her blev en fremtidig ordning for tyendespørgsmålet drøftet, og der var bred enighed om, at indvandringen sydfra beroede på lønspørgsmålet og spekulation i valutasituationen, og at det kun var i Tønder amt, at der var reel mangel på arbejdskraft. Mødedeltagerne blev derfor enige om at spørgsmålet »maatte løses efter rent erhvervspolitiske og økonomiske Synspunkter.« Udfra den foregående diskussion at dømme var det valuta- og lønspekulationen, som mødedeltagere gerne så forhindret ved at der kun blev udstedt opholdstilladelser, hvis der kunne påvises et særligt behov for ekstra arbejdskraft.

I forlængelse heraf blev det på et møde i Justitsministeriet den 14. september 1923 besluttet, at de sønderjyske amtmænd skulle bemyndiges til at forlænge opholdstilladelser for tjenestefolk på landet, gældende indtil 1. november 1924, dog under forudsætning af at den pågældende stadig havde plads på landet. I en instruks til amtmændene skrev Justitsministeriet, at antallet af udenlandske tjenestefolk, der for tiden opholdt sig i Sønderjylland på tidsbegrænset visum, skulle reduceres med 25%. Amtmændenes bemyndigelse blev trykt i de sønderjyske dagblade den 17. september, med den tilføjelse at arbejdsgivere, der ønskede at få forlænget opholdstilladelsen for deres tyende, skulle indgive ansøgning herom senest den 25. september.⁵⁸ Det var ikke en lang tidsfrist at give. I september 1924 blev de sønderjyske amtmænds bemyndigelse forlænget for året 1925 med samme instruks. Antallet af tjenestefolk med tysk statsborgerskab skulle reduceres med 25% i forhold til det antal, der var i Sønderjylland den 1. november 1923.⁵⁹ Udstedelsen af nye opholdstilladelser forblev desuden meget begrænset. Med tiden ville antallet af tyske tjenestefolk i det sønderjyske landbrug således blive reduceret til et minimum. Den danske arbejdsløshed spillede en vis rolle for denne politik, men der er heller ikke tvivl om, at stramningen af indrejsepolitikken også havde en nationalpolitisk baggrund. Et stort antal tyske landarbejdere og tjenestefolk ville give Sønderjylland et regionalt særpræg og bremse den nationale homogenisering, der

58 RA. UM Gr. 7. 7Z-4. Memorandum af 12. februar 1924 og Instruks af 20. september 1923. og Hejmdal 17. september 1923.

59 RA. UM Gr. 7. 7Z-4. Instruks fra Justitsministeriet af 8. september 1924.

var det endelige mål for Sønderjyllands indlemmelse i Danmark. Der er grund til at antage, at de opholdstilladelser Justitsministeriet gav efter stramningen af indrejsepolitikken, var funderet på individuelle undersøgelser af den pågældendes tilknytning til det danske mindretal syd for grænsen. Det danske mindretal fik her en håndsækning af de danske myndigheder. Men udgangen på tyendespørgsmålet vidner også om, at den nationale homogenisering af Nordslesvig var væsentligt højere prioriteret end hensynet til det danske mindretal syd for grænsen.

Visumtvangens ophævelse?

Den tyske deflationspolitik, der blev en realitet med rentemarkens indførelse den 15. november 1923, satte en stopper for den livlige grænsehandel. Grænsetrafikken var derfor nedadgående efter 1923, og det var ikke i tysk eller slesvig-holstensk interesse. Fremdenverkehrsverein i Flensburg skrev i maj 1925 til Auswärtiges Amt i Berlin, at grænsetrafikspørgsmålet måtte genoptages, med begrundelsen: *»Mit dem erleichterten Grenzverkehr würden alte Handelsbeziehungen schnell wieder ausgebaut werden können. Dauert der jetzige Zustand noch sehr lange an, so wird ein Wiederanknüpfen der früheren Geschäftsbeziehungen weit schwieriger, wenn nicht unmöglich sein. Die Bevölkerung Nordschleswigs wird sich alsdann mehr und mehr dan gewöhnen, ihre Bedarfsartikel in dänischen Städten einzukaufen.«*⁶⁰ Det var en præcis den tilvænnning, man fra dansk side ønskede fremmet. Auswärtiges Amt svarede den 14. juli 1925, at tidspunktet ikke var velegnet til at henvende sig til Danmark om grænsetrafikken. Mere hensigtsmæssig var det at rejse spørgsmålet, når ministeriet i nær fremtid ville tale med den danske regering om en ophævelse af visumtvangen.⁶¹ Kort tid derefter, den 20. august 1925, foreslog den tyske regering via den nye tyske gesandt i København von Mutius, at visumtvangen mellem Danmark og Tyskland blev ophævet. Det var forventeligt ikke et forslag, der vakte begejstring hos de danske myndigheder. I Udenrigsministeriet mente man, at opretholdelsen af visumtvangen havde to formål: *»1) ved at give et Middel til gennem Nægtelse af Udstedelse af Visum paa Kollektivpas i nogen Grad at modvirke en ikke ønskelig nationalpolitisk Agitation, 2) ved at sikre Muligheden for at forhindre en Tilstrømning af tysk Arbejdskraft til de i national Henseende tvivlsomme Egne ved Nægtelse af*

60 Stadtarchiv Flensburg. II C. Nr. 475 Förderung des Verkehrs.

61 Stadtarchiv Flensburg. II C. Nr. 475 Förderung des Verkehrs.

Visum til Arbejdssøgende.»⁶² Skulle det tyske forslag besvares imødekomende, var det vigtigt, at der stadig blev krævet visum for arbejdssøgende. Denne holdning blev delt i Sønderjylland. En af udenrigsministeriets embedsmænd foretog i oktober 1925 en rejse til Sønderjylland for at drøfte visumtvangens ophævelse med flere centrale personer herfra, heriblandt amtmand Kresten Refslund Thomsen. Refslund Thomsen var af den opfattelse, at det ville være uheldigt ikke at kunne regulere de »store tyske Agitationsinvasioner«, og han henviste til det tyske mindretals netop afholdte Knivsbjergfest. Sammen med folketingsmedlem for Det radikale Venstre, Nis Nissen, Vibøge, havde amtmanden desuden fremhævet; »det betænkelige i under de vanskelige Erhvervsforhold, som begge ventede som Følge af Kronens Stigning at gaa til en Foranstaltning, som kunde lette Forbindelsen Syd paa og virke som en Opfordring til at søge Forretningsforbindelser Syd for Grænsen til Skade for de sønderjyske Købstæders og Flækkers Erhvervsliv.« Konkurrencen fra Flensborg spillede stadig en stor rolle i Sønderjylland, især da kronemøntens kursstigning i 1925 begyndte at gøre ondt på de mange debitorer i Sønderjylland og samtidig gav de tyske priser en forbedret konkurrenceevne, der dog var væsentlig mindre end i 1920-23. Men Refslund Thomsen stillede også spørgsmålet, om en dansk afvisning af visumtvangens ophævelse kunne påvirke Tysklands handelspolitiske stilling overfor Danmark? Kunne Tyskland med andre ord finde på at bruge visumtvangens ophævelse som et krav i handelspolitiske forhandlinger med Danmark?⁶³

Tyskland fik sin toldpolitiske suverænitet tilbage i januar 1925 og havde i august 1925 vedtaget en ny toldlov, der forhøjede tolden på importerede landbrugsvarer, også import af levende kvæg. Toldforhøjelsen, der trådte i kraft den 1. oktober 1925, ramte de danske og sønderjyske slagtekvægproducenters eksport til Tyskland.⁶⁴ Toldforhøjelsen på landbrugsvarer blev gennemført, fordi det tyske landbrug og den tyske industri havde interesse i at beskytte det tyske landbrug og i at styrke den tyske industris hjemmemarked. Den protektionistiske landbrugspolitik havde også en tradition tilbage i kejsertiden. Men Kresten Refslund Thomsens bekymring over en eventuel sammenhæng mellem toldforhøjelser og visumtvangens ophævelse var heller ikke uden realitet. Toldforhøjelserne i 1925 var også ment som et middel til at øge de tyske samhandelspartners motivation for at

62 RA. UM. Gr. 7 7Z-1. Referat i anledning af det tyske Forslag i Note af 20' ds om Ophævelse af Visumtvang. 27. august 1925.

63 RA. UM. Gr. 7 7Z-1. Referat 16. oktober 1925.

64 Stegmann (1974) s. 501 – 502 og Schultz Hansen (1994) s. 221.

indgå bilaterale handelsaftaler med Tyskland. Toldtarifferne var et forhandlingsobjekt i den henseende.⁶⁵ At Tyskland stillede forslag om visumtvangens ophævelse umiddelbart efter toldforhøjelsen på landbrugsvarer var ikke tilfældig. Så meget desto mindre da der netop i løbet af 1925 blev ført samtaler om en eventuel handelsaftale mellem de to lande. Foreløbigt var den danske regering ikke indstillet på at ophæve visumtvangen, og fra Sønderjylland lød der også advarende røster mod dette.

Noget for noget: De dansk-tyske overenskomster af 1926

Men drøftelserne mellem den danske og tyske regering fortsatte, og i foråret og sommeren 1926 blev der indgået flere overenskomster mellem Danmark og Tyskland, der tyder på en indirekte sammenkædning af de forskellige emner. Den 20. marts 1926 blev der udvekslet noter mellem det danske gesandtskab i Berlin og det tyske udenrigsministerium, om henholdsvis tyske handelsrejsendes behandling i Danmark og toldlettelser for danske landbrugsvarer i Tyskland. Der var uden tvivl tale om en noget-for-noget aftale, selvom overenskomsterne ikke blev bekendtgjort i direkte sammenhæng. Med hensyn til behandlingen af de tyske handelsrejsende, fik disse lempet bestemmelserne for anmeldelse og kontrol. De handelsrejsende blev fritaget for personligt fremmøde på kontrolstederne og skulle ikke anmelde deres virksomhed inden dennes påbegyndelse, men senest 24 timer efter. Den danske regering forpligtede sig yderligere til i løbet af 1926 at nedsætte gebyrerne for adgangsbeviser og at udvide de handelsrejsendes virksomhedsområde til også at gælde dele af landdistrikterne.⁶⁶ Udenlandske handelsrejsende måtte ellers kun drive virksomhed fra købstæderne og ikke rejse i landdistrikterne, en regel der stammede tilbage fra tiden før næringsfrihedens indførelse. Den danske regering udvidede dog kun de handelsrejsendes virksomhedsområde til enkelte småbyer, og det er uvist, om der heriblandt var sønderjyske byer. Toldlettelserne for danske landbrugsvarer til Tyskland gjaldt for import af heste af den jyske og belgiske race, der ikke ville blive belagt med en toldsats på mere end 200 reichsmark per styk for heste til en værdi på 1.000 reichsmark, og 250 reichsmark for heste til en værdi over 1.000 reichsmark. Toldsatsen for

65 Se Stegmann (1974) »Deutsche Zoll- und Handelspolitik 1924/25-1929 unter besonderer Berücksichtigung agrarischer und industrieller Interessen.« Og Salmon (1997) s. 248.

66 Bekendtgørelse om en mellem den danske og tyske Regering truffet Overenskomst angaaende tyske Handelsrejsendes Behandling i Danmark. Nr. 204 Lovtidende 1926. s. 1093-1096

hoveder og tær af svin, samt tunger, lever, hjerte, nyre, mellemgulv, milt, lunger og luftrør af dyr undtagen fjerkræ, der var saltet, blev sat ned til satsen for fersk kød. Endelig blev der givet toldlettelser til dansk steppeost, taffelost, tilsiterost og backsteinost.⁶⁷

Industri- og Handelskammeret i Flensborg var ikke tilfreds med det opnåede resultat. Handelskammeret skrev til medlem af det tyske rigsråd (Reichsrat) Anton Schifferer (DVP) i april 1926, at aftalen ikke var tilstrækkelig gunstig for Tyskland. Det var i Handelskammerets øjne utilfredsstillende, at de udenlandske handelsrejsende fortsat kun kunne drive handel i købstæderne. For Flensborghandelen var Broager, Toftlund og Gråsten lige så interessante markeder som de sønderjyske købstæder. Den stærke offentlige kontrol med udenlandske handelsrejsende i Danmark havde kun til formål at beskytte dansk erhvervsliv. Desuden fandt Handelskammeret det urimeligt, at der selv med en gebyrnedsettelse skulle betales 100 kroner for et 45 dages ophold og 300 kroner for et årskort. 10 kroner for et månedskort var mere rimeligt. Da aftalen skulle ratificeres i den tyske rigsdag, stemte de slesvig-holstenske medlemmer imod, med den begrundelse at aftalen var ugunstig set fra Slesvig-Holsten.⁶⁸

I april 1926 indvilligede den danske regering så i at påbegynde forhandlinger om en ophævelse af visumtvangen. Fra tysk side bragte man i den forbindelse også en nyregulering af den lille grænsetrafik på banen.⁶⁹ Forhandlingerne gik relativt let, for den 4. maj 1926 blev en overenskomst om visumtvangens ophævelse indgået mellem den danske og tyske regering. Ophævelsen trådte i kraft den 20. maj 1926. Dermed kunne danske og tyske statsborgere rejse over grænsen på de offentlige grænseovergangssteder, hvis blot de var i besiddelse af et nationalt pas. Det blev dog også slået fast i aftalen, at overenskomsten ikke ville berøre aftalerne om den lille grænsetrafik.⁷⁰ Ophævelsen af visumtvangen havde været en væsentlig indrømmelse fra dansk side i betragtning af de betænkeligheder herved, der var blevet ytret i Udenrigsministeriet og i Sønderjylland, men det ændrede ikke ved muligheden for at pendle over grænsen. Ophævelsen af visumtvangen skal også på dansk side ses i et større udenrigspolitisk lys.

67 Bekendtgørelse om en mellem den danske og den tyske Regering truffet Overenskomst angaaende Toldlettelser for danske Landbrugsvarer i Tyskland. Nr. 19. Lovtidende 1926. s. 1069 – 1075.

68 Stadtarchiv Flensburg II C. Nr. 27 Abtretung Nordschleswigs an Dänemark. (Flensburger Annonceblatt. 30/9 1926.)

69 LASH. Abt. 309. Nr. 22560 Grenzabkommen und Grenzfragen.

70 Bekendtgørelse om Ophævelse af Pasviseringstvungen overfor tyske Undersaatter. Nr. 138. Lovtidende 1926. s. 831 – 832.

Det var givetvis den danske regerings håb at kunne opnå en afklaring af grænsespørgsmålet i en tid, der var præget af afspændning. Statsminister Thorvald Stauning havde efter folketingsvalget i april 1924 udnævnt den danske gesandt i Berlin Carl Moltke til udenrigsminister. Moltke var overbevist om, at en velvillig og imødekommende politisk indstilling til Tyskland ville være det bedste middel til at bilægge striden om grænsen. Udenrigsminister Moltke har utvivlsomt set ophævelsen af visumtvangen som et skridt i denne retning. Det var den liberale grænsetrafikpolitik, som Moltke havde efterlyst i 1921, der her blev realiseret. I efteråret 1924 indledte Udenrigsministeriet også drøftelser med Tyskland om en bilateral voldgiftstraktat. I den forbindelse var grænsespørgsmålet centralt, og i Udenrigsministeriet blev det overvejet, om traktaten kunne indeholde en fælles anerkendelse af grænsen. Det gjorde eksempelvis den tysk-schweiziske voldgiftstraktat. Udenrigsministeriets direktør grev Reventlow var for en inddragelse af grænsespørgsmålet, men udenrigsminister Moltke var i tvivl. Faren ved at inddrage grænsespørgsmålet var, at Tyskland ville stille betingelser om mindretalenes forhold og dermed indenrigspolitiske forhold. Den tyske regering ønskede da heller ikke at inddrage grænsespørgsmålet i voldgiftstraktaten, men var villig til at indgå en bilateral særskilt aftale om grænsen, hvad Moltke veg diplomatisk udenom.⁷¹ Den 2. juni 1926 undertegnede den danske og tyske regering i stedet en voldgiftstraktat uden grænsespørgsmålets inddragelse. Dermed var den væsentligste konflikt mellem de to lande ikke nævnt, hvorved traktaten mistede nogen betydning. For udenrigsminister Moltke var traktaten et skridt i retning af en grænsepolitisk afspændning i forholdet mellem Danmark og Tyskland. Det skulle siden vise sig, at ophævelsen af visumtvangen også var et skridt i retning af en afregionalisering af grænsetrafikken.

Den lille grænsetrafiks reduktion

I 1928 lavede konsul Neergaard-Møller i Flensborg en opgørelse over grænsepasviseringerne i årene 1920 til 1927 udstedt til personer i de tre

Tabel 1. Kilde: UM Gr. 7. 7B -130æ.

Grænsepas viseret af det kongl. Danske konsulat i Flensborg 1920-27							
År	1920-21	1922	1923	1924	1925	1926	1927
Antal	23.299	24.139	27.470	21.011	19.172	5.688	699

71 Lidegaard (2003) s. 230 – 233.

tyske grænsekredse med erhvervsmæssige eller familiemæssige interesser på den danske side af grænsen. Opgørelsen så ud som vist i Tabel 1.

Mens grænsepassene skulle fornyes hvert halve år for 3,5 mark, skulle almindelige nationale pas fornyes hvert andet år til en pris på 5 mark. Et nationalt pas var således billigere end et grænsepas, efter at visumtvangen var ophævet.⁷² Ophævelsen af visumtvangen i 1926 reducerede derfor behovet for grænsepas betragteligt, men som Neergaard-Møller skrev, havde konsulatet også; »*bestræbt sig for at anlægge en saa snæver en Anvendelse af Bestemmelserne som muligt, og at der i Aarenes Løb er gennemført en stadig stigende Indskrænkning i disse Visas Antal.*« Neergaard-Møller kunne tilføje, at der i 1928 var 273 viserede grænsepas i brug, hvoraf de 180 var udstedt på slægtskabsinteresser og 93 på erhvervsmæssige interesser. Det er tvivlsomt, om de 93 personer skulle have udgjort en beskæftigelsesmæssig trussel for sønderjyske arbejdere. Så meget desto mere som 63 danske statsborgere, ifølge en tilsvarende opgørelse fra konsulatet i Flensborg, i 1928 dagligt tog den modsatte vej over grænsen for at arbejde i enten Flensborg, Nibøl, Aventoft eller andre sydslesvigske byer. Alligevel var man fra dansk side interesseret i at reducere antallet af tyske pendlere yderligere. Således kunne Neergaard-Møller den 30. maj 1929 oplyse, at ni ansatte ved Flensborg Kraftwerk, der havde arbejdet i Sønderjylland som en følge af kraftværkets elleverancer over grænsen, havde fået inddraget deres grænsevisum, da Sønderjyllands Højspændningsværk i Aabenraa havde overtaget elforsyningen i Padborg. Der var derfor kun 237 viserede grænsepas tilbage, hvoraf 174 var på familierelationer og 63 på erhvervsmæssige relationer.⁷³ Ordvalget afspejlede tydeligt opfattelsen af, at det gik den rigtige vej.

Grænsepassene var blevet delvis overflødige. Den 3. juli 1930 afsluttede den danske og tyske regering derfor en ny overenskomst om lettelser i grænsetrafikken. Heri blev det bekendtgjort, at der til grænsetrafikken nu blot krævedes et almindeligt nationalt pas. Personer bosiddende i grænseområdet kunne dertil få en tillægsvedtegning, som berettigede dem til opholde sig i op til 3 uger i det andet lands grænseområde og til at udøve et erhverv, som de havde udøvet før den 23. oktober 1920. Passage over grænsen skulle foregå på de offentlige overgange til de fastsatte åbningstider. Landbrugere med ejendom på hver side af grænsen skulle stadig have udstedt et særligt gebyrfrit grænsekort, der også kunne benyttes

72 LASH. Abt. 309. Nr. 22560 Grenzabkommen und Grenzfragen.

73 RA. UM Gr. 7. 7B-130æ.

udenfor de offentlige grænseovergange.⁷⁴ Der var ikke tale om store ændringer i retten til at passere grænsen i erhvervsmæssigt øjemed, blot skulle der ikke længere udstedes et særligt grænsepas hertil. Væsentligt var det, at den pågældende pendler skulle have udøvet det pågældende erhverv før den 23. oktober 1920. Den regel måtte nødvendigvis medføre et stadigt faldende antal pendlere, efterhånden som den pågældende pendler af naturlige årsager instillede sin erhvervsvirksomhed, hvad mange allerede havde gjort.

Den følte grænse – konklusion

Et referat skrevet i det danske udenrigsministerium den 3. april 1924 beskriver ganske præcist de forskellige tyske og danske opfattelser af grænsetrafikken i de første år efter grænsedragningen med ordene: »Efter Fastsættelsen af den nye Grænse var den danske og tyske Grænsepolitik principielt forskellig. De tyske Bestræbelser gik ud paa at holde Grænsetrafikken saa levende og aaben som muligt, medens det danske Synspunkt var dette, at Grænsen burde føles.«⁷⁵ Med de relativt snævre aftaler om den lille grænsetrafik, afvisningen af de fælles toldstationer og af flensborgernes adgang til Kollund skov samt stramningen af indrejsepolitikken havde de danske myndigheder formået at skabe en »følt« grænse. Det var ikke længere muligt uden videre at rejse på tværs af grænsen og antallet af grænsependlere var reduceret betragteligt i tiden fra 1920 til 1930. Det var frem for alt lokalbefolkningen, der fik grænsen at føle. Men Tyskland havde også haft nogen succes med den handelspolitiske og inflationære pression mod Danmark, og Flensborg havde for en tid nydt godt af grænsehandelen. På den måde blev grænsen også følt på dansk side i kraft af den eksplosive grænsehandel. Men da den tyske inflation efter november 1923 var væk stod den »følte« grænse tilbage, der ikke efterlod nogen tvivl om det nationalitetskifte grænsen var et symbol på. Med visumtvangens ophævelse opnåede Tyskland ganske vist et længe ønsket resultat, men visumtvangens ophævelse markerede også et skifte i Berlins grænsepolitiske fokus. Fra at have drejet sig om de regionale forbindelser over grænsen blev fokus nu rettet mod de generelle dansk-tyske og tysk-skandinaviske handelsforbindelser. I 1927 talte den tyske gesandt i København Ulrich von Hassel, således om, at Tyskland i stedet for at kræve »Wirtschaftsan-

74 Bekendtgørelse om Løttelser i Grænsetrafikken mellem Danmark og Tyskland. Nr. 233. Lovtidende 1930. s. 1577-1580

75 RA. UM Gr. 7. 7B 130e.

schluss« mellem Sønderjylland og Tyskland, skulle kræve »Wirtschaftsanschluss« mellem hele Danmark og Tyskland, i form af tættere økonomisk samarbejde mellem de to lande. Samme Ulrich von Hassel skrev i juli 1928 et memorandum med titlen »Der Nordische Gedanke«, hvori han betegnede Danmark som broen til Skandinavien, og tysk-skandinavisk samarbejde og solidaritet, som en modvægt til den franske indflydelse i Danmark. Von Hassels ideer blev ikke realiseret i 1927-28, men de var til gengæld næsten identisk med de tanker, som lederen af NSDAP's udenrigspolitiske kontor Alfred Rosenberg senere fremsatte om det tysk-skandinaviske forhold, og som blev den overordnede politiske retningslinje for naziregimets forhold til Danmark og Skandinavien.⁷⁶

Sønderjylland forblev et område med store økonomiske problemer i hele mellemkrigstiden. Omstillingen til danske forhold viste sig langt sværere end forventet og det tyske mindretal lod sig ikke assimilere som håbet. Indlemmelsen af Sønderjylland var derfor et arbejde der varede mellemkrigstiden ud, ligesom det politiske mål om en national homogenisering af Sønderjylland forblev i spil mellemkrigstiden igennem. Set fra det danske udenrigsministerium og justitsministerium var en væsentligt forudsætning for den nationale homogenisering af Sønderjylland den følte grænse, og her opnåede man relativt hurtigt resultater gennem en principfast grænsetrafikpolitik, der ikke gav efter for det tyske pres og ønske om en åben grænse. Den danske regering var i spørgsmålet om den lille grænsetrafik ikke eftergivende eller samarbejdsvillig, men fastholdt sit synspunkt om den følte grænse. Den nationale homogenisering af Sønderjylland stod desuden over hensynet til det danske mindretals daglige og praktiske forbindelser til moderlandet. I løbet af tiåret 1920 til 1930 var det regionaløkonomiske samkvem over den nye dansk-tyske grænse også stort set forsvundet. Visumtvangens ophævelse i 1926 ændrede ikke herved, men var snarere et symbol på at Tyskland opgav sit ønske om særlige grænsepassageregler for grænselandsbefolkningen. Det var et stort skridt i retning af Sønderjyllands sammensmeltning med Danmark og i retning af *den virkelige nationalstat*. At det ikke øgede Danmarks sikkerhed i forholdet til Nazi-Tyskland er en anden sag.

I dag går de regionalpolitiske bestræbelser i det dansk-tyske grænseland i modsat retning. Nu ønskes der øget økonomisk og kulturel samkvem over grænsen, i erkendelse af manglende økonomisk mobilitet og udvikling i grænselandet. Men bestræbelserne har vist sig vanskelige at reali-

76 Se Salmon (1997) s. 255 – 258.

sere.⁷⁷ Det danske ønske om den »føjte« grænse blev en realitet og den »føjte« grænse er den dag i dag svær at nedbryde som økonomisk, politisk, kulturel og mental faktor i regionen.

Kilde- og litteraturliste

Stadtarchiv Flensburg:

- Hauptamt II C. 01 Staatsregierung.
Nr. 22 I-II Abtretung Nordschleswigs an Dänemark
Nr. 27 Abtretung Nordschleswigs an Dänemark
Nr. 30 Grenzangelegenheiten
Hauptamt II C. 42 Handel, Gewerbe, Landwirtschaft, Verkehr.
Nr. 407 I-II Der Handel – Allgemeines
Nr. 408 Die Flensburger Handelskammer
Nr. 475 – 479 Förderung des Verkehrs

Landesarchiv Schleswig-Holstein (LASH):

- Abt. 309 Regierungspräsidium. IA 70 Politisches:
22560 Grenzabkommen und Grenzfragen 1920-32
35247 Grenzabkommen und Grenzfragen
35304-35305 Grenzabkommen und Grenzfragen
35278 Deutsche Gesandtschaft in Dänemark 1923-33

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz (GstA):

- I HA Rep. 77. Tit. 4030. Ministerium des Innern.
Nr. 61 Kleiner Grenzverkehr zwischen Deutschland und Dänemark
Nr. 82 Schleswig-Holsteins »Ausverkauf«

Rigsarkivet (RA):

- Udenrigsministeriets arkiv Gr. 7, Sager vedr. det slesvigske spørgsmaal. (UM Gr. 7)
7B-75, 7B-80, 7B-81, 7B-83, 7B-130, 7T-35, 7Z-1, 7Z-4
Martin Hammerichs privatarkiv. 5531
Pk. 21. Kammerherre Kriegers udvalg vedr. Slesvigs genforening

Landsarkivet for Sønderjylland, Aabenraa (LAA):

- Grænsegendarmeriets arkiv.
Pk. 2 1920-57 Grænseforhandlinger
H.P. Hanssens privatarkiv. (272)
Pk. 168 Korrespondancesager vedr. A/S Det sønderjyske Kompagni

Erhvervsarkivet, Århus (EA):

- Industrirådets arkiv. .
Journalsager. Sønderjylland.
A/S Det Østasiatiske Kompagnis Arkiv.
Pk. 201. Det Sønderjyske Kompagni A/S. Sager vedr. organisation og regnskaber m.m.

⁷⁷ Se Klatt (2006) *Fra modspil til medspil? Grænseoverskridende samarbejde i Sønderjylland/Schleswig 1945-2005.*

Trykte kilder:

- Lovtidende for Kongeriget Danmark. 1915-1930.* J.H. Schultz A/S. København.
- Forhandlinger i Rigsdagspartiernes sønderjydske Udvalg 1919-20.* København 1920.
- Flensborg Avis og Hejmdal*
- Statistisk Arbog 1923.* Udgivet af det statistiske departement. København.
- Andersen, Morten (2006): »Det nordslesvigske valutaspørgsmål 1918-1920.« i *Sønderjyske Årbøger 2002.* Historisk Samfund for Sønderjylland. Aabenraa.
- Andersen, Morten (2006): »Nationbuilding and Border Identities: The Economic Reconstruction of the Schleswig Border Region, 1919-24« i Madeleine Hurd (red.) *Borderland Identities. Territory and Belonging in Central, North and East Europe.* Centre for Baltic and East European Studies, Södertörn University College. Gondolins Förlag AB.
- Andersen, Morten (2006): *Fra Region til Grænseregion. Regionaløkonomisk genopbygning og grænsepolitik i Slesvigregionen 1919-1933.* Upubliceret Ph.D afhandling. Syddansk Universitet.
- Becker-Christensen, Henrik (1984): *Dansk Mindretalspolitik i Nordslesvig. Udformningen af den danske politik over for det tyske mindretal 1918-1920.* Institut for Grænseregionsforskning. Aabenraa.
- Becker-Christensen, Henrik (1990): *Det tyske mindretal i Nordslesvig 1920-32 Bd. I – II.* Institut for Grænseregionsforskning. Aabenraa.
- Erichsen, Anne-Christine (1999): *Der Flensburger Handel zwischen Deutschland und Dänemark 1918 bis Anfang der 1920er Jahre.* Historisches Seminar der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel. (Upubliceret speciale)
- Feldman, Gerald D. (1997): *The Great Disorder. Politics, Economics and Society in the German Inflation 1914-1924.* Oxford University Press.
- Fink, Troels (1979): *Da Sønderjylland blev delt Bd. I-III.* Institut for Grænseregionsforskning. Aabenraa.
- Frandsen, Steen Bo (1996): *Opdagelsen af Jylland. Den regionale dimension i Danmarkshistorien 1814-64.* Aarhus Universitetsforlag.
- Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte (1966): *Flensburg Geschichte eine Grenzstadt.* Flensburg.
- Gram-Skjoldager, Karen (2006): *Grænsen ligger fast! Det sønderjyske spørgsmål i dansk udenrigs- og indenrigspolitik 1920-1940.* Historisk Samfund for Sønderjylland. Aabenraa.
- Hansen, Svend Aage (1977): *Økonomisk vækst i Danmark. Bd. II 1914-1975.* Akademisk forlag Universitetsforlaget i København.
- Holtfrerich, Carl-Ludwig (1980): *Die deutsche Inflation 1914-1923. Ursachen und Folgen in internationaler Perspektive.* Walter de Gruyter. Berlin.
- Holtfrerich, Carl-Ludwig (1986): »Deutscher Aussenhandel und Goldzölle 1919 bis 1923.« in Feldman(red.) *Die Anpassung an die Inflation.* Walter de Gruyter. Berlin.
- Kaarsted, Tage (1973): *Påskekrisen 1920.* 3. oplag. Jysk selskab for Historie. Universitetsforlaget i Aarhus.
- Kaarsted, Tage (1991/2004): *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie. Bd. 13. Krise og krig. 1925-1950.* Gyldendal. København.
- Klatt, Martin (2006): *Fra modspil til medspil? Grænseoverskridende samarbejde i Sønderjylland/Schleswig 1945-2005.* Institut for Grænseregionsforskning. Syddansk Universitet. Aabenraa.
- Lidegaard, Bo (2003): *Dansk Udenrigspolitik Historie 4. Overleveren 1914-1945.* Danmarks Nationalleksikon. Gyldendal Leksikon. København.
- Lundgreen-Nielsen, Kay (1988) »De allierede og det slesvigske spørgsmål på fredskonferencen i Paris 1919.« i H.C. Johansen (red.) *Om Danmarks Historie 1900-1920. Festschrift til Tage Kaarsted.* Odense Universitetsforlag.

- Macmillan, Margaret (2002): *Peacemakers. The Paris Conference of 1919 and Its Attempt to End War*. John Murray. London.
- Olsen, Erling og Hoffmeyer, Erik (1968): *Dansk Pengehistorie 1914-1960*. Danmarks Nationalbank, København.
- Rasmussen, Troels (1996): *Den dansk-tyske traktat 1922. Den praktiske ordning af den nye grænse mellem Danmark og Tyskland*. Institut for Grænseregionsforskning, Aabenraa.
- Salmon, Patrick (1997): *Scandinavia and the great powers 1890-1940*. Cambridge University Press.
- Salomon, Kim (1980): *Konflikt i grænseland. Sociale og nationale modsætninger i Sønderjylland 1920-33*. Gyldendal. København.
- Schröder, Hans-Jürgen (1982): »Die politische Bedeutung der deutschen Handelspolitik nach dem Ersten Weltkrieg.« in Feldman (red.) *Die deutsche Inflation*. Walter de Gruyter. Berlin. s. 235 – 251.
- Schultz Hansen, Hans (1994): *Det sønderjyske Landbrugs historie 1830-1993*. Historisk Samfund for Sønderjylland. Aabenraa.
- Schütt, Hans-Friedrich und John, Siegfried: (1964): *Geschichte der Industrie und Handelskammer zu Flensburg 1870-1960*. Industrie- und Handelskammer zu Flensburg.
- Schwabe, Klaus (1998): »Germany's Peace Aims and the Domestic and International Constraints« i Feldman/Boemeke/Glaser (ed.) *The Treaty of Versailles. A Reassessment after 75 Years*. Cambridge University Press.
- Sjøqvist, Viggo (1966): *Danmarks udenrigspolitik 1933-40*. Gyldendal. København.
- Skov-Kristensen, Henrik (2003): »Den 9. april 1940 og grænseflytningsrytterne« i Hans Schultz Hansen og Henrik Skov Kristensen (red.) *Sønderjylland under krig og besættelse 1940 – 1945*. Historisk Samfund for Sønderjylland. Aabenraa.
- Stegmann, Dirk (1974): »Deutsche Zoll- und Handelspolitik 1924/5-1929 unter besonderer Berücksichtigung agrarischer und industrieller Interessen« i Mommsen/Petzine/Weisbrod (ed.): *Industrielles System und politische Entwicklung in der Weimarer Republik*. Droste Verlag Düsseldorf.

Summary

Morten Andersen: The Sensed Frontier. Danish and German Policies on Frontier Traffic in the 1920s.

Despite the referendums on the national affiliation of the Duchy of Schleswig in the spring of 1920, and the incorporation of North Schleswig into Denmark in June 1920, the frontier question remained a topical part of Danish foreign politics throughout the inter-war years. Germany never accepted the new frontier, and for this very reason the frontier question furthered the German-oriented neutrality policy which was the dominant trend in Danish foreign politics. But Danish governments never veered from the view that the frontier was fixed, and that North Schleswig should be integrated completely into the Danish nation. This integration was furthered, e.g. by a restrictive Danish policy on frontier traffic which was conducted on the general principle that the frontier should be 'sensed'.

This restrictive policy was in sharp contrast to the German desire for an open frontier and brisk frontier traffic. With a brisk frontier traffic, contacts with the German minority north of the frontier might be maintained, and the industry and commerce of the city of Flensburg might preserve its catchment area in North Schleswig. Because of the German hyperinflation and of particularly lenient regulations for the export of Flensburg's industry and commerce to North Schleswig, the German wish for a brisk frontier traffic and frontier trade was fulfilled in the inflation period. But when the inflation was halted in November 1923, the brisk frontier trade came to an end, and the 'sensed' frontier remained. Commuting across the frontier was dramatically reduced because of the restrictive agreements on local frontier traffic, and the regional economic intercourse across the frontier was reduced considerably during the years up to 1930. In May 1926 Germany succeeded in having the visa requirement lifted, but the lifting of the visa requirement also signalled a shift in the German frontier traffic policy, which after 1926 focused more on the general Danish-German and German-Scandinavian trade relations than on the regional frontier traffic in Schleswig. Thus, Denmark had succeeded in establishing a 'sensed' frontier, which was a clear indication of the national change of which the frontier was a symbol, and which was an important element in the fusion of North Schleswig with the Kingdom of Denmark.

(Translated by Jørgen Peder Clausager)

Liberalismens grænser?

Venstres udlændingepolitik 1979-2001

Af Janne Bisgaard

Venstres formulering af en samlet udlændingepolitik tog sin begyndelse ved dannelsen af udlændingeudvalget i 1989. Forinden havde udlændingeområdets begyndende politisering og vedtagelsen af Danmarks første udlændingelov demonstreret et stigende behov for at kunne udtrykke en samlet politik på området. En så klar formulering af et værdipolitisk område, som Venstres efterfølgende »Udlændingepoplæg« af 1989 frembød, demonstrerede, at Venstre – bevidst eller ubevidst – allerede på dengang var langt fremme med udviklingen af en stringent værdipolitisk højre profil. I det efterfølgende årti viste satsningen sig også at være afgørende for partiets forsøg på at erobre regeringsmagten, idet netop Venstres udlændingepolitik var et effektivt våben i valgkampene mod et Socialdemokrati, der stod uden klar linje på det efterhånden højprofilerede område. Prisen for Venstres succes var dog en politik, der lå langt fra den liberale ideologi.

Hvordan lykkedes det Venstre at udvikle en restriktiv udlændingepolitik imellem 1989 og 2001 – en politik, som det viste sig, at partiet fik overordentlig stor succes med?

Venstre fik i 1990'erne etableret en for befolkningen både populær og klar holdning i udlændingepolitikken, hvor andre partier som Socialdemokratiet ikke havde magtet at gennemføre kunststykket. Men hvornår og hvordan det skete, mangler forskningen stadig et bud på. Forskningen i udviklingen af politikker på udlændingeområdet har hidtil været ganske sparsom og de enkelte politiske partiers udlændingepolitik i historisk perspektiv har indtil videre stået stort set uberørt hen. Denne artikel vil tage hul på feltet med udgangspunkt i en belysning af ovenstående spørgsmål, og afslutningsvis vil artiklen endvidere forsøge at give en forklaring på, hvorfor Venstre satsede netop på udlændingepolitikken som issue.

De spørgsmål, som artiklen tager op, er interessante af flere årsager:

Ved folketingsvalget i 2001 generobrede Venstre og Det Konservative Folkeparti regeringsmagten. Valget var historisk i den forstand, at det sikrede det første rene borgerlige flertal siden 1929, der ikke var afhængig af

På billedet ses en gruppe udenlandske gæstearbejdere, som for en stor dels vedkommende bosatte sig permanent i Danmark og fik deres familie bragt her til. Antallet af familiesammenførte steg i 1980'erne og særligt i 1990'erne. Efter udlændingelovens vedtagelse i 1983 oplevede Danmark også en markant stigning i antallet af asylansøgere. Det gav startskuddet til fornyet debat om, hvor mange indvandrere Danmark kunne rumme. Polfoto.

støtte fra midterpartierne. Samtidig blev Venstre for første gang siden 1920 Danmarks største parti. Efterdønningerne fra valget var i høj grad centreret om et af de væsentligste valgkamplemaer – udlændingepolitikken – som mange politiske kommentatorer fremhævede som den udslagsgivende faktor ved valget. Ikke mindst den udenlandske presse var overrasket over den hårde tone i udlændingebatten, hvilket man måske havde forventet af det yderligtgående Dansk Folkeparti, men ikke af et liberalistisk parti som Venstre.

Siden starten af 1990'erne havde debatten om udlændingepolitikken tiltaget i styrke, men aldrig før havde udlændingepolitikken fyldt så meget som op til 2001-valget. Alligevel kan udlændingepolitikken ikke siges at være et nyt tema i dansk politik, idet debatten om fremmedarbejderne allerede tog sin begyndelse i 1970'erne. Denne debat ebbede dog ud efter fremmedarbejderstoppet i 1973 og blev først taget op igen, da folketinget diskuterede nødvendigheden af en mere målrettet indvandrerpolitik i 1979. Fra midten af 1980'erne eskalerede debatten om udlændinges tilstedevæ-

relse i Danmark, foranlediget af den tiltagende flygtningestrøm siden 1984. Debatten var nu permanent sat på den politiske dagsorden og blev langt mere polariseret, end den havde været tidligere. Startskuddet i kampen om udlændingepolitikken var gået.

Politolog Lars Bille konstaterer, at et samfund i forandring medfører partier i forandring,¹ og flere samfundsforskere har påpeget, at vilkårene for dansk politik i de sidste par årtier grundlæggende har forandret sig. Der eksisterer således ikke i dag en entydig sammenhæng mellem vælgerens erhverv og deres politiske identifikation.² I stedet er holdningsbestemt stemmeafgivelse blevet vigtigere ved valgene end klassetilhørsforhold, samtidig med at nye emner politiseres og har fået en stigende betydning for både vælgere og partier. Det har bl.a. betydet, at partiernes jagt på stemmer i dag i højere grad afgøres af, hvor godt partierne sælger deres holdninger til enkelte politikområder, frem for generel interessevaretagelse. Et af de vigtigste nye emner er udlændingepolitikken, hvor især Venstre gennem to årtier har influeret den vedtagne politik. Indvandringens stigende betydning i de sidste 20 år for det danske samfunds sammensætning og sammenhængskraft, sammenholdt med Venstres betydning for nyere dansk politik, betyder imidlertid, at forskning på udlændingepolitikområdet er både interessant og nødvendig, ikke mindst i forbindelse med magtskiftet i 2001. Og det er åbenbart, at udlændingepolitikken har haft store konsekvenser for betingelserne for det multietniske Danmark samt store flygtningegrupperes skæbner.

Konsensuspolitik, udlændingelovens vedtagelse og mangel på en samlet udlændingepolitisk linje i 1980'erne

I perioden 1982 til 1998 skete der en fordobling af antallet af indvandrere og deres efterkommere i Danmark fra ca. 135.000 til ca. 277.000, og indvandrerne kom især fra tredjelande, dvs. lande uden for Norden, EF og Nordamerika. Antallet af statsborgere fra tredjelande bosat i Danmark steg fra ca. 40.000 i 1976 til godt 50.000 i 1983-84, hvorefter tallet steg eksplosivt til omkring 120.000 i starten af 1990'erne. Forskellen mellem de grupper, der kom til landet før og efter starten af 1970'erne, var stor. De tidligere grupper var fremmedarbejdere, som over tid blev permanent bosatte indvandrere, mens de efterfølgende grupper for en stor dels vedkom-

1 Bille, Lars *Partier i forandring*, Odense Universitetsforlag 1997, s. 238

2 Borre, Ole »Dansk vælgeradfærd 1960-2001«, s. 433-46 i *Politica* vol. 35, hæfte 4, 2003, s. 437-39

mende var flygtninge fra 3. verden, der først og fremmest søgte asyl. Der til kom en anden stor gruppe af familiesammenførte til Danmark med henblik på permanent bosætning. Tilstrømningen af flygtninge fra 1984 har således været uovertruffen i nyere tid. Både fordi omfanget af indvandrere voksede, og fordi karakteren af indvandrergruppen ændrede sig afgørende.³ De danske politikere stod overfor en større immigrationsudfordring i 1980'erne og 1990'erne end de tidligere havde stået overfor, og de måtte således i gang med at udforme en, for Danmark, helt ny politiktype.

Det var særligt to grupper, som udlændingepolitikken måtte være udformet med henblik på, flygtningene og indvandrerne. Af de forskellige udlændingepolitikker, artiklen behandler, fremstår dette skel dog svagt, hvorfor artiklen heller ikke vil opstille et skarpt skel her – udlændingepolitikken omhandler netop begge grupper. For Venstres vedkommende blev skellet mellem flygtninge og indvandrere mere uklart i starten af 1990'erne, efter at man i 1980'erne i nogen grad havde skelnet mellem indvandrere eller fremmedarbejdere og flygtninge. Alle med permanent opholdstilladelse i Danmark blev i 1990'erne af Venstre regnet under ét, når det gjaldt om at stramme lovgivningen for yderligere indvandring af udlændinge.

Den socialdemokratiske regering nedsatte i 1977 for første gang et udlændingelovsudvalg, der havde til formål at forberede en ny lov om udlændinges adgang til Danmark.⁴ Folketinget afholdt efterfølgende den første store debat om udlændingepolitikken 7. november 1979, og folketingsdebatten afspejlede en generel konsensus omkring holdningen til »fremmedarbejderne«, hvor et bredt politisk flertal ønskede at gøre forholdene bedst mulige for »de fremmede«.⁵ Bl.a. præciserede Peter Brixtofte (Vestres ordfører i debatten), at Vestres mål for indvandrerpolitikken var, »at integrere indvandrerne i det danske samfund som at sikre, at den nationale kulturelle baggrund bevares« samt »at gøre alt, hvad der er muligt for, at indvandrerne får det bedst muligt i det danske samfund.«⁶ Da indvandre- res adgang til sociale ydelser og politiske rettigheder drøftedes, talte Ven-

3 Danmarks statistik, Poulsen, Marius Ejerby & Lange, Anita *Indvandrere i Danmark*, 1998, s. 17, samt Danmarks statistik *Befolkningen i 150 år*, 2000, s. 51

4 Betænkning nr. 968/1982: *Betænkning om Udlændingelovgivningen. Udkast til en ny udlændingelov*. For en nærmere redegørelse for synspunkterne i debatten, der førte til vedtagelse, henvises til Jensen 2000 kap. 9 og Würtz Sørensen nr. 60, nr. 5 og nr. 1

5 En undtagelse var Det Konservative Folkeparti og særligt Fremskridtspartiet. Se bl.a. Ib Stetter (Konservativ partiformand 1977-82) i *Jyllandsposten* 1979-07-21 og *Jyllandsposten* 1979-08-03, her ifølge Jensen 2002 s. 428f, samt Fremskridtspartiet i *Folketingstidende* 1980-81, Forhandlinger bd. II sp. 2505-2640.

6 *Folketingstidende* 1979/80, Forhandlinger bd. I, sp. 715-16, 722-24. Det er værd at

stre desuden for, at indvanderne efter en kort periodes ophold burde ligestilles med danskerne på en række områder. Dette gjaldt også et af de mere omstridte områder, stemmeret ved lokalvalg, hvor Brixtofte påpegede, at det var rimeligt, at indvanderne opnåede stemmeret efter tre års ophold.⁷ Venstre vægtede derfor både indvandrerens positive samfundsdeltagelse, deres retsstilling og ligestilling i det danske samfund.

I november 1982 afgav det nedsatte udlændingevalg *Betænkning nr. 968/1982* med et udkast til en ny udlændingelov. Kort efter Firkløverregeringen overtog regeringsmagten, fremsatte justitsminister Erik Ninn-Hansen (K), den 20. januar 1983, et forslag til en ny udlændingelov som i alt væsentligt fulgte udlændingelovsudvalgets betænkning. I forhandlingsperioden undergik lovforslaget imidlertid flere væsentlige ændringer, og den parlamentariske situation i Folketinget var på det tidspunkt således, at Firkløverregeringen blev presset til at søge et kompromis med Socialdemokratiet efter en afbrudt andenbehandling, før loven kunne vedtages.⁸ Lovforslagsændringerne betød, at en del af de synspunkter, som kendetegnede venstrefløjens holdninger til udlændingepolitikken, kom til at præge det vedtagne lovforslag afgørende.⁹ Derfor endte loven med at blive lempeligere end regeringens første forslag havde lagt op til. Endvidere blev udlændingeloven i forhold til internationale standarder anset for at være ualmindelig liberal, og med denne lov fik Danmark ry for at gå i spidsen for en humanitær flygtningepolitik. Bl.a. endte familiesammenføringer med at blive formuleret som et egentligt retskrav, hvad der skulle få stor betydning for den senere udvikling.¹⁰

Samtidig med, at regeringen forhandlede udlændingeloven på plads, afgav indenrigsminister Britta Schall Holberg (V) en redegørelse om regeringens indvandrerpolitik. Vægten i politikken blev lagt på *»ønsket om at sikre indvanderne reelle muligheder for at deltage i de demokratiske beslutningsprocesser«*, på indvandrerens skolegang og på indlæring af det danske sprog for herigennem at sikre, at indvandrere ikke blev isoleret fra

bemærke, at Venstre ikke havde udnævnt en udlændingepolitisk ordfører, men blot valgte Brixtofte til lejligheden.

7 Ibid. sp. 716-18, 723

8 *Folketingstidende* 1982/83, Forhandlinger bd. IX, sp. 12.634-35, 12.641 samt *Folketingsårbog* 1982/83 s. 117-18

9 *Folketingsårbog* 1982/83 s 117-18 samt *Folketingstidende* 1982/83, Forhandlinger bd. IX, sp. 12.635

10 *Udlændingeloven*, under medvirken af Torben Geneser, 2. udgave, Jurist- og økonomforbundets forlag 1993, s. 16f

det danske samfund. Dette gjaldt især indvandrerkvinderne og pigerne i familier »*typisk med islamisk kulturbaggrund*«. ¹¹ I 1979-debatten havde Brixtofte fremhævet, at indvandrernes kultur kunne bidrage med noget positivt i det danske samfund. ¹² Schall Holbergs redegørelse indeholdt ikke sådanne udsagn, men som modvægt hertil gentog Bjørn Elmquist (V) i Venstres Ugebrev i april 1983: »*Ærligt talt burde mange danskere tage ved lære af den store familiefølelse, som disse familiesammenføringer er udtryk for*«. ¹³ De divergerende holdninger til indvandrernes positive egenskaber hindrede dog ikke, at kravet om assimilation gradvist blev mere fremtrædende, og regeringens fokus i integrationspolitikken lå da også på de retlige og kulturelle problemer, som indvandringen kunne medføre. Økonomiske aspekter blev ikke omtalt.

Selvom folketingsmedlemmer fra Venstre fremhævede vigtigheden af indvandrernes samfundsdeltagelse, var partiets holdning til indvandreres politiske rettigheder ikke konsistent. I marts 1981 stemte Venstre imod et lovforslag, der skulle give indvandrere kommunal stemmeret efter tre års ophold i landet, stik mod Brixtoftes udtalelser. Begrundelsen for at Venstre stemte imod var bl.a. en manglende overbevisning i partiet om, at udlændinge fra tredjelande allerede efter tre års ophold var tilpas fortrolige med danske forhold til at kunne tage kvalificeret stilling. ¹⁴ En sandsynlig forklaring på den inkonsistente holdning er, at udlændingepolitikken i begyndelsen af 1980'erne var præget af forskellige personlige holdninger internt i partiet. Denne forklaring styrkes, udover Brixtoftes tidligere udmelding, bl.a. af, at Bjørn Elmquist som det eneste af Venstres folketingsmedlemmer stemte for loven i 1981. Den tvetydige ageren viser i stedet Venstres ambivalente og manglende fælles stillingtagen til det udlændingepolitiske område, og sammenholdes dette med, at området generelt ikke blev debatteret i partiet, kan det tages som udtryk for, at Venstre på denne tid ikke prioriterede udlændingepolitikken særligt højt. ¹⁵

Antallet af asylansøgere steg eksplosivt de følgende år efter udlændin-

11 *Folketingstidende* 1982/83, Forhandlinger bd. VI, sp. 8978-89

12 *Folketingstidende* 1979/80, Forhandlinger bd. I sp. 716-18

13 *Ugebrev fra Christiansborg*, nr. 26, 1983 s. 11

14 *Folketingsårbog* 1980/81 s 137-40, *Folketingstidende* 1980/81, Forhandlinger bd. IV sp. 4943-44, 4965, og Forhandlinger bd. VI sp. 7491

15 Udlændingepolitikken blev hverken debatteret i Venstres partiprogram »*Det mener Venstre*« fra 1979 eller i Venstres månedsblad *Liberal* i perioden 1979 til 1983, og der blev heller ikke taget andre officielle eller interne initiativer til at berøre emnet på landsplan. Vurdering er foretaget på baggrund af gennemgang af Venstres officielle udgivelser, årsmødetaler, opgjorte politiske aktiviteter, retsudvalget (hvor udlændingepolitikken var underlagt) samt *Liberal* i perioden 1979-83, Venstres arkiv, Holte

gelovens vedtagelse, og røster var hurtigt fremme med krav om en skærpelse af udlændingeloven. Også i Venstre kunne man snart spore en voksende kritik af udlændingeloven, hvilket fik Elmquist til at påpege: »Vi bliver nødt til nøje at overveje, hvordan vi kan udstyre vor internationalt set ambitiøse og idealistiske udlændingelov med visse bremseklodser«. ¹⁶ Samtidig kunne man se en mindre stigning i interessen for området internt i Venstre fra 1984 og frem. Bl.a. bragte Venstres sekretariat i sit *Ugebrev fra Christiansborg* i alt 20 artikler om udlændingepolitikken mellem 1984 og 1986. ¹⁷ Dog skal områdets betydning dog ikke overdrives – det fyldte omfangsmæssigt stadigvæk temmelig lidt i forhold til andre emner. Nyheden lå i, at udlændingeområdet var blevet politiseret og dermed eksisterede som et emne, Venstre også måtte forholde sig til.

Fra 1984 indtog Birthe Rønn Hornbech (V) pladsen som ny toneangivende aktør i formuleringen af Venstres udlændingepolitik og involverede sig i de følgende år dybt i dette område. Hornbech både opprioriterede og reorienterede politikken: Hendes strategi var, at partiets holdning i denne sag skulle være en afspejling af både egne vælgere og den samlede befolkningens holdninger, og da der var indikationer på, at befolkningen mente, at en skærpelse af lovgivningen var nødvendig, blev det Venstres politik. ¹⁸ Samtidig blev tvivlen på, at velfærdsstaten rådede over tilstrækkelige ressourcer, i løbet af 1985-86 også inddraget i Venstres argumentation for en skærpet lovgivning. Partiets påstand var, at asylmodtagelseskvoten var steget til en sådan størrelse, at udgifterne i forbindelse med integrationen havde uoverskuelige konsekvenser for samfundet. ¹⁹ Følgelig fik regeringen i 1986 gennemført en stramning af udlændingeloven, som indebar en reel begrænsning af flygtninges adgang til Danmark, idet det ubetingede retskrav på opholdstilladelse blev fjernet. ²⁰ Lovskærpelsens overordnede mål var da også at reducere antallet af asylansøgere i Danmark.

Den generelle linje overfor udlændingene blev således skærpet efter 1984. Måden udlændingeloven blev vedtaget på, kan forklare en del af den

16 *Ugebrev fra Christiansborg*, nr. 4, 1984, s. 2

17 *Ugebrev fra Christiansborg*, udgivet af Venstres sekretariat, er en ugentlig udgivelse, der informerer om Folketingsgruppens synspunkter, nyt fra Venstres pressesekretariat, indlæg fra toneangivende venstrefolk o.l.

18 *Ugebrev fra Christiansborg*, nr. 11, 1984, s. 6-7. For andre tilsvarende holdninger i partiet se bl.a. *Ugebrev fra Christiansborg*, nr. 4, 1984, s. 2, *Ugebrev fra Christiansborg*, nr. 2, 1985, s. 1-2

19 Bl.a. *Ugebrev fra Christiansborg*, nr. 11, 1984, s. 6-7 og *Sommer-information*, sep. 1986 SI 4, s. 7-8

20 *Folketingstidende* 1986/87, Forhandling bd. I sp. 363-64, 830, 842

utilfredshed, som Venstre hurtigt følte over for regeringens eget lovforslag. Regeringen gav sig kun i 1983 på udlændingeområdet, fordi udlændingepolitikken dengang ikke var et særligt højt prioriteret politikområde for regeringen og især ikke for Venstre. Den økonomiske politik var langt vigtigere for Venstre i 1980'ernes økonomiske krisetider, og da der indtil 1983 ikke kom flere end omkring 300 asylansøgninger pr. år, var det kun Det Konservative Folkeparti og Fremskridtspartiet, der protesterede over de mulige fremtidige økonomiske konsekvenser. Når der således i regeringen ikke eksisterede en fælles høj prioritering af udlændingepolitikken, var det lettere at give køb på området i folketingsforhandlingerne med venstrefløjen, fremfor at få gennemført nogle af regeringens økonomiske tiltag.

Denne holdning ændrede sig med de store mængder asylansøgere, der kom til landet fra 1984 og medførte, at Venstre ændrede fokus fra problemer med integrationen til primært at fokusere på indvandringsproblemer. Konsekvensen var, at de økonomiske argumenter imod en stigende indvandring kom til at dominere Venstres udlændingepolitik, og spørgsmålet om retssikkerhed og medbestemmelse i integrationen nedtonedes tilsvarende. Kernen i indvandrerdebatten kom i realiteten til at handle om, at flygtningene og indvandrerne true den danske økonomi og dermed velfærdsstatens eksistens. Denne påstand kunne man så tilslutte sig, hvilket Venstre gjorde, eller afvise, men man kunne tilsyneladende ikke bevæge sig forbi dette standpunkt. Facetter som eksempelvis indvandrernes politiske medbestemmelse blev ikke længere berørt.

En samlet udlændingepolitik: Gæstfrihedens grænser?

Efter at udlændingepolitikken havde været debatteret på Venstres årlige landsmøde, nedsatte landsorganisationen i december 1988 et udlænding udvalg, hvis opgave var at udarbejde et debatoplæg, der kunne anvendes i Venstres videre arbejde med udlændingepolitikken. Landsmødedebatten havde demonstreret et klart behov for, at Venstre fik afklaret sine udlændingepolitiske holdninger.²¹ I forbindelse med udarbejdelsen af kommissoriet blev det understreget, at »udvalgets medlemmer må have forståelse for, at dette [udlændingepolitikken] er et sprængfarligt emne og at det allerede af den grund er politisk farligt, hvis arbejdet ender i pjat.«²² Ud-

21 Brev af 18.11 1988 af Claus Hjort Frederiksen, arkivpakke 01-096/458 samt forord i *Udlændinge i Danmark*, s. 3-4

22 Ibid.

valgsmedlem Niels Lunde Pedersen var desuden overbevidst om, at emnet var af så vigtig betydning for den brede befolkning »at en stor del af Venstres fremtid afhænger af hvordan vi formulerer os i netop dette spørgsmål«. ²³ Det skulle senere vise sig, at Lunde Pedersen med sin udtalelse havde ramt hovedet på sømmet, samtidig med at tiltaget signalerede en ny opmærksomhed i Venstre på udlændingepolitikens betydning.

Udlændingeutvalgets debatoplæg lå færdigtrykt i august 1989 og blev efterfølgende kommenteret i den landsdækkende trykte presse. Venstre undgik ikke kritik på baggrund af oplægget. Bl.a. kritiserede medlem af Flygtningenævnet, Bent Østergaard, oplæggets diskussionsdel for at være anti-liberal og også Venstres regeringspartner, Det Radikale Venstre, forholdt sig særdeles kritisk over for planerne om stramning af reglerne for familiesammenføring. ²⁴ Venstres formand, Uffe Ellemann-Jensen, forsvarede oplægget ved at fremhæve, at Venstre havde modet til at tage debatten om udlændingepolitikken i modsætning til de »alt for mange, [der] undlader at dykke ned i problemerne«. ²⁵ En kommentar henvendt til bl.a. Folketingets venstrefløjspartier og De Radikale, der ikke ønskede stramninger af udlændingeloven. Oplægget var et udtryk for Venstres frustration over, hvad partiet så som en ensidig debat og over, at man ikke mente at kunne drøfte problematikken, uden at blive beskyldt for racisme. ²⁶

Udgivelsens første del indeholdt et faktaoplæg, mens anden del bestod af et politisk diskussionsoplæg. Faktaoplægget præsenterede et statistisk talmateriale om indvandrernes antal og udgifter i forbindelse hermed i Danmark. Diskussionsoplægget koncentrerede sig om forslag om begrænsningen af familiesammenføringer og flygtninges mulighed for asyl i Danmark. Man formodede, at en del af de flygtninge, der hidtil havde fået opholdstilladelse, var såkaldte bekvemmelighedsflygtninge, som udeluk-

23 Brev af 26.10 1988 af Niels Lunde Pedersen, arkivpakke 01-096/458

24 *Kristeligt Dagblad* 1989-09-05, »Et forstemmende oplæg«, Østergaard, Bent, *Det Fri Aktuelt* 1989-08-16, »Flygtningene splitter KVR«, Thostrup, Lars, se endvidere landsdækkende dagblade 16. august 1989, samt Uffe Ellemann-Jensens tale ved landsmødet 1. okt. 1989 s. 11-12, arkivpakke 01-020/1632. Bent Østergaard var i perioden 1983-2001 medlem af Flygtningenævnet, hvis funktion er at varetage klager over Udlændingestyrelsens afgørelser.

25 *Udlændinge i Danmark* s. 3

26 Se bl.a. *Kristeligt Dagblad* 1989-09-06, »Der skal tales rent ud«, Rønn Hornbech, Birthe, samt Folketingets racisme-debat 3. dec. 1991, her ifølge *Ugebrev fra Christiansborg*, nr. 9, 1991

kende var drevet af økonomisk motivation til at være her – hvilket Venstre ikke fandt var en tilstrækkelig grund til asyl.²⁷

Emnet familiesammenføring havde Venstre ikke tidligere brugt nogen særlig energi på at diskutere, men debatoplægget påpegede, at familiesammenføring udgjorde et muligt område, hvor begrænsninger kunne sættes ind; »*da stigningen synes at fortsætte, er der grund til at diskutere om ikke tiden er inde til at foretage en ændring af udlændingelovens regler om familiesammenføring, således at der bliver mulighed for at styre tilgangen af indvandrere*«. ²⁸ De efterfølgende politiske forslag til at begrænse familiesammenføringer indbefattede bl.a. en skærpelse af kravet om passende bolig og en skærpelse af alderskrav for familiesammenføring af børn fra 18 til 16 år og af forældre fra 60 til 70 år.²⁹

Det målrettede arbejde for at begrænse udlændingenes rettigheder tyder på, at Venstres fokus fra begyndelsen af 1980'erne på udlændingenes retsbeskyttelse og medbestemmelse i 1989 var udskiftet med en bekymring for det stigende antal udlændinge i Danmark. De nye udlændinge bidrog for størstedelens vedkommende ikke på samme måde som fremmedarbejderne i 1960'erne og 1970'erne til den danske økonomi, hvorfor de heller ikke var ønsket af Venstre i samme grad. Synet på flygtninge som en økonomisk belastning blev derfor videreudbygget i diskussionsoplægget, selvom faktaoplægget ikke entydigt lagde op til dette. I faktaoplægget blev statens udgifter til flygtninge og indvandrere snarere fremstillet som en mindre udgift på det offentlige budget end som en faretruende økonomisk byrde. Der er derfor en diskrepans mellem faktaoplægget og de endelige konklusioner i det politiske diskussionsoplæg.³⁰ Påstanden om, at en del af flygtningene udelukkende var i Danmark af økonomiske årsager og ikke, fordi de reelt var forfulgt, var en påstand, som Venstre efterfølgende anvendte hyppigt. Det er ikke muligt at afgøre, hvor korrekt denne påstand er, da den aldrig blev dokumenteret, men det lykkedes Venstre at fremføre argumentet så tilpas mange gange og med så gennemførte argumenter, at det nærmest stod uimodsagt i den offentlige debat og derfor af mange blev opfattet som sandheden.³¹

Diskussionsoplæggets integrationsafsnit udgjorde et ganske begrænset

27 *Udlændinge i Danmark* s. 24-25

28 *Udlændinge i Danmark – Fakta og holdninger*, Venstres Landsorganisation, Holte, august 1989, s. 21

29 Løsningsforslaget byggede på bilag 47 til retsudvalget 4. april 1989, her ifølge *Udlændinge i Danmark*

30 *Udlændinge i Danmark* s. 24-25

31 Se bl.a. kronik i *Kristeligt Dagblad* 6-9-1989, Uffe Ellemann-Jensen i *Ugebrev fra*

EN AKTUEL UDLÆNDINGE- POLITIK

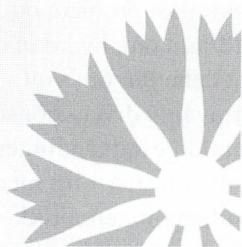

Birthe Rønn Hornbech

Venstres udlændingepolitiske ordfører

Forfatter til den aktuelle bog »Udlændinge i Danmark«

Danmarks liberale Parti
venstre

September 1993

Birthe Rønn Hornbech (MP) var primus motor i formuleringen af Venstres første udlændingepolitiske debatoplæg i 1989. I 1993 udsendte hun bogen *Udlændinge i Danmark. Fakta og holdninger*, hvor hun uddybede Venstres visioner på udlændingeområdet. Udgivelsen var en markering af udlændingepolitikens opprioritering for såvel Venstre som for Hornbech. Efter folketingsvalget i november 2007 blev hun integrationsminister.

underafsnit af udlændingepolitikken. Den udtrykte holdning var, at udlændingene som hovedregel burde have samme retsstilling som danskere »med de begrænsninger, der dels følger af grundloven, dels følger af manglende kvalifikationer på grund af manglende sprogkunder«

Christiansborg, nr. 3, 1989 s. 6-7, Svend Heiselberg i *Sommerinformation* nr. 2, 1990 s. 1 og 3

*m.v.»*³² Fire emner for politikken blev fremhævet: Sprogkundskaaber, undervisning og bosætning var alle områder, som Venstre stadig anså for væsentlige, og på disse områder fastholdt partiet politikken fra 1983. Det fjerde, nye område var de økonomiske forhold og beskæftigelsesmuligheder. I betragtning af ressourcspørgsmålets øgede betydning for Venstres udlændingepolitik var Venstres fokus på dette område en logisk udvikling, og som noget nyt blev det foreslået, at kommunerne burde starte beskæftigelsesprojekter, der kunne øge udlændingenes tilknytning til arbejdsmarkedet.³³ Det sociale område var nedtonet betydeligt, men partiet fastholdt, at udlændinge med opholdstilladelse havde samme ret til sociale ydelser som danskerne, og at »der findes næppe bæredygtige argumenter for at ændre disse regler«.³⁴ Dermed fastholdt Venstre princippet om beskyttelsen af udlændingenes rettigheder, så længe det ikke angik adgangen til Danmark.

Venstres hensigt med udlændingeoplægget var kort sagt at bane vejen for lovforslag, der sikrede færre udlændinge adgang til Danmark. Partiet bedømte netop tilstrømning af udlændinge til Danmark som det største udlændingepolitiske problem og fulgte stringent denne linje i de følgende år. Væk var udsagn om, hvordan udlændingene kunne berige dansk kultur. Væk var også debatten om vigtigheden af udlændingenes samfundsdeltagelse. Dette fravalg i diskussionsoplægget var ligeledes kendetegnende for Venstres fremtidige udlændingepolitiske linje. Udlændingeoplægget udfyldte dog dets mission i og med, at det tegnede en samlet og detaljeret holdning til udlændingepolitikken. For første gang havde de enkelte venstrepolitikere, der deltog i udlændingedebatten, nu et udlændingepolitisk grundlag som de kunne referere til.

Efter valget i 1990 blev der dannet en ren VK-regering, da Det Radikale Venstre trak sig ud af regeringssamarbejdet. VK-regeringen ønskede at skærpe den liberale profil, men måtte pga. det smalle regeringsflertal navigere forsigtigt.³⁵ Også fronterne i udlændingedebatten var trukket op blandt partierne i Folketinget. På den yderste højrefløj var Fremskridtspartiet helt isoleret pga. sine vidtgående krav om stramninger. I en midterposition stod Det Konservative Folkeparti og Venstre, der ønskede flere lov-

32 *Udlændinge i Danmark* s. 26

33 *Ibid.* s. 29

34 *Ibid.* s. 27

35 Rasmussen, Søren Hein, *Grænser forsvinder. 1985-2000*, Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie bd. 16, 2004, s. 141

stramninger i form af flere restriktioner for indvandrernes adgang til Danmark. Socialdemokratiet var splittet internt mellem folketingsgruppens åbne politik og en række socialdemokratiske borgmestre, der i stigende grad fremsatte krav (der kulminerede i »borgmestreoprøret« i 1994) om stramninger af udlændinges adgang til Danmark. Så Socialdemokratiet vaklede, ligesom CD og Kristeligt Folkeparti, i sin stillingstagen. Det Radikale Venstre og SF udgjorde på dette område venstrefløjen, idet de to partier ønskede at bibeholde den eksisterende flygtninge- og indvandrerpolitik.³⁶

Birthe Rønn Hornbech var redaktør af udlændingedeбатoplægget, og fra 1990 blev hun Venstres folketingsgruppes ordfører i udlændingespørgsmål. I den følgende tid blev hun derfor den primære eksponent for Venstres udlændingepolitik. Efter et internt opgør forlod Bjørn Elmquist Venstre i 1990, da han ikke kunne acceptere bl.a. partitoppens »opportunistiske« flygtningepolitik. Han udtalte i den forbindelse, at »jeg mener nok, at der er vi på vej hen når det for eksempel gælder flygtningedebatten. I den diskussion er det politikerne, der lefter for et synspunkt, de ved findes i brede dele af befolkningen«.³⁷ Allerede i marts 1986 havde Schall Holberg mistet indenrigsministerposten, hvorved hendes engagement i udlændingepolitikken var endt. Brixtofte vendte ligeledes opmærksomhed mod andre sager, nu hvor en stærk politiker havde taget teten på udlændingeområdet, så vejen lå åben for Hornbechs »overtagelse« af det udlændingepolitiske område.

Af udtalelser i Ugebrev fra Christiansborg og i Folketinget fremgår det, at Hornbech tegnede en skarpere udlændingepolitisk profil end både Elmquist, Brixtofte og Holberg fremlagde. Men samtidig havde den generelle politisering af udlændingeområdet også været medvirkende til, at andre partiers profil på området blev skærpet som et led i den almindelige udvikling af et nyt politikområde.³⁸ En logisk konsekvens heraf var, at der skete en forandring af sprogbrugen. Bl.a. udtrykte Hornbech i en ordførertale i 1992 at »...de udlændinge, der flytter hertil forstår, at Danmark er værtslandet og at gæster, der vil forblive her ikke blot følger landets love, men forstår at tilpasse sig i en sådan grad, at de i løbet af så kort tid som muligt

36 Togeby, Lise og Gaastholt, Øystein, *I syv sind. Danskernes holdninger til flygtninge og indvandrere*, Forlaget Politica (1995) 4. oplag 2001, s. 30 samt Rasmussen s. 57f

37 *Information* 1990-11-08, »Den politiske opportunisme har taget magten i Venstre«, Ellegaard, Lasse

38 Dette gjaldt bl.a. Socialdemokratiet, se Refstrup, Pernille og Skovfoged, Steffen, *Grænser for solidaritet?*, Speciale, Institut for Historie og Områdestudier, Historisk afdeling, 2004

fungerer ... sammen med danskerne»³⁹. Forinden udtalte hun i en folketingsdebat i 1991, at »*det danske folk er generelt et gæstfrit folk. Men det skal fortsat være danskerne, der er værter og de fremmede gæster. Danmark er ikke et øde område, der skal besættes ved indvandring*«. ⁴⁰ Ved at anvende ord som »besætte« i forbindelse med udlændingenes tilstedeværelse i Danmark markerede hun, at udlændingenes tilstedeværelse var problematisk. Sprogbrugen forestiller udlændingene som gæster, hvortil der knyttes en forventning om, at de skal udvise pli og rejse hjem igen på et tidspunkt. Hornbechs indtræden på det udlændingepolitiske område signalerede derfor også et retorisk skifte i Venstres udlændingepolitik. At Hornbech fik frie tøjler i udlændingepolitikken, understreger endvidere, at der var opbakning i baglandet om en strammere udlændingepolitisk linje.

Efter udlændingeoplæggets udsendelse fremhævede Venstre i stigende grad forskellige krav, som udlændingene skulle opfylde. Et nyt krav, Hornbech formulerede, var ufravigelige betingelser for modtagelsen af offentlige ydelser. »*En grundbetingelse er, at udlændingene lærer dansk. Vil de ikke det, bør adgangen til offentlige ydelser begrænses*«. ⁴¹ Formanden Uffe Ellemann-Jensen stod i 1989 i højere grad for en renere liberal linje. Han understregede, at Danmark ikke modtog for mange flygtninge, og at flygtninge også bragte Danmark mange værdier. Dette kan tolkes som et forsøg på at dæmpe den kritik, der var kommet af udlændingedebatoplægget. ⁴² Der var stor forskel i Ellemann-Jensens og Hornbechs retorik på trods af, at begge understøttede den samme udlændingepolitik. I kraft af sin position som formand tegnede Ellemann-Jensen partiets overordnede linje og havde derfor råd til en mere liberal-ideologisk tilgang til udlændingepolitikken. Som ingeniøren bag udlændingepolitikken var Hornbechs indgangsvinkel praktisk orienteret, hvilket stillede krav om en mere konkret stillingtagen end formandens. Derfor var hun nødt til at levere klare og håndgribelige udmeldinger for dermed at vise, hvilken vej partiet ville gå i praksis. Med Hornbech havde Venstre tillige fået en udlændingebattør, der kunne matche højrefløjens tone og samtidig udskille en selvstændig Venstre-politik, der afveg fra den yderste højrefløj. ⁴³

39 Ordførertale vedr. R11, 1992. Her fra arkivpakke 09-030/1246

40 Ordførertale, Folketingets racismedebat 3. dec. 1991, her ifølge *Ugebreve fra Christiansborg* nr. 9, 1991

41 Ordførertale, Folketingets udlændingedebat 27. nov. 1991, her ifølge *Ugebreve fra Christiansborg*, nr. 8, 1991

42 *Kristeligt Dagblad*, 1989-09-09, »*Venstre og Flygtningene*«, Ellemann-Jensen, Uffe

43 Ud over Hornbech se bl.a. Uffe Ellemann-Jensens kronik i *Kristeligt Dagblad*, 1989-09-09, samt Brixtoftes indlæg, bilag I, *Ugebreve fra Christiansborg* nr. 21, 1992

To områder inden for Venstres udlændingepolitik kan udskilles efter debatoplæggets udsendelse. Det første område omhandler integrationspolitikken og det andet en indvandringspolitik, der behandler reguleringen af udlændingenenes adgang til Danmark. Det var primært på sidstnævnte område, Venstre hidtil havde koncentreret sin udlændingepolitik, og denne tendens blev fremover skærpet. På sommergruppemødet august 1990 vedtog Venstres folketingsgruppe udlændingeoplæggets principper som partiets officielle politik, og de udarbejdede et forslag til revision af udlændingeloven baseret på oplægget.⁴⁴ Men først i juni 1992 bar initiativet frugt, da en ændring af udlændingeloven blev vedtaget. Lovændringen betød flere stramninger af kravene vedrørende familiesammenføring og en opstramning af sagsadministrationen.⁴⁵

Efter udlændingelovens vedtagelse i 1983 havde Venstre og Det Konservative Folkeparti flere gange formået at stramme lovgivningen, således at udlændinges adgang til Danmark blev begrænset. På dette område havde de to partier haft succes med både at formulere og gennemføre deres udlændingepolitik og gøre den til alment accepterede principper for den danske udlændingepolitik. Også Socialdemokratiet havde accepteret principperne, hvilket ses af, at udlændingelovens ændringer skete i brede forlig med Socialdemokratiets deltagelse.⁴⁶

På det tilknyttede integrationsområde var udviklingen derimod mere træg. Ikke siden Holbergs regeringsredegørelse om integrationspolitikken i 1983 var der kommet et samlet udspil fra regeringen. I april 1989 stillede Socialdemokratiet for første gang et forslag (B 11) med henblik på at forbedre integrationen af indvandrere, dog uden at der kom noget resultat ud af det. I februar 1992 kom Socialdemokratiet med endnu et forslag til forbedring af integration og sikring af udlændinges retsstilling i Danmark (B 65), og efter en del ændringer blev forslaget denne gang vedtaget af alle partier på nær SF og Fremskridtspartiet.⁴⁷ Under behandlingen af beslutningsforslaget afgav indenrigsminister Thor Pedersen (V) en redegørelse (R 11), hvor han på ny fremlagde regeringens integrationsprincipper.⁴⁸ Han understregede, at hovedansvaret for, at integrationen kunne lykkes, påhvilede den enkelte indvandrer – krav og rettigheder fulgtes ad. Sam-

44 Vedtagelser på Venstres sommergruppemøde, *Sommerinformation* nr. 3, 1990

45 *Folketingsårbog* 1991/92, L 257 s. 201-2

46 *Ibid.*

47 *Folketingsårbog* 1991/92, B 65 s. 266-67, samt *Folketingstidende* 1991/92, Forhandling bd. VI sp. 8463

48 *Folketingstidende* 1991/92, Forhandling bd. VI, sp. 8468-69

fundet stillede ressourcer til rådighed for alle borgere i Danmark, og det var herefter op til den enkelte borger – eller udlænding – at udnytte disse tilbud.⁴⁹ Helt i tråd med Venstres ideologi skulle samfundet således stille muligheder til rådighed for borgerne, men det var op til den enkelte borger selv frit at vælge sit liv og tage ansvar for sine handlinger.⁵⁰

Regeringens langsomme og begrænsede reaktion på Socialdemokratiets beslutningsforslag vidner om, at hverken regeringen eller Venstre reelt fandt det magtpåliggende at ændre og udbygge integrationspolitikken. Det manglende initiativ kan forklares ud fra Venstres specifikke opfattelse af integrationsprocessen. Venstre betragtede integrationen som en proces, der forløb automatisk, hvis indvandrerne lærte det danske sprog. Venstres liberale ideologi fordrede samtidig, at ingen samfundsgrupper skulle forfordes. Derfor iværksatte Venstre heller ikke yderligere særlige tiltag for indvandreernes integration, da dette ville bryde med princippet om lige behandling af borgere, som partiet forsøgte at efterstræbe, og resultatet var en udbredt *laissez faire* holdning til integrationspolitikken. Dertil kom et andet ideologisk princip i Venstre om fremme af den decentrale struktur, der også skulle gælde på flygtninge-/indvandrerrådet. Integrationsbestræbelserne skulle efter introduktionsforløbet overgå til kommunernes egen forvaltning, hvorfor staten ikke skulle diktere detaljerne i integrationsprogrammet.⁵¹

Venstres udlændingepolitiske princip om at udelukke flest mulige udlændinge fra landet gjorde det svært at se, hvordan partiet kunne opfylde sit eget frihedsideal som udtrykt i partiets principprogram.⁵² Tilsyneladende gjaldt de liberale friheder kun de danske statsborgere, hvorfor udlændingepolitikens princip i realiteten stred mod Venstres egen grundideologi. Samtidig var Hornbech dog præget af en stærk retsbevidsthed, der naturligvis også gjaldt udlændingene. De skulle derfor nyde samme retsbeskyttelse og individuel frihed som danskerne, når de befandt sig lovligt i landet.⁵³

Udlændingepolitikken oplevede en fornyet debatintensivering i 1992-93, hvilket fremgår af den stigende frekvens, hvormed emnet blev taget op i

49 Ibid. sp. 8469, 8471-72

50 Se bl.a. Venstres to forudgående principprogrammer *Det mener Venstre* (1979) s. 1, og *Et trykt liv i frihed* (1986) s. 1-4

51 *Folketingstidende* 1991/92, Forhandlinger bd. VI, sp. 8470-71

52 Venstre, *Liberalisme – hvordan og hvorfor?* 1982

53 Folketingets racismedebat 3. dec. 1991, her ifølge *Ugebrev fra Christiansborg* nr. 9, 1991

Folketinget i forhold til de foregående år.⁵⁴ Debatintensiveringen startede endnu tidligere internt i Venstre. Allerede i 1991 blev der for første gang udgivet en kort officiel brochure om Venstres hovedpunkter i udlændingepolitikken.⁵⁵ Sådanne brochurer var kun beregnet for Venstres væsentlige politikområder og havde aldrig før indbefattet udlændingepolitikken. Med andre ord havde Venstre efter en noget famlende start fået defineret en kohærent udlændingepolitik baseret på en stram indvandringspolitik, men uden synderligt fokus på integrationspolitikken. »Strammerlinjen« lå fast, og politikken var indpasset efter vælgerens ønsker. Den selektive liberalisme var en realitet. I 1993 overtog Socialdemokratiet imidlertid regeringsmagten, efter at VK-regeringen havde trukket sig som konsekvens af Tamilsagen. Tamilsagen belastede ikke egentlig Venstre, idet den kun involverede konservative ministre, men sagen handlede konkret om justitsminister Erik Ninn Hansens uofficielle stramning af Tamilers ret til familiesammenføring i Danmark. Handlingen blev kendt ulovlig, men princippet bag – begrænsning af udlændinges adgang til Danmark – lå tæt op af Venstres udlændingepolitik. Enden blev, at ti års regeringsmagt ophørte, og en ny tid i opposition blev indledt for Venstre.

Udlændingepolitikken i oppositionstiden: To hovedlinjer 1993-2001

Udlændingedebaternes andel af folketingsdebatterne i 1997 og 1999-2000 nåede op på at udgøre mellem 8 og 10 %, og 1997 og 1999-2000 udgør samtidig de år, hvor debatintensiteten foreløbigt har toppet på udlændingekområdet.⁵⁶ Udlændingepolitikken var i løbet af 1990'erne blevet et af de vigtigste emner på den politiske dagsorden. Efter at Venstre kom i opposition, fortsatte partiet opprioriteringen af området, men Venstre var, debatomfanget taget i betragtning, tilsyneladende ikke ene om at vie stigende interesse for udlændingekområdet i anden halvdel af 1990'erne. Venstres opprioritering af udlændingepolitikken kan læses direkte i den fortsatte vækst i antallet af forekomne artikler om udlændingepolitikken i *Ugebre*

54 For opgørelse over antal forekomne lovforslag m.v. se Folketingsårbøgernes registre 1991/92 og 1992/93

55 Rønn Hornbech, Birthe, *Den nødvendige udlændingepolitik*, Venstres Landsorganisation, Holte 1991

56 Green-Pedersen, Christoffer, *Long term Changes in Danish Party Politics: The rise and importance of issue competition*, Department of Political Science, AU, first draw, elektronisk udgave, februar 2005, fig. 5 & 6 s. 9-10

fra Christiansborg⁵⁷ og i Venstres principprogram fra 1995, hvor flygtninge og indvandrere for første gang fik et eget selvstændigt om end lille afsnit.⁵⁸ Sammenholdes dette med de øvrige officielle venstreudgivelser om udlændingepolitikken i starten af 1990'erne, er det umiskendeligt, at Venstre i 1990'erne fik indarbejdet udlændingepolitikken som en af partiets issues.⁵⁹ Det springende punkt var imidlertid, om Venstre kunne bruge dette nye issue i kampen om magten?

I tiden efter afståelsen af regeringsmagten viste to hovedområder i udlændingepolitikken Venstres efterhånden skarpe adskillelse af indvandringspolitikken og integrationspolitikken, dvs. politikken over for de udlændinge, der befandt sig i Danmark.

Det første hovedområde udgjordes af Hornbechs fortsatte kampagne for en strammere lovgivning, så færre udlændinge fik adgang til landet. Argumenterne centreredes om, at flygtninge ikke skulle gøres til indvandrere, og kampagnen var især ansporet af den store mængde flygtninge, der kom til Danmark i 1991-93 som følge af borgerkrigen i Jugoslavien. I 1992 vedtog Folketinget Den palæstinensiske særlov, der gav en gruppe palæstinensiske flygtninge permanent opholdstilladelse, men med udtalt modstand fra bl.a. Hornbech.⁶⁰ Hun understregede bl.a., at Venstre var imod alle former for særlove, fordi særlove var udtryk for en »uretfærdig forskelsbehandling at trække enkelte grupper frem og give dem en særlig ret«.⁶¹ På trods af denne holdning fremkaldte den vedtagne »Lov om midlertidig opholdstilladelse til visse personer fra det tidlige Jugoslavien m. v.« - den såkaldte Jugoslaverlov, som også Venstre stemte for - ikke samme kritik fra Hornbech, selvom princippet bag loven om særrettigheder til en enkeltgruppe var det samme.⁶² Grunden var, at loven netop indfrie Venstres princip om ikke at gøre flygtninge til indvandrere via en permanent opholdstilladelse. I stedet blev flygtningene tildelt midlertidigt asyl: »I Venstre ønsker vi en flygtningepolitik, der giver ly til de forfulgte... Derfor vedtager et stort flertal her i folketinget i næste uge en lov, der netop kun

57 Konklusionen er baseret på en gennemgang af samtlige årgange og optælling af artikler frem til 2002

58 *Mennesket frem for systemet*, principprogram for Venstre vedtaget på Venstres landsmøde september 1995, s. 10

59 Se f.eks. pjecerne *Den nødvendige udlændingepolitik* og *69 gode grunde til at stemme på Venstre*.

60 Fenger-Grøn, Carsten og Grøndahl, Malene, *Flygtningenes danmarkshistorie 1954-2004*, Århus Universitetsforlag 2004, s. 269-72

61 *Ugebrev fra Christiansborg*, nr. 9, 1993 s. 2

62 Jensen 2000 s 485 samt Fenger-Grøn s. 269-72

giver midlertidig ophold til en række yugoslavere, som opfylder nogle kriterier, som FN's flygtningehøjkommissariat har peget på. Vi giver altså et midlertidigt asyl i ordets bedste forstand. Vi integrerer ikke yugoslaverne, de skal ikke blive danske, de skal ikke have deres familie til Danmark ...«. ⁶³ Under disse omstændigheder foretrak Venstre tydeligvis en selektiv liberalisme. Venstre var ideologisk selektiv i den forstand, at det, under bestemte omstændigheder, var muligt at fravige det liberalistiske princip om, at samme lov skulle gælde for alle, så alle havde samme muligheder for individuel livsudfoldelse, frem for at etablere en særlovgivning for nogle grupper, der gav dem grundlæggende andre livsbetingelser end resten. Der var altså grænser for gæstfriheden. Venstre gik grundlæggende ikke ind for at inkludere flere grupper permanent i det danske samfund, med de dertilhørende sociale og politiske rettigheder, og derfor kunne man i tilfælde, hvor der var tale om at give flere indvandrere midlertidig opholdstilladelse, godt gå på kompromis med den liberalistiske prioriteringsrækkefølge af frihed over lighed. Efterfølgende udviklede tanken om midlertidig opholdstilladelse sig da også til et generelt ønske i Venstre om at udvide ordningen til at være hovedreglen i udlændingeloven. ⁶⁴

Venstres andet udlændingepolitiske hovedområde var en skærpelse af kursen over for den gruppe af indvandrere, der befandt sig lovligt i landet. Af Hornbechs argumenter fremgår det, at hendes primære hensyn var den danske befolkning og ikke udlændingene, og at hensynet til danskernes holdning følgelig legitimerede de ønskede stramninger. Nedenstående er karakteristisk for holdningen og blot få eksempler på retorikken:

I perioden 1993-97 fremsatte Hornbech en række forslag til forskellige lovstramninger. Hun foreslog bl.a., at kriminelle udlændinge skulle udvises, og at der blev sat stopper for, »at uidentificerede asylansøgere, der ifølge dagspressen indlogeres på hoteller, lever som turister. Det er præcis den slags, der ødelægger befolkningens forhold til flygtninge«. ⁶⁵ De fleste af forslagene var økonomisk begrundede, eksempelvis i Hornbechs ordførertale til Folketinget i april 1995, hvor hun anmodede om, at udbetaling af orlovsydelse på op til 9000 kr. pr. mdr. skulle stoppes, når flygtningene rejste hjem på besøg. »Det er at lægge en bombe under hele flygt-

63 Hornbech, beslutningsforslag B 20, 1. behandling, 28.11.1992, her fra »Venstres politiske aktiviteter«, arkivpakke 06-010/1060

64 Se bl.a. ordførertale ved forespørgselsdebatten om udlændingepolitikken, 4. april 1995, her ifølge *Ugebreve fra Christiansborg*, nr. 21, 1995

65 *Ugebreve fra Christiansborg*, nr. 9, 1993, s 3, se også *Sommerinformation* 1, 1993 s. 5

ningesagen, hvis personer, der slet ikke er på flugt, kan malke den danske statskasse«. ⁶⁶

Venstres udlændingepolitikens konsekvente fokus på antallet af udlændinge, de omkostninger de medførte for samfundet, samt danskernes forhold til udlændinge understreger, at partiet nærrede den opfattelse, at den danske stats udgifter til en række tvivlsomme flygtninges ophold var en belastning for budgettet. På dette område var problemopfattelsen i udlændingepolitikken blevet drejet i forhold til den tidligere udlægning. Hornbech stillede ikke længere spørgsmål ved, hvorvidt danskerne rent faktisk havde råd til flygtningene, men i stedet ved, om det var rimeligt, at de danske skatteydere skulle betale til »falske flygtninge«, der udnyttede det danske socialsystem. Ligeledes pointerede hun, at der sandsynligvis skete misbrug af familiesammenføringsreglerne for at skaffe udlændinge opholdstilladelse i Danmark. ⁶⁷ Man kan tale om, at der retorisk skete en »kriminalisering« af både flygtninge og indvandrere. I en ny pjece fra april 1997 hed det: »Enhver ved, at Danmark har pligt til og ønske om at hjælpe mennesker i nød – men tillige, at danskerne hverken ønsker at blive misbrugt eller at bære byrder, der er urimelige i forhold til, hvad andre yder«. ⁶⁸ De flygtninge og indvandrere, der befandt sig i landet, måtte ubetinget tilpasse sig forholdene og danskerne, hvorfor bl.a. også modersmålsundervisningen skulle afskaffes, og midlerne i stedet anvendes til danskundervisning. ⁶⁹ Denne workfare inspirerede tankegang, ⁷⁰ der betoner, at udlændinge skal yde, før de kan nyde og ikke skal misbruge danskernes velvillighed, blev gennemgående i hele Venstres udlændingepolitik i årene fremover. Udgangspunktet for den liberale integrations- og udlændingepolitik var således en selektiv liberalisme: Begrebet selektiv bruges for at

66 Forespørgselsdebatten om udlændingepolitikken 4. april 1995, her ifølge arkivpakke 09-030/1865

67 Ordførertale, her ifølge *Ugebrev fra Christiansborg*, nr. 21, april 1995, »Sagt og skrevet«

68 *10 forslag fra Venstre til at sikre sund fornuft og anstændighed i dansk flygtninge og indvandrerpolitik*, Venstres Landsorganisation, Holte, april 1997

69 Se bl.a. pjecen *En aktuel udlændingepolitik*, forslag 7 s. 4

70 Workfarebegrebet henviser i dansk kontekst til et skærpet fokus på den lediges forpligtigelser til aktivt at søge arbejde til gengæld for modtagelse af sociale ydelser. Der skete en generel opprioritering af aktiveringspolitikken i dansk arbejdsmarkedspolitik i 1990'erne og ikke kun på højrefløjen, selvom det typisk er residuale velfærdstater, der er forgængere for politikken. I forbindelse med integrationsindsatsen genfindes tendensen bl.a. i Venstres og Det Konservative Folkepartis beslutningsforslag B 55, »Forslag til folketingsbeslutning om en ny udlændingepolitik«, nov. 1997, beslutningsforslag B 71, »Forslag til folketingsbeslutning om en samlet indsats for bedre integration af flygtninge og indvandrere« feb. 1998

understrege, at Venstre reelt ikke ønskede, at alle i udgangspunktet blev ligestillet i forhold til krav fra statens side. I stedet blev der taget hensyn til den danske majoritets frihed, rettigheder og økonomi frem for minoriteten uden statsborgerskabsrettigheder. Dog kan et indflettet argument om ikke at ødelægge forholdet mellem udlændingene og danskerne ses som et forsøg på at sikre harmonien i samfundet. Derfor skal tankegangen ses i sammenhæng med samfundsdebatten, der ligeledes var kendetegnet ved en radikalisering af retorikken.⁷¹ Generelt blev modsætningen mellem »dem« og »os« udbygget i slutningen af 1990'erne både i den offentlige debat og i partiernes udmeldinger. Forklaringen på Venstres ønske om, at udlændingene blev draget til ansvar for den hjælp, de modtog, var derfor, at den økonomiske støtte kunne retfærdiggøres over for de danske skatteydere.

På det socialpolitiske område blæste der ligeledes nye vinde. Under forhandlingen af Danmarks første selvstændige integrationslov i 1997-1998 understregede Hornbech, at Venstre ikke accepterede særlige sociale tiltag, dvs. særydelser for udlændinge, som ikke gjaldt danske statsborgere.⁷² Holdningen var ikke ny, eksempelvis udtalte Hornbech også i 1992, at »Det er en uskik at give særregler for enkelte grupper i det danske samfund«⁷³. Senere hen viste det sig dog, at udmeldingen ikke gjaldt, når der var tale om et socialt tiltag, der mindskede det offentliges udgift til udlændingen i forhold til en dansk statsborger på kontanthjælp. Venstre argumenterede eksempelvis i december 1999 stærkt imod afskaffelsen af den særlige lave introduktionsydelse til udlændinge, som den endelige integrationslov af 1998 havde indført.⁷⁴ At dette ikke var en tilfældig holdning ses bl.a. af, at Venstres arbejdsmarkedspolitiske udvalg på Christiansborg i oktober 1997 foreslog en særlig indslusningsløn for indvandrere på linje med lærlingeløn.⁷⁵ Et par år efter udtalte Venstres Politisk Økonomisk Sekretariat i 2000, at »der er grund til bekymring for de mange særordninger inden for arbejdsmarkedet. Venstres udgangspunkt er, at udlændinge skal aktiveres hurtigt for at blive integreret på arbejdsmarkedet, men det

71 Se f.eks. *Ekstra Bladets* kampagne i 1997, der »afslørede« udlændinge som sociale bedragerere.

72 L 155 »*Forslag til lov om integration af udlændinge i Danmark (Integrationslov)*«, 1. behandling, tale 17, 22. jan. 1998, 1. samling 1997-98

73 Ordførertale vedr. R11, 1992. Her fra arkivpakke 09-030/1246

74 1. beh. af forslag om forhøjet integrationsydelse 10. dec. 1999, her ifølge *Ugebrev fra Christiansborg* nr. 9, 1999

75 *Ugebrev fra Christiansborg* nr. 3. 1997/98 s. 4

skal ske efter de samme regler, som gælder for danskere».⁷⁶ De modstridende udmeldinger om særordninger må tolkes således, at Venstre tilsyneladende gik ind for særordninger for udlændinge, når de resulterede i en lavere økonomisk ydelse, end de almengældende sociale ydelser tilskrev. I synet på de sociale ydelser fulgte Venstre således ikke længere princippet i udlændingeoplægget, en direkte konsekvens af workfare tankegangens implementering i Venstres udlændingepolitik.

Venstres integrationspolitiske løsningsmodel hvilede dermed på to grundpiller. For det første gav visse kulturer (her fremhæves Islam) større integrationsproblemer end andre, hvorfor denne gruppes tilstedeværelse i Danmark skulle mindskes, og generelt skulle de danske normer og værdier inkorporeres.⁷⁷ For det andet var en succesfuld integration ensbetydende med, at samfundet ingen omkostninger havde i forbindelse med de pågældende udlændinge. *Integration var ifølge Venstre dermed lig selvforsørgelse og kulturel assimilation.*

At Venstre udlændingepolitik slog igennem i 1990'erne ses bl.a. af, at en del af de stramninger den socialdemokratisk ledede regering lagde op til, var i tråd med Venstres tidligere forslag om stramninger. Det gjaldt bl.a. skærpelse af asyllovgivningen, højere strafferammer og øgede krav om deltagelse i danskundervisning.⁷⁸ Lovstramninger var efter alt at dømme blevet accepteret som gældende løsningsmodel på udlændingeområdet af både Socialdemokratiet og Venstre.

Integrationsindsatsen kom i højere grad i fokus efter den første samlede integrationslovs vedtagelse i 1998. Venstre havde gentagne gange kritiseret integrationspolitikken for at være fejlslagen, men faktum var, at hverken den borgerlige regering eller den Socialdemokratisk ledede regering havde udført nogen særlig indsats på integrationsområdet før integrationslovens vedtagelse.

Venstres strategiske anvendelse af udlændingepolitikken

Allerede umiddelbart efter Venstre kom i opposition, begyndte partiet at flirte med tanken om at anvende udlændingepolitikken som fremtidigt

76 Politisk Økonomisk Sekretariat, *Ugenotat* nr. 8, 14. feb. 2000, arkivpakke 09-030/3284 s. 2

77 Se bl.a. Jens Løgstrup Madsen, MF Venstre, »Indvandrerpolitik – mellem idealisme og realisme«, *Ugebreve fra Christiansborg*, nr. 2, 1997, og Erik Larsen, MF Venstre, *Ugebreve fra Christiansborg* nr. 3, 1999

78 Se L 59 og L 60, 2. samling 1997-98, samt »Udlændingepakken« maj 2000, her ifølge *Ugebreve fra Christiansborg* nr. 26, 2000

valgkamp tema.⁷⁹ Venstre havde brug for et politisk område, som partiet kunne fremhæve sig på, og Hornbech øjnede chancen for at profilere Venstres udlændingepolitik i forhold til Socialdemokratiets ved en folketingsdebat kort efter regeringsskiftet: »Socialdemokraterne er så hundehamrende rædde for at drøfte udlændingepolitik, at det har skadet Danmark og forholdet til vores udenlandske naboer katastrofalt. Så længe landets største parti med statsministeren i spidsen på ynkelig måde kryber i skjul og nægter at diskutere et brændende problem, som står øverst på vælgerens dagsorden, så længe vil der være blokeret for saglig debat.«⁸⁰

Udlændingepolitikken kunne være et godt valgkamp tema, idet den netop var problematisk for Socialdemokratiet, pga. partiets stærke interne uenighed om den ønskede linje.⁸¹ Et notat fra Venstres Politisk Økonomisk sekretariat anvender samme strategi ved at påpege, at Venstre »gentagne gang [havde] foreslået stramninger på udlændingeområdet. Men hver gang har regeringen stemt imod.«⁸² Citaterne peger på, at Venstre søgte at udnytte Socialdemokratiets svaghed på udlændingeområdet til selv at profilere sig på udlændingepolitikken. Påstanden understøttes af, at profileringen især skete, efter partiet kom i opposition. Forinden fremhævede Venstre sjældent direkte Socialdemokratiet som sammenligningsgrundlag i udlændingepolitikken.⁸³ Nu da Venstre ikke længere selv stod med regeringsansvaret, kunne partiet kritisere den nye regering for ikke at vove at udføre den nødvendige politik.

Venstre forsøgte hermed at skabe et billede af en svag regering, der ikke magtede at løse et vitalt samfundsproblem. Billedet skulle samtidig fremstille Venstre som et alternativ til regeringen på udlændingeområdet, fordi den borgerlige opposition i egne øjne iværksatte en fornuftig og nødvendig løsning, som regeringen i praksis hindrede ved at nedstemme oppositionen.

Da partiet kom i opposition blev bl.a. udlændingepolitikken det issue, der skulle tiltrække stemmer, og det kunne lade sig gøre, fordi Venstre i slutningen af 1990'erne opnåede et klarere image omkring udlændingepolitikken, et image som partiet havde arbejdet hen imod udlændingepolitisk i al fald siden tiden i opposition fra 1993. Venstre forsøgte at begå image-drab på Socialdemokratiet ved gentagne gange at fremhæve Socialdemo-

79 Hornbech, *Ugebrev fra Christiansborg* nr. 5, 1993

80 *Folketingstidende* 1994/95, Forhandlinger bd. III sp. 1280

81 *Grænser for solidaritet* s. 84

82 *Ugebrev fra Christiansborg*, nr. 3, 1997

83 Der ses f.eks. en markant forskel i tilgangen til Socialdemokratiet i *Ugebrev fra Christiansborg*

kratiets »blødsødne udlændingepolitik«. Noget især indenrigsminister Birthe Weiss fik at føle, da Poul Nyrup Rasmussen udskiftede hende som indenrigsminister med »strammeren« Thorkild Simonsen.⁸⁴ Selv om Weiss fik gennemført flere stramninger, f.eks. forkortelse af asylsagsbehandlingstiden og DNA-analyser i asylsager, blev der alligevel skabt et billede af hende som blødsøden og utroværdig – hvilket ikke mindst Venstre var medvirkende til, og det viste Venstres bevidsthed om, hvor stor potentiel magt der lå i at have en klar politik på udlændingeområdet.

»Vi er presset af Pia Kjærsgaard«. Sådan konkluderede Ellemann-Jensen i sin analyse af Venstres valgkamp op til kommunalvalget i 1997, og han hentydede til Venstres frygt for, at Dansk Folkepartis udlændingepolitik høstede stemmer fra Venstre i valgkampen.⁸⁵ Selvom hidtidige undersøgelser tydede på, at Dansk Folkeparti fortrinsvist hentede sine stemmer fra Socialdemokratiet, skrev *Information*, at ifølge de nyeste meningsmålinger høstede Dansk Folkeparti de stemmer, som tidligere meningsmålinger stillede Venstre i udsigt ved det kommende folketingsvalg i 1998.⁸⁶ Dette var utvivlsomt også Venstres ledelse bekendt, og det gav dermed Venstre klare incitamenters til at anvende udlændingepolitikken som middel til at skaffe stemmer i fremtidige folketingsvalgkampe.

I halvåret op til valget i 2001 gik medierne nærmest i selvsving over udlændingespørgsmålet, der optog hele 60 % af de politiske relevante nyhedsindslag under selve valgkampen.⁸⁷ Ved Venstres årsmøde i september brugte Fogh Rasmussen også for første gang en større del af sin tale på udlændingepolitikken, hvor han bl.a. kritiserede »slapheden, blødsødenheden, tossegodheden og den lalleglade tolerance«, der prægede oppositionens udlændingepolitik.⁸⁸ Derefter var der ingen tvivl om, at udlændingepolitikken ville blive et hovedtema for Venstre i den kommende valgkamp. I de tre uger op til valget 20. november udsendte Venstre dagligt et kort »Valgbrev fra Venstre«, der skitserede partiets vigtigste valgkamptemaer. I disse 20 valgbreve blev udlændingepolitikken behandlet gennem-

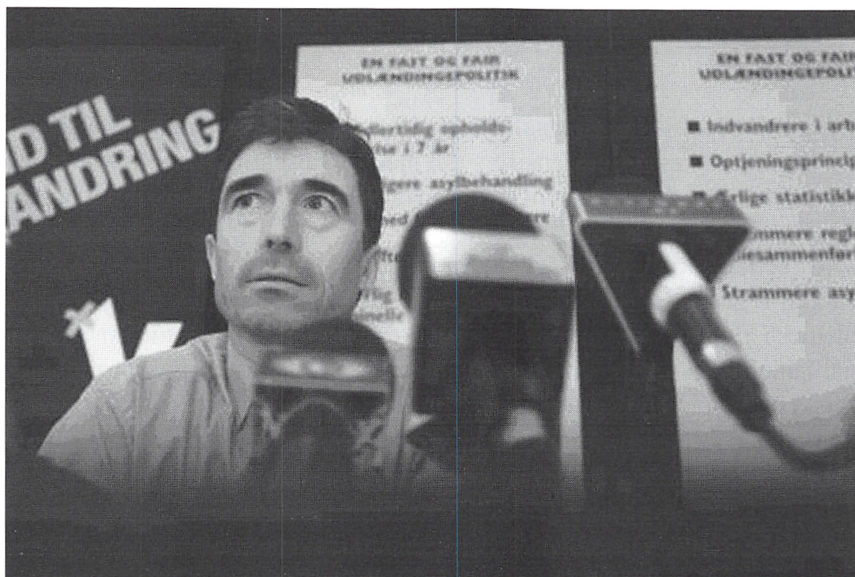
84 Se bl.a. *Grænser for solidaritet* s. 85, 89, *Ugebrev fra Christiansborg*, nr. 2, 1997 s. 3 samt *Information* 1996-02-15, »Et lovforslag går i sort«, Rohleder, Jens

85 Børsen, 1997-11-07, »Uffe strammer tøjlerner«, Korsholm, Frank

86 *Information*, 1997-11-05, »De hvide mod de sorte«, Reiermann, Jens

87 Togeby, Lise et al., *Magt og demokrati i Danmark*, Aarhus Universitetsforlag, 2003, s. 76f

88 Bille, Lars, »Politisk kronik 2. halvår 2001«, s. 64-75 i *Økonomi og Politik* årg. 75, nr. 1, 2002, s. 128

Venstre promoverede »en fast og fair« udlændingepolitik som én af fem mærkesager ved folketingsvalget 2001. I betragtning af at udlændingepolitikken optog op mod 60 % af de politisk relevante nyhedsindslag under valgkampen, viste det sig at være en betydningsfuld satsning for Venstre i kampen om stemmer. (Kilde: Togeby, Lise et al., *Magt og demokrati i Danmark*, Aarhus Universitetsforlag, 2003).

snitlig hver tredje dag.⁸⁹ I 2001 havde Venstre specifikt udvalgt fem politiske mærkesager, som partiet koncentrerede sig om: Det gjaldt nedbringelse af ventelister på sygehusene, skærpelse af retspolitikken, skattestop, bedre forhold til ældre og ikke mindst markante stramninger af udlændingelovgivningen. Med disse temaer i baghånden lykkedes det Venstre både at sætte dagsordenen og fastholde den under valgkampen. En af årsagerne til, at det ikke lykkedes Socialdemokratiet at trænge igennem i valgkampen, var fordi udlændingepolitikken fik en så central placering. For som Venstre allerede var opmærksom på, kunne Socialdemokratiet ikke matche Venstres klare strammerlinje. Resultatet af valget blev da også historisk. Venstre fik 31,2 % af stemmerne og blev Danmarks største parti og sikrede sammen med Det Konservative Folkeparti og med Dansk Folkeparti som støtteparti et flertal i Folketinget.⁹⁰

⁸⁹ Se arkivpakke nr. 09-030/3422

⁹⁰ Bille »Politisk kronik 2. halvår 2001« s. 71-73

Hvorfor satsede Venstre på udlændingepolitikken som mærkesag?

Udlændingepolitikken var således i slutningen af 1990'erne ikke blot blevet til en mærkesag for Venstre – det blev så væsentligt et politikområde, at Venstre satsede på det som ét af fem hovedemner til at genvinde magten i 2001.

Udlændingepolitikken var relevant i forbindelse med vælgerne vurdering af regeringsalternativernes evne til at løse udlændingepolitiske problemer i 1990'erne. Konkurrencen mellem partierne om stemmerne foregår både i form af en kamp om den politiske dagsorden, og ved at indtage forskellige holdninger til de forskellige politiske emner. Samtidig er det afgørende at tiltrække den politiske opmærksomhed til emner, som partiet »ejer«. ⁹¹ Venstres politiske succes var således afhængig af, hvordan partiet håndterede nye politiske emner, og udlændingepolitikken kan netop ses som et nyt emne, som Venstre gjorde krav på (efter 1995 sammen med Dansk Folkeparti) og dels fik stadfæste på den politiske dagsorden. Lige så vigtigt var dog Socialdemokratiets totale mangel på ejerskab over udlændingepolitikken, som Venstre forstod at udnytte. Derfor har det været afgørende for Venstre at sende klare signaler om den retning, partiet ønskede at bevæge sig i på udlændingeområdet, og på denne måde sandsynligvis opsamle »signalvælgere«, der prioriterede en strammere udlændingepolitik højt, men som ikke tidligere stemte på Venstre. Venstre ønskede netop at signalere, at partiet ville debattere udlændingeproblematikken på en saglig og bestemt, men ikke fremmedfjendtlig, måde – hvilket distancerede partiet fra den yderste højrefløj. ⁹² Hele Venstres udlændingepolitiske tænkning bar i 1990'erne præg af, at vælgerne ikke skulle være i tvivl om, at Venstre ville kræve noget til gengæld for de ydelser, den danske stat stillede til rådighed for udlændingene. Dette blev netop gjort for, at partiet over for vælgerne fremstod som et troværdigt parti, der kunne løse problemerne. Troværdighed har derfor været et nøgleord i kampen om udlændingepolitikken.

Jørgen Goul Andersens & Ole Borres undersøgelse viser endvidere, at udviklingen samtidig er gået i retning af, at en del danskere er blevet mere pragmatiske i deres syn på indvandrerne. ⁹³ Venstre forsøgte netop at fremstille udlændingepolitikken som primært et praktisk økonomisk problem,

91 Green-Pedersen 2005 s. 4 samt Green-Pedersen 2004 s. 602

92 Se f.eks. formandens forord i udlændingeoplægget *Udlændinge i Danmark* 1989

93 Andersen & Borre s. 345

der kunne løses ved at stille større krav til udlændingene og ved at hindre antallet af udlændinge i at stige. Det må have virket tiltrækkende og troværdigt for den store gruppe vælgere, der havde denne opfattelse. Brugen af økonomiske argumenter og prioriteringen af danskernes økonomiske interesser er derfor en del af forklaringen på Venstres udlændingepolitiske succes.

Implementeringen af workfare tankegangen er desuden forklaringen på, hvorfor Venstres fokus på udlændingenes rettigheder og samfundsdeltagelse blev forladt. Elementerne harmonerede ikke med strammerlinjens betoning af øgede krav til udlændingene og kravet om at mindske udlændingenes rettighed til at komme til landet. For at fremstå konsekvent var der sandsynligvis ikke 'plads' til at inddrage dette aspekt. Desuden hørte debatten om rettigheder og samfundsdeltagelse til integrationsområdet, som Venstre generelt ikke prioriterede særligt højt. Derfor er det ligeledes rimeligt at hævde, at Venstre udfoldede en selektiv liberalisme, forstået således, at udlændingenes liberale rettigheder dels i form af adgang til landet dels med samme borgerlige rettigheder som resten (f.eks. introduktionsydelsen) blev begrænset af hensyn til de danske statsborgeres økonomiske ressourcer. Samtidig viser denne politik, at opnåelse af magten for Venstre var blevet målet i sig selv, også selvom det betød at ideologien måtte bøjes.

Resultatet blev, at Venstre i slutningen af 1990'erne over for vælgerne fremstod som den mest kompetente problemløser på udlændingeområdet. Vælgerne vurderede, at Venstre var bedre til at løse de udlændingepolitiske problemer, end Socialdemokratiet var. Selvom begge partier ønskede stramninger af udlændingepolitikken. Dette ses af 1990'ernes fortsatte stemmemæssige fremgang for Venstre, der demonstrerede, at partiet havde succes med de politiske mærkesager.

Man kan efterfølgende spørge, hvorfor det netop var en højreorienteret udlændingepolitik, Venstre valgte at profilere sig på? Svaret findes i 1990'ernes generelle værdipolitiske højredrejning blandt befolkningen. Til højre for de fleste partiers værdipolitik eksisterede der et værdipolitisk vakuum i forhold til en større vælgergruppes holdninger.⁹⁴ Denne gruppe var det kun Dansk Folkeparti (og Fremskridtspartiet), der appellerede til, og der var derfor stemmer at hente for et mere moderat ny højreorienteret parti. Venstre udfyldte dette tomrum ved at indføre strammerlinjen i udlændingepolitikken.

94 Andersen & Borre s. 160

En sammenfatning og nogle mulige fremtidsperspektiver

I udformningen af udlændingepolitikken fandt Venstre en grænse for partiets liberalisme. Partiet gik på kompromis med ideologien i den forstand, at ikke alle skulle have friheden til at deltage i fællesskabet. Særrettigheder blev foretrukket, når de enten udelukkede nye grupper (flygtninge såvel som familiesammenførte) fra at få permanent opholdstilladelse i Danmark eller, hvis det betød, at staten skulle bruge færre økonomiske ressourcer på udlændingene. Dermed trak Venstre en politisk grænse for det nationale fællesskab, og den grænse afgjorde partiets udlændingepolitik. Artiklen fremfører således, at Venstre intentionelt opererede med en selektiv liberalisme, hvor udlændingepolitikken blev formet efter befolkningsstemningen for at vinde flest mulige stemmer i kampen om magten. Venstres politiske strategi i 1990'erne peger på, at Venstre stædigt oparbejdede en udlændingepolitik efter befolkningens smag - skar de elementer ud, der ikke passede ind i strammerlinjer, socialpolitikken (til dels integrationspolitikken) og fokuset på udlændingenes politiske rettigheder og partiet udnyttede politikken til at maksimere stemmeantallet. Der var ingen tvivl om, at Venstre gik efter regeringsmagten, og derfor i udlændingepolitikken måtte fremstå som det mest kompetente parti i vælgernes øjne til at varetage vælgernes interesser.

Det er dog muligt, at det historiske 2001-valg var lidt af et særtilfælde. Ved 2005-valget optog emnet en betydelig del af debatten, men var allerede blevet nedtonet noget i omfang i forhold til 2001-valget.⁹⁵ Muligvis var vi derfor vidner til en ekstraordinær situation i 2001, hvor Venstre toppede med det helt rigtige issue på det helt rigtige tidspunkt.

I lyset af Venstres succes med at nedbringe indvandringen af udlændinge til Danmark, tyder den seneste udlændingepolitiske debat ikke på, at VK-regeringen kan hvile på laurbærrene. Det er ikke givet, at regeringen kan bevare sit patent på udlændingepolitikken. Regeringens politik bliver udfordret af oppositionen, desuden oplever både Det Konservative Folkeparti og Venstre intern kritik af regeringens udlændingepolitik. For Venstres vedkommende med begrundelsen, at den er uliberal. Bl.a. tager Folketingets formand Christian Mejdahl i sin nyudgivne portrætbog *Med formandens tilladelse* afstand fra 24-årsreglen. Venstres politiske ordfører, Troels Lund Poulsen, har samtidig understøttet, at Christian Mejdahls udtalelser står for egen regning. Trods intern uenighed står partiledelsen

⁹⁵ Ugebrevet A4 2005-02-14: Epinion undersøgelse: »Vælgernes dagsorden« og »Udlændinge højt på dagsordenen«

altså fast, hvilket sandsynligvis betyder, at også hensynet til støttepartiet Dansk Folkeparti vejer tungt i regeringens udlændingepolitik.⁹⁶

Fremtidsperspektivet er desuden sandsynligvis et øget fokus på integrationsindsatsen, frem for udelukkende indvandringspolitikken, i og med, at udlændingene er en arbejdsressource, der vil blive brug for, når Danmark i fremtiden kommer til at mangle arbejdskraft. Som artiklen påviser, er integrationspolitikken netop et område inden for udlændingepolitikken, som Venstre generelt står svagt på. Dog har partiet i større grad fokuseret på integrationsindsatsen, efter partiet dannede regering. Spørgsmålet for Venstre er, om regeringens integrationsindsats i dag er tilstrækkelig?

Litteratur

- Andersen, Jørgen Goul og Borre, Ole (red.), *Politisk forandring. Værdipolitik og nye skillelinier ved folketingsvalget 2001*, Nørhaven Books, Viborg 2003
- Bille, Lars, *Partier i forandring*, Odense Universitetsforlag 1997
- Bille, Lars, »Politisk kronik 2. halvår 2001«, s 64-75 i »Økonomi og Politik« årg. 75, nr. 1, 2002
- Danmarks statistik, *Befolkningen i 150 år*, 2000
- Danmarks statistik, Poulsen, Marius Ejerby & Lange, Anita »Indvandrere i Danmark«, 1998
- Fenger-Grøn, Carsten og Grøndahl, Malene, »Flygtningenes danmarkshistorie 1954-2004«, Århus Universitetsforlag 2004, s 269-72
- Green-Pedersen, Christoffer, »Defeat at home? Issue-Ownership and social democratic support in Scandinavia«, i »Government and opposition«, vol. 39, nr. 4, 2004, s 578-613
- Green-Pedersen, Christoffer. »Long term Changes in Danish Party Politics: The rise and importance of issue competition«, IFSK, AU, first draw, elektronisk udgave, februar 2005
- Jensen, Bent, *De fremmede i dansk avisdebat. Fra 1870'erne til 1990'erne*, Rockwool Fonden, Spektrum 2000
- Rasmussen, Søren Hein, *Grænser forsvinder. 1985-2000*, Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie bd. 16, 2004
- Refstrup, Pernille og Skovfoged, Steffen, *Grænser for solidaritet? En analyse af det danske og det svenske Socialdemokratis udlændingepolitik i et komparativt perspektiv*, Speciale, Institut for Historie og Områdestudier, Historisk afdeling, 2004
- Sørensen, Jørgen Würtz, *Kulturmode/Kulturkonfrontation. Tendenser i 1980'ernes debat om danskerne og fremmede*, Arbejdsblad nr. 60, CFK, Århus Universitet, 1990
- Togeby, Lise og Gaastholt, Øystein, *I syv sind. Danskernes holdninger til flygtninge og indvandrere*, Forlaget Politica (1995) 4. oplag 2001
- Togeby, Lise et al., *Magt og demokrati i Danmark. – Hovedresultater fra magtudredningen*, Aarhus Universitetsforlag, 2003

96 DR's nyheder 20. okt. 2006.

Kilder

Avis- og tidsskriftsartikler:

Det Fri Aktuelt 1989-08-16, »Flygtningene splitter KVR«, Thostrup, Lars
Kristeligt Dagblad 1989-09-05, »Et forstemmende oplæg«, Østergaard, Bent
Kristeligt Dagblad 1989-09-06, »Der skal tales rent ud«, Rønn Hornbech, Birthe
Kristeligt Dagblad, 1989-09-09, »Venstre og Flygtningene«, Ellemann-Jensen, Uffe
Information 1990-11-08, »Den politiske opportuniste har taget magten i Venstre«, Ellegaard, Lasse
Børsen, 1997-11-07, »Uffe strammer tøjlerne«, Korsholm, Frank
Information, 1997-11-05, »De hvide mod de sorte«, Reiermann, Jens
Ugebrevet A4 2005-02-14: Epinion undersøgelse: »Vælgernes dagsorden« og »Udlændinge højt på dagsordenen«

Diverse publiceringer:

Betænkning nr. 968/1982: »Betænkning om Udlændingelovgivningen. Udkast til en ny udlændingelov«. Anden betænkning afgivet af justitsministeriets udvalg af 14. december 1977
 »Udlændingeloven«, under medvirken af Torben Geneser, 2. udgave, Jurist- og økonomforbundets forlag 1993
 »Tamilsagen«, Undersøgelsesrettens sammenfatning og retlige vurdering, Undersøgelsesretten af 10. juli 1990

Folketingstidende og Folketingsårboer:

Folketingstidende 1979/80, Forhandlinger bd. I, sp. 715-18, 722-24
Folketingsårbog 1980/81 s 137-40
Folketingstidende 1980/81, Forhandlinger bd. II sp. 2505-2640,
Folketingstidende 1980/81, Forhandlinger bd. IV sp. 4943-44, 4965
Folketingstidende 1980/81, Forhandlinger bd. VI sp. 7491
Folketingstidende 1982/83, Forhandlinger bd. IX, sp. 12.634-35, 12.641
Folketingsårbog 1982/83 s 117-18
Folketingsårbog 1982/83 s 117-18
Folketingstidende 1982/83, Forhandlinger bd. IX, sp. 12.635
Folketingstidende 1982/83, Forhandlinger bd. VI sp. 8980-81
Folketingstidende 1982/83, Forhandlinger bd. VI, sp. 8978-89
Folketingstidende 1986/87, Forhandlinger bd. I sp. 363-64, 830, 842
Folketingsårbog 1991/92, L 257 s 201-2
Folketingsårbog 1991/92, B 65 s 266-67
Folketingstidende 1991/92, Forhandlinger bd. VI sp 8463
Folketingstidende 1994/95, Forhandlinger bd. III sp. 1280
 Beslutningsforslag B 55 »Forslag til folketingsbeslutning om en ny udlændingepolitik«, fremsat 6. nov. 1997, 1. samling 1997-98
 Beslutningsforslag B 71, »Forslag til folketingsbeslutning om en samlet indsats for bedre integration af flygtninge og indvandrere« fremsat 19. nov. 1997, 1. samling 1997-98
 L 155 »Forslag til lov om integration af udlændinge i Danmark (Integrationslov)«, 1. behandling, tale 17, 22. jan. 1998, 1. samling 1997-98

Publiceret materiale fra Venstre:

Det mener Venstre. Program for Venstre, Danmarks liberale parti, vedtaget på Venstres landsmøde september 1979
 Venstre, *Liberalisme – hvordan og hvorfor?* 1982

Et trygt liv i frihed, principprogram for Venstre, vedtaget på Venstres landsmøde september 1986

Udlændinge i Danmark – Fakta og holdninger, Venstres Landsorganisation, Holte, august 1989

Rønn Hornbech, Birthe, *Den nødvendige udlændingepolitik*, Venstres Landsorganisation, Holte 1991

Mennesket frem for systemet, principprogram for Venstre vedtaget på Venstres landsmøde september 1995

69 gode grunde til at stemme på Venstre, Venstres Landsorganisation, Holte, 1996

10 forslag fra Venstre til at sikre sund fornuft og anstændighed i dansk flygtninge og indvandrerpolitik, Venstres Landsorganisation, Holte, april 1997

Ikke-publiceret materiale for Venstre

Ugebrev fra Christiansborg, nr. 26, 1983

Ugebrev fra Christiansborg, nr. 11, 1984

Ugebrev fra Christiansborg, nr. 4, 1984

Ugebrev fra Christiansborg, nr. 2, 1985

Ugebrev fra Christiansborg, nr. 3, 1989

Ugebrev fra Christiansborg, nr. 8, 1991

Ugebrev fra Christiansborg, nr. 9, 1991

Ugebrev fra Christiansborg nr. 9, 1992

Ugebrev fra Christiansborg nr. 21, 1992

Ugebrev fra Christiansborg, nr. 5, 1993

Ugebrev fra Christiansborg nr. 9, 1993

Ugebrev fra Christiansborg, nr. 21, 1995

Ugebrev fra Christiansborg, nr. 2, 1997

Ugebrev fra Christiansborg, nr. 3, 1997/98

Ugebrev fra Christiansborg nr. 3, 1999

Ugebrev fra Christiansborg, nr. 9, 1999

Ugebrev fra Christiansborg nr. 26, 2000

Sommerinformation, Sep. 1986 SI 4

Sommerinformation nr. 2, 1990

Sommerinformation nr. 3, 1990

Sommerinformation 1, 1993

Brev af 18.11 1988 af Claus Hjort Frederiksen, arkivpakke 01-096/458

Brev af 26.10 1988 af Niels Lunde Pedersen, arkivpakke 01-096/458

Uffe Ellemann-Jensens tale ved landsmødet 1. okt. 1989, arkivpakke 01-020/1632

Birthe Rønn Hornbech, beslutningsforslag B 20, 1. behandling, 28.11.1992, her fra »*Venstres politiske aktiviteter*«, arkivpakke 06-010/1060

Birthe Rønn Hornbechs ordførertale vedr. R11, marts 1992, her fra arkivpakke 09-030/1246

Forespørgselsdebatten om udlændingepolitikken 4. april 1995, her efter arkivpakke 09-030/1865

Politisk Økonomisk Sekretariat, Ugenotat nr. 8, 14. feb. 2000, arkivpakke 09-030/3284

Summary

Janne Bisgaard: Limits to Liberalism? The Policy of Venstre, The Danish Liberal Party, towards Immigrants 1979-2001.

The aim of the present article is to uncover how the Danish Liberal Party developed a restrictive policy towards immigrants in the late 1980s and particularly in the 1990s. In addition, the article will attempt to present an explanation of why the party developed this policy area as an issue.

The Liberal Party's formulation of a comprehensive immigration policy began at formation of an internal committee 1989, where immigration was a prominent issue. Prior to this, the incipient politicization of the question in the 1970s and the passage of the first immigration act in 1983 had demonstrated an increasing need to express a comprehensive policy in the field. The Liberal Party's lack of a policy in the field and its internal disagreement became a problem, as the immigration issue came to the fore after a significant increase in the number of asylum seekers after 1984. With MP Birthe Rønn Hornbech as a front figure and with the publication of a discussion paper for immigration policy in 1989, the Liberal Party succeeded during the 1990s in establishing a clear hard liner policy which was popular with the electorate. The policy further demonstrates that already in the early 1990s, The Liberal Party – consciously or unconsciously – had moved far towards the development of a stringent rightist profile in its value basis; thus it was successful in filling the value-political right-vacuum that was demanded by the population.

After the relegation of the party to the opposition role in 1993, the issue proved valuable in the Liberal Party's attempt to re-conquer power, because it was exactly the Liberal Party's hard-line on immigration that proved a potent weapon in the election campaigns against a Labour Party which was without a clear policy in this area which had gradually attained high-profile status. The price for the Liberal Party's success, however, was a policy which deviated from the liberal basis of the party. In its attempt to satisfy popular demands in the immigration field, the Liberal Party developed a selective liberalism, where the economic resources in Denmark were reserved for the Danish majority and denied to immigrants and refugees.

(Translated by Jørgen Peder Clausager)

Debat

Dansk oksehandel 1450-1550 – kommentar til en anmeldelse

Af Poul Enemark

I *Historie* 2006:2 s. 468-70 blev min bog *Dansk oksehandel 1450-1550. Fra efterårsmarkeder til forårsdrivning* (Aarhus Universitetsforlag 2003 I-II, 578 og 422 sider), anmeldt af Carsten Jahnke, der heldigvis fremhæver en række positive elementer om fremstillingen, som jeg blot kan være tilfreds med. »Men den fortjener også en del kritik«, skriver anmelderen, og det er da sikkert også rigtigt. Men alligevel føler jeg trang til at kommentere enkeltheder i de anførte kritikpunkter.

Først skal dog lige korrigeres en ret så væsentlig oplysning i anmeldelsen. Fremstillingen dækker ikke – som anført i anmeldelsen – »den danske oksehandels opkomst og udvikling fra midten af 1400-tallet til c. 1580«. I titlen er 1550 sat som slutår, og selvom det skal opfattes som ca. 1550, så er det sidste detaljebehandlede regnskab fra 1556, og altså ikke i nærheden af 1580. I årene op til 1580 var forholdene i oksehandelen totalt forandret, men det er en helt anden historie, som jeg altså overhovedet ikke har berørt i afhandlingen.

Angående kritikpunkterne lad mig da begynde med at anføre et par citater fra anmeldelsen. »Det, der gør livet enkelt, f.eks. grafikker og diagrammer er forvist til andet bind«. Hvorfor »forvist«? Et andet citat: »Hvorfor bliver stamtavlerne bortvist til tillægget i ste-

det for at sammenfatte tekstens lange og uigennemskuelige udredninger?« Jeg »forviser« eller »bortviser« sandelig ikke. Bd. 2 er absolut ligeså væsentligt for forståelsen af værket som bd. 1 og på ingen måde at betragte som blot et »tillæg« til bd. 1. Bd. 2 indeholder noter, bilag og personregister, uden hvilke elementer tekstbindet er aldeles ubrugeligt og værdiløst.

»Grafikker og diagrammer« kaldes »meget kompakt og overskueligt, men uden forbindelse til teksten«. Nej, forbindelse er nødt til at gå den anden vej med henvisninger fra tekst til bilag. I teksten findes løbende henvisning til hvert eneste bilag, og det forudsættes rigtig nok, at man sidder med tekst og det aktuelle bilag slået op ved siden af hinanden, så man kan følge med på bilaget, mens man læser teksten.

Nyt citat: »I stedet for at præsentere et diagram (i tekstbindet) beskriver forfatteren alt meget omstændeligt i teksten«, ja, for diagrammet er placeret i bd. 2, som altså forudsættes iagttaget opslået ved siden af teksten i bd. 1. Fordelen ved at have diagrammer i et bind for sig ligger i to afgørende kendsgerninger: 1) Hvis de mange store diagrammer skulle placeres i tekstbindet, ville de sluge så megen plads, at de enkelte diagrammer umuligt ville kunne placeres side om side med tekstomtata-

len. 2) Mange diagrammer skal der henvises til flere steder i tekstbindet. Hvor i teksten skulle så diagrammet placeres?

Jeg vender tilbage til stamtavlerne, »der bliver bortvist til tillægget i stedet for at sammenfatte tekstens lange og uigennemskuelige udredninger«. Stamtavlerne i bilag 77-83 er omtalt i teksten s. 564-567 i bogens konklusion (Under afsnittet: oksehandlerstaben og dens herkomst), altså netop der, hvor anmelderen efterlyser omtalen af dem. Det kan af naturlige årsager heller ikke placeres tidligere, for familiesammenhængen må jo altså lige dokumenteres først. Har anmelderen overset tekstomtalen i konklusionen og først fundet slægtstavlerne ved at blade i bilagene?

Det er selvfølgelig beklageligt, at anmelderen finder, at der er »for mange okser og for mange købmænd inde i teksten.« Jeg bliver dog i den forbindelse nødt til at gøre opmærksom på, at hele fremstillingen hviler på det kildefundament, der hedder Gottorpregnskaberne, der findes overleverede for spredte år i perioden 1485-1519 og løbende hvert år i perioden efter 1545, i bogen fulgt detaljeret frem til 1556. Men kun i de to regnskabsår 1485 og 1491 er de handlende i overvejende grad identificerede ved navn og herkomst. I alle de øvrige Gottorpregnskaber i den 70-årige periode er de handlende kun angivet ved navn og altså overhovedet ikke identificeret. Navnet kan tilmed forekomme i forskellige skrivevarianter efter den pågældende tolders skrivepraksis. Det er helt normalt, at Ib veksler med Jep, Johannes kan blive til Jens eller Hans, Niels kan veksle med Claus, der jo begge er afledt af Nicolaus, og så fremdeles. Af den enkelte oksepost kan altså absolut intet sluttes ud over flokstorelsen, før oksehandleren er identificeret. Man kan end

ikke afgøre, om han er dansker eller udlænding.

Uden en sikker identifikation af en overvejende del af oksehandlerne kan altså kun antallet af okser optælles i hvert enkelt Gottorpregnskab, hvilket er gjort af den tyske forsker Heinz Wiese i 1966 (H. Wiese und J. Bölts: *Rinderhandel und Rinderhaltung im nordwesteuropäischen Küstengebiet vom 15. bis zum 19. Jahrhundert*, Stuttgart 1966, s. 61-62). I min fremstilling er det formentlig lykket at identificere i alt fald en overvejende del af de danske oksehandlere og desuden nogle udenlandske opkøbere, men langt fra alle. Den identificerede andel veksler – vil jeg anslå – mellem 70-90 % af okserne i de enkelte regnskaber fordelt på de nu identificerede handlende. Det er denne identifikation af de handlende, der er redegjort for i tekstbindet støttet til ca. 3.500 noter, der også er »forvist« til bd. 2, så det altså kan lade sig gøre at læse tekst og relevant note samtidig uden at skulle blade mellem tekstsider med $\frac{2}{3}$ opfyldt af fodnoter.

Er det virkelig undgået anmelders opmærksomhed, at denne identifikation af de i regnskaberne ikke-identificerede oksehandlere er hovedgrundlaget for hele fremstillingen? Først efter en relativ fyldig identifikation bliver det overhovedet muligt at bygge alle de følgende resultater på, som anmelderen dog ellers anerkender i rigt mål. Jeg er ikke specielt »forelsket i regionale forskningsinteresser,« som anmelderen synes at mene. Men oksehandlerens lokalisering er en væsentlig del af hans sikre identifikation.

Når anmelderen skriver, at »landkort mangler fuldstændigt,« er det nu ikke rigtigt. Der findes flere, og de er endda ikke »bortviste« til bd. 2, men findes skam i tekstbindet. På s. 368 findes et kort over oksevejene gennem Jyl-

land, og s. 383 findes et kort over oksevejene gennem hertugdømmerne. På s. 394 findes et kort, der viser okseveje vestover fra Wedelmarkedet til Nederlandene. På s. 390 ses tillige en fotografisk gengivelse af en detalje af vejføringen på Daniel Freses landtafel fra 1588 til at illustrere oksevejføringen gennem Holsten.

Jeg anerkendes for at have påvist, at okseeksport har resulteret i klædeimport, altså betragtet oksehandelen »ikke kun som et særligt dansk fænomen men som en del af et velsammenbundet internationalt handelsnetværk, hvor okserne kun var en handelsvare mellem flere andre.« »Men det er lidt trist, at forfatterens ansats til at indordne oksehandelen i den internationale handelskontekst ikke bliver forfulgt lidt mere konsekvent«, mener anmelderen. Ja, men det ville jeg da rigtig nok også meget gerne have gjort, hvis jeg havde set mulighed for det. Men jeg må jo lige pointere, at det forudsætter unægtelig en påvisning af dokumentation i kilde-materialet. Det er jo ikke bare noget, man lige skriver om, fordi man synes, at det kunne lyde sandsynligt. »Okse- og klædehandelen *er helt afgjort* kun en side af medaljen, og kongen og dronningens hof er *i hvert fald* ikke de eneste konsumenter af købmandens varer«, mener anmelderen. Hvis han også kan fremlægge kildedokumentation for disse ret så vidtrækkende formodninger, vil det være meget opsigtsvækkende. Alt tyder på, at vi står ved en tidlig begyndelse af okse-/klædehandelen i 1480'erne. Før den tid hidrører klædeimporten til Danmark efter al sandsynlighed fra hansebyerne, fortrinsvis Lybæk. Om andre varekombinationer melder regnskaberne absolut intet! Og jeg skriver: absolut intet!

Kilderne til klædeopkøbet hidrører naturligt nok fortrinsvis fra kongens og

dronningens hofholdningsregnskaber, der jo er bevaret for perioden. Jeg skal da ikke nægte, at f.eks. adelige *kan* have aftaget klæde fra oksehandlernes import, men uheldigvis er adelige regnskaber jo slet ikke bevaret – udover ganske få stumper – fra denne tidlige periode. Den eneste adelige regnskabsstump bevaret fra denne periode, der omhandler okse- og klædehandel, hidrører fra Karen Bille, enke efter Henrik Knudsen Gyldenstjerne, fra årene 1528-29, er grundigt omtalt i teksten s. 333-35. Karen Bille handlede selv okser i regnskaberne. Dette er alt, hvad kilderne kan meddele, så udtryk som *helt afgjort* og *i hvert fald* vil jeg tillade mig at sætte et meget stort spørgsmålstegn ved.

Det skulle glæde mig meget, om andre skulle blive i stand til at dokumentere en udbygning af denne tidlige dansk/internationale handelskontekst, som det er lykkedes mig at påvise en begyndelse til med okse-/klædehandelen, men selv vover jeg mig ikke et skridt videre, end kildematerialet giver dækning for. Sådan er nu engang forskningsvilkårene.

Når nu anmelderen synes, at det ikke er nødvendigt, at læseren skal igennem alle enkeltheder i teksten, så undrer det mig, at han slet ikke har henvist læseren til det tyske resumé: Zusammenfassung, der ganske vist også er »forvist« til bd. 2 s. 17-63. Her fritages læseren for en del af de detaljer, som forskningen nu engang fordrer. I bd. 2 findes også det fyldige personregister over alle omtalte oksehandlere med henvisning – ikke blot til omtale i teksten, men tillige til alle bilag (s. 377-419). Det burde vel have været nævnt i anmeldelsen som en orienteringsmulighed i de »uigennemskuelige udredninger.«

Disputatsopposition

DONGs plats i dansk energipolitik

Mogens Rüdiger: *Dong og energien*, København, 1998 (294 s.), og *Energi og regulering. Enerkipolitisk regulering og DONG A/S 1972-2004*, København, 2007 (202 s.) Begge bøger er udgivet på Handelshøjskolen forlag.

Mogens Rüdiger har vid Aalborgs universitet försvarat en avhandling som i två delar presenterar och analyserar dansk energipolitik och DONGs tillkomst och roll i denna. I denna granskning diskuteras främst de stora linjerna, de internationella sammanhangen, de olika energislagens användning och betydelse och de möjliga teoretiska utgångspunkterna.

Den danska energiförsörjningen och energipolitiken har sedan oljeprisstegringarna chocksteg på 1970-talet varit föremål för många omfattande utredningar. Dessa utfördes främst inom de myndigheter som skapades för att komma tillrätta med det stora oljeimportberoende som Danmark liksom de flesta västerländska länder hade vid denna tid. En del studier utfördes också inom den snabbt uppblomstrande energiforskning som följde med. Men Rüdigers avhandling är den första vetenskapliga danska studien som söker ta ett helhetsgrepp på energiproblematiken under perioden 1970-2000, då en radikal omställning av energianvändningen och energipolitiken skedde. Hans arbete är huvudsak empiriskt och kronolo-

giskt, medan teoretiska och metodologiska inslag är mer knapphändiga.

De båda delarna i avhandlingen (här benämnda del 1 och del 2) är ganska olika till sin karaktär och utformning. Del 1 utgörs av en beställningsskrift av DONG i anledning av företagets 25-årsjubileum och avsåg att handla om »selskabets udvikling og dets rolle i udformningen af energipolitikken« (del 1, s.11). Enligt Rüdiger har han haft fri tillgång till det arkivmaterial hos DONG som han önskat och inte heller har företaget lagt sig i arbetets uppläggning eller analys. Därtill har Rüdiger utnyttjat material ur Energistyrelsens arkiv och andra offentliga arkiv.

Del 1 består av 5 kronologiska delar fördelade på åtta kapitel – tyvärr utan kapitelnumrering – som interfolieras av korta bild- och textpresentationer från DONGs verksamhet. DONGs tillkomst och utveckling följs från regleringen av statens respektive A. P. Møllers rättigheter år 1972, naturgasprojektets igångsättning och etableringen av naturgasnätet fram till konsolideringstiden på 1980-talet och slutligen liberaliseringsperioden, när EUs inre marknad började upprättas på 1990-talet. Till de mest intressanta avsnitten förutom nämnda rättighetsstrid med Møller hör tillkomsten av de regionala naturgas-sällskapen och striden med Naturgas Syd. De fallande energipriserna på 1980-talet, och särskilt på kol, skapade svårigheter för DONG att avsätta gasen och minskade företagets lönsamhet,

vilket ledde till att folketinget beslöt att tillföra DONG ytterligare betydande aktiekapital åren 1985-86. Detta viktiga och dramatiska skede behandlas i kap. 6 (del 1 s.185). Boken avslutas med en välavvägd översikt och summering, kallad »De lange linjer«. Där konstaterar författaren, att DONGs historia visar, att den statliga aktiebolagsformen gett större flexibilitet och varit en förutsättning för DONG att skulle kunna agera företagsekonomiskt på marknaden. Han hävdar inte särskilt förvånande, att tjänstemännen i handelsministeriet haft stort inflytande på att DONG tillskapades som ett aktiebolag och att den anda och tradition (företags- eller organisationskultur) som fanns inom handelsministeriet också kom att gälla för DONG.

Del 2 – också den utan en kapitelnumrering – följer DONG och den energipolitiska utvecklingen ända fram till 2004, och är av traditionell avhandlingstyp, med uppmärksammande av tillämpliga teorier, vetenskapliga frågeställningar och med grundligare analys. Här läggs enligt förordet vikten vid energisektorn under 1990-talet och den internationalisering som den senare ledde till. Men också här finns tillbakablickar till 1970-talet dock med starkare fokusering på hur energipolitiken lett till reglering och senare »deregulering«.

Avhandlingen är spännande och intressant genom att författaren förmår fånga de många olika aktörernas avsikter och insatser, antingen de drivs av staten, de regionala sällskapen, de internationella oljebolagen, politiker och anställda inom DONG eller EU. Den visar alltså klart på varför och hur konflikter mellan olika uppfattningar och intressen uppstod och löstes. Författaren uppmärksammar särskilt tjänstemännen i departement och myndig-

heter och deras betydelse för utformningen av energipolitiken och de regleringar som följde. Onekligen ett nytt och fräscht sätt att se på utvecklingen! Avhandlingen ger också en tydlig bild av hur energipolitiken hastigt formades genom oljeprischocken på 1970-talet och efter kärnkraftsolyckorna på Three Mile Island 1979 och Tjernobyl 1986, vilket ledde till att man i Danmark gav upp tanken på egen kärnkraftsproduktion. Dessförinnan hade det knappast funnits någon energipolitik värd namnet.

På 1970-talet gällde energipolitiken i första hand att minska oljeberoendet och att utnyttja landets egna energitillgångar men lite senare blev energipolitiken under 1980-talet mer inriktad mot miljö- och energibesparing. Hur energianvändningen styrdes framgångsrikt mot större energieffektivitet framgår särskilt tydligt av figur 1 i del 1, s. 22. Den enorma ökning av energiförbrukningen, i huvudsak baserad på olja, som skett fram till 1970-talets början, bröts då och den totala energianvändningen stannade i stort sett på samma nivå under hela 1900-talet! På 1990-talet kom så den liberalisering av energipolitiken som skedde inom EU och som bland annat ledde till enorm aktivitet hos särskilt de större energiföretagen internationellt sett.

Men först ett problem. En sammanläggningsavhandling av denna typ medför gärna, att målsättningen förskjuts mellan de olika delarna. Medan syftet med del 1 är att redovisa det första danska statliga aktiebolaget DONG A/Ss tillkomst och utveckling samt betydelse för energipolitiken, är avsikten med del 2 »dels at undersøge hvordan det regulative system, der knytter sig til DONG A/S fungerer i praksis, dels at diskutere teoretiske aspekter af relevans for dette system« (del 2, s. 14). Vad

har det förändrade syftet med framställningen mellan del 1 och del 2 betydligt för sammanhanget mellan delarna? Hur har Rüdigers eget perspektiv och värderingar förskjutits under den ganska långa period som avhandlingsarbetet pågått? Ny forskning har tillkommit under tiden – hur har den påverkat avhandlingsarbetet? Någon diskussion kring dessa problem borde ha förts. Uppdelningen leder också till att man som läsare i del 2 ofta saknar en koppling till vad författaren anfört i första delen. I del 1 finns flera mycket talande uppgifter om den dramatiska energiomställning som Danmark genomgick – i högre grad än de flesta andra industriländer (se figur 6 i del 1, s. 214). Det hade uppskattats om denna figur hade upprepats i del 2 men då genom att uppgifterna förts fram till 2004. Över huvud taget saknas i del 2 översiktstabeller, vilka kunde ha underlättat för läsaren att få en uppfattning om statliga och regionala investeringar, om energiomställningens kostnader och resultat etc. Det finns ju gott om aggregerade uppgifter i tryck, t ex från den danska Energistyrelsen.

Genom att Rüdiger valt att sätta DONG i centrum, riktas också det allra mesta av intresset i avhandlingen mot tillförselsidan. Det gällde att ersätta den allt dyrare oljan med inhemsk naturgas och olja (se t ex del 2, s. 42-43) men också vindkraft. Men trots det var Danmark det nordiska land, som var mest inriktat mot efterfrågesidan, *Demand Side Management (DSM)*, eftersom dess oljeberoende i början av 1970-talet var större än de övriga nordiska ländernas, vilka ju alla bl a hade betydande skogs- och vattenkrafttillgångar, och i Sveriges och Finlands fall också satsade på utbyggnad av kärnkraft. Mest utbudsinriktat har Norge varit. Norsk energipolitik efter oljeprisste-

gringarna på 1970-talet inriktades mot att i första hand exploatera de stora norska olje- och naturgasförekomsterna för export, inte för inhemskt bruk. Denna typ av jämförande resonemang saknas i avhandlingen, varom mera nedan.

Rüdiger tar ganska naturligt avstamp från institutionell teori, särskilt regleringsteori så som den framförts av Majonne och Eisner (se del 2, s. 57-60, 135). (Den ganska knapphändiga teori-genomgången finns i avhandlingens andra del, och den saknas helt i den första delen.) Ett inslag i denna teori som Rüdiger lyfter fram är den s k *capture-teorin* enligt Stigler och Peltzman, vilken betonar politiska och ekonomiska maktcentras inflytande över regleringar och regleringsinstrument, dvs »de regulerade parter i virkeligheten är med till att definiera det regulerade rum« (del 2, s. 60, 114). Ett annat populärt begrepp hämtat från den institutionalistiska skolan är »stiafhængighed«, eller *path dependence*, vilket Rüdiger i likhet med North uppfattar som den historiska ballast som styr de åtgärder och beslut som tas och som därför till stor del reglerar verksamheten (del 2, s. 61, 109, 115, 182).¹ Därmed menas, att man handlar efter ett mönster som man haft framgång med tidigare eller som man är van vid, dvs det bäddar för en viss konservatism och försiktighet inför nya grepp. Men man skulle lika gärna kunna använda begrepp som företagsekonomins »*företagskultur*« (Alvesson & Berg), psykologins »*anchor*« (Biel & Montgomery) eller statsvetenskapens »*Standbein*« (Hoff-

¹ North, Douglass C., *Understanding the process of economic change*, Princeton University Press, Princeton 2005, s. 51-52.

mann).² I de två senare fallen tas sikte på den huvudverksamhet som gått bäst tidigare och som därmed stått för tryggheten i företagandet, i det första fallet den anda och de värderingar, som av tradition byggts upp inom ett företag.

Till stor del handlar Rüdigers framställning om rätten till naturresurser och om frågan hur dessa skall kunna utnyttjas till allmänhetens bästa. På flera ställen framhåller Rüdiger att den moderna välfärdsstaten inte skulle kunna existera utan att någon (dvs enligt Rüdiger staten) tar kontroll över och styr energianvändningen (del 2, s. 22-23, 62). Med denna stat avser författaren uppenbarligen en stat som styr och fördelar det gemensamma goda (*public goods*, eller *public interests*), så att alla kan få del därav (del 2, s. 60, 65).³ Han menar därför, att energiförsörjningssällskapen (statliga, regionala eller kommunala) utgör »naturlige monopoler« (del 2, s. 66, 111). Det är därför märkligt, att Rüdiger inte utförligare och tydligare lyfter fram och presenterar »*property rights*«-teorin i dess olika delar, ungefär så som den föreligger hos North och M. Olson. Då hade det skapats en bättre struktur av sammanhang och skeenden i avhandlingen,

vilket gjort framställningen lättare att följa. Men låt oss först resonera om hur och var begreppet »naturligt monopol« och »allmänna nyttan« kan komma in och därför borde ha behandlats mer uttömmande och strukturerat.

För det första. Historien kring rätten till de danska tillgångarna på naturgas och olja och dessas vidareförande till konsumenterna visar med all tydlighet att det inte är alls är självklart, att staten kommer att ta hand om exploatering och vidareförädling. Här fanns ju en dragkamp utifrån företrädande tyska och amerikanska intressen, och också mellan A. P. Møller och danska staten från början. Här hade det varit en stor fördel, om jämförelser gjorts med vad som skedde t ex på norska eller engelska sidan av kontinentalsockeln vad gällde exploatering av olja och naturgas.⁴ För dansk del berodde det statliga intresset enligt Rüdiger på att det krävdes mycket stora initiala investeringar och etablering av ett huvudfördelnings-system, men givetvis också på omsorg om att det var fråga om en naturresurs av värde för hela danska folket (del 1, s. 36-37).

För det andra. Också transmissionen av naturgas och elenergi via stamledningar har i de nordiska länderna nästan alltid ägt rum i statlig regi – t ex via Neste och IVO (nu Fortum) i Finland och Vattenfall och Swedegas i Sverige och via Statoil och Statkraft i Norge. Vad gäller naturgas överensstämmer detta med Danmark, medan eltransmission under mycket lång tid, ända in på 2000-talet, skett genom Elsam och Elkraft, vilka snarast kan kallas landsdels-

2 Alvesson, Mats & Per-Olof Berg, *Företagskultur och organisationssymbolism. Utveckling, teoretiska perspektiv och aktuell debatt*. Lund 1988; Biel, Anders & Henry Montgomery, »Scenarios in energy planning« i: Brehmer, H., Jungermann P. Lourens & G. Sevón (eds), *New directions in research on decision making*, Amsterdam 1986; Hofmann, Jeanette, *Implizite Theorien in der Politik. Interpretationsprobleme regionaler Technologiepolitik*. Opladen 1993.

3 Olson, Manur, *The logic of collective action. Public goods and the theory of groups*, 19th printing, Cambridge Mass., & London 2001.

4 Jämförelser hade kunnat ske med Norge utifrån Nerheim, Gunnar, *Norsk oljehistorie*, Bind 2, Oslo 1996 och Ryggvik, Helge & Marie Smith-Solbakken, *Norsk oljehistorie*, Bind 3, Oslo 1997.

intressentsällskap. År 2005 bildades en ny statlig dansk organisation, Energinet.Dk, för transmission av gas och el i Danmark. Därav torde man alltså kunna sluta sig till, att orsakerna till att även transmission betraktats som public goods ligger i de stora initiala kostnaderna för anläggandet och i de betydande regler och koncessioner som måste genomdrivas i samband med detta. Dessutom ligger rättvis- och fördelningsmässiga principer i botten. Men givetvis kan också transmission ligga i privata händer, vilket ju t ex var fallet med den första stamledningen för elenergi i Sverige, som Sydkraft tog hand om. Här kan man ställa frågan: var, när och varför omhänderhas transmission av energi av staten respektive privata intressen?

För det tredje. Liberaliseringen inom EU sedan 1980-talet har medfört, att transmissions- och distributionsnät för el och naturgas har öppnats upp betydligt mer än tidigare. Begrepp som *Third Party Right* (TPR) och *open access* har tillkommit. Med TPR avses, att tredje part också har rätt till nätet för transmission och distribution, medan *open access* anger en begränsning: tredje partsrätten kan bara gälla om det finns ledig kapacitet för den.

Det innebär också att man från EU:s sida har velat ta bort det som grundat sig på allmän nytta = naturligt monopol. Detta har i sin tur medfört att många energiföretag har försökt rädda sin verksamhet genom att tillgripa vertikal och horisontal integration, dvs att de har fusionerat med andra företag av samma slag eller att företag på exploaterings- och transmissionsnivån i stor utsträckning köpt upp företag också på distributionsnivån för att kontrollera hela kedjan. På det sättet har de stora energiföretagen till stor del konkurrerat ut de mindre, en företeelse

som varit mycket framträdande inom hela EU. Här kan också paralleller dras till fram för allt Sverige och Finland.

Rüdiger har i hög grad koncentrerat sig på att följa den energipolitik som tillämpades i Danmark. Han framhåller på flera ställen att energipolitiken i de statliga energiplaner som vid utarbetades flera tillfällen avsåg att minska oljeimportberoendet och få till stånd en »flerstrengt energiforsyning« (del 2, s. 45, 46, 67, 184). Energislagen kunde från 1960-talet och framåt ersätta varandra i t ex kraftvärmeproduktion, och man borde främst använda inhemska energibärare. I den andra delen av avhandlingen fästs blicken vid den liberalisering som eftersträvats inom EU och den regleringspolitik detta har lett till nationellt.

Men varför inte i stället se EU:s energipolitik från energiföretagens perspektiv? De såg liberaliserings- och privatiseringssträvandena inom EU som allvarliga hot mot deras egen verksamhet och de monopol- eller oligopolförhållanden som de byggt upp. Detta är ju en direkt följd av att naturgas, fjärrvärme och el inte byggs i parallella, konkurrerande system. Särskilt de stora företagen, såsom DONG i Danmark, Vattenfall i Sverige, Statkraft i Norge, Ruhrgas i Tyskland, stärkte därför sin ställning genom fusioner och uppköp av andra företag av samma slag, dvs horisontal och vertikal integration. Detta skedde också i hög grad internationellt och i synnerhet efter att EUs liberaliseringssträvanden på 1990-talet gjort det enklare att agera också i annat än det egna landet.

Därmed åter till en mycket välgrundad fråga: varför har inte Rüdiger i betydligt större utsträckning utnyttjat möjligheterna till jämförelser mellan framför allt de nordiska länderna vad gäller energipolitik och energiföreta-

gens ägande och organisering? På elsidan har ett dansk-svenskt elsamarbete funnits sedan 1915 då mellan NESAs och Sydkraft, och sedan 1960 ett norsk-svenskt mellan NVE i Norge och Stockholms elverk. År 1963 bildades Nordel, numera Nordpool, dvs den nordiska elkraftbörsen, som varit oerhört viktig och värdefull för alla parter – Finland, Sverige, Danmark och Norge. Det är svårt att tänka sig någon mer framgångsrik och smidig samarbetsform (Rüdiger nämner den helt kort i del 2, s. 156). Under 1980-talet, när naturgasen kom med i bilden, blev också den ett viktigt objekt för de nordiska el- och fjärrvärmeföretagen, som i Sverige lades i händerna på Sydkraft och Vattenfall. På 1990-talet och i början av 2000-talet intensifierades det nordiska energitbytet och ägandet sammanflätades alltmer. Till exempel köpte Vattenfall in sig i danska energiföretag och DONG A/S ombildades år 2006 till DONG Energy (alltså efter Rüdigers period) och införlivade Elsam och Elkraft, det senare under namnet Energy E2.2006. Ett jämförande nordiskt perspektiv hade därför gett mycket, i synnerhet som andra aktörer än DONG i hög grad funnits och finns på den danska energimarknaden. Dock skall sägas, att de omnämns på flera ställen i boken men att Rüdiger tyvärr inte utnyttjar tillfällena till mer distinkta och utförliga jämförelser mellan företagen och deras ageranden.

Danmark har i förhållande till de övriga nordiska länderna alltså haft ett sämre energiförsörjningsläge totalt sett, men haft ett försteg vad gäller kraftvärmeutbyggnad. Vindkraften har kunnat etablerats i större utsträckning bland annat tack vare att elenergipri-serna varit högre än i de nordiska grannländerna, men också på grund av att energipolitiken gynnat verksamhe-

ten. Kolberoendet har varit större och varat längre bl a på grund av att värmekraftverken varit många och stora och också fram till dess naturgas blev en viktig insatsvara varit ett viktigt bränsle vid sidan om olja. Ett utförligare, jämförande nordiskt resonemang utifrån användningen av olika energislag hade skapat en ökad förståelse för den energipolitik som fördes i Danmark. Översiktliga uppgifter finns lätt tillgängliga hos energimyndigheter och energiföretag för den studerade perioden.

Avhandlingen hade också vunnit på om en lista med begreppsförklaringar hade funnits. Man kan inte räkna med att begrepp som Take-or-pay-klausul (del 1, s. 249) Third Party Right (del 1, s. 203, 235 del 2, s. 155), Price Transparency (del 2, s. 145) laststyrning (del 2, s. 29) med flera kan förstås av alla.

Som tidigare framgått har Rüdiger i mycket hög grad stannat innanför en ganska snäv ram av danska förhållanden: dansk energipolitik, danskt företagande och dansk regleringspolitik, medan här framförts möjligheten att göra jämförelser med framför allt de andra nordiska länderna. Detta skulle ha tillfört mycket kunskap och förståelse till avhandlingen, i synnerhet som nordiskt energiföretagande och energipolitik varit så sammanvävt under perioden. Följaktligen har Rüdiger inte heller utnyttjat den nordiska forskningslitteratur som finns. Norsk oljehistorisk och svensk energihistorisk forskning i synnerhet hade kunnat tillföra en hel del.

Rüdigers avhandling fyller ett viktigt tomrum i energiforskningen kring sista delen av 1900-talet och 2000-talets början. Den utgör den första vetenskapligt sammanhållna undersökningen om införandet av naturgas i Danmark och om den energipolitik som formats där från 1970-talet och framåt.

Hændelseforløppet føljs noggrant og är väl genomfört. Disposition och upplägning är klara och logiska. Rüdiger kartlägger och förklarar på ett stimulerande och intressant sätt – ibland journalistiskt medryckande – utvecklingen, den dramatiska energiomställningen och hur man i Danmark söker möta och följa de EU-direktiv som blir alltmer framträdande från 1990-talet och framåt. I avhandlingens första del finns flera klargörande diagram och figurer till stöd för texten; i andra delen kunde de gärna ha varit betydligt fler, då framskrivna för hela undersökningsperioden. Noter och hänvisningar har såvitt kunnat bedömas utförts korrekt.

Dock kvarstår kritiken beträffande det långa tidsspännat mellan del 1 och del 2 och de olika syften som dessa båda delar ursprungligen haft. Först i del 2 finns en vetenskaplig ansats, med frågeställningar, teorier och mer gen-

omförda analyser. Vidare hade avhandlingen vunnit på, om författaren inte varit så låst vid att studera enbart danska energipolitiska förhållanden, utan också gjort jämförelser med framför allt de andra nordiska länderna, vars energihistoria och energipolitik i så hög grad varit sammanflätad för undersökningsperioden – och i synnerhet för den sista delen: åren 1990-2004.

Avhandlingen har sin styrka i studierna av »regulering og deregulering« och hur olika aktörer uppträtt och intressen hanterats. Den är skriven på ett ovanligt lättbegripligt och medryckande språk för att vara en avhandling. Den har definitivt tillfogat en viktig pusselbit till Danmarks allra modernaste energihistoria.

Sven-Olof Olsson

Docent i ekonomisk historia, 1:e opponent på Rüdigers avhandling

Det følgende er et sammendrag af hovedpunkterne i Per Bojes indlæg som anden officielle opponent ved forsvaret af Mogens Rüdigers forsvar for doktorgraden:

Som supplement til første officielle opponents indlæg vil dette indlæg fokusere på afhandlingens første del, der ifølge forordet er at fortælle om »selskabets, dvs. DONG's udvikling og dets rolle i udformningen af energipolitikken«. Indlægget vil derfor ikke behandle de mere teoretiske overvejelser om regulering, som der lægges op til i anden del, hvor formålet ifølge forordet er »dels at undersøge hvordan det regulatve system, der knytter sig til DONG A/S, fungerer i praksis, dels at diskutere teoretiske aspekter af relevans for dette

system«. Hvor første opponnet diskuterer de teoretiske og økonomiske aspekter ved regulering, vil jeg i dette indlæg diskutere nogle af de tolkninger, som præs har nedlagt i den empiriske beskrivelse af DONG's udvikling. Fokus vil derfor være på det politiske og på tolkningen af de forskellige aktørers rolle.

Jeg har valgt at koncentrere mit indlæg om tre hovedspørgsmål:

Før det første spørgsmålet om, i hvor høj grad præsens' sammenkobling af den behandlede energiregulering med fremvæksten af den moderne velfærdsstat forekommer overbevisende.

Før det andet spørgsmålet om, hvorledes vi skal vurdere embedsmændenes rolle i udformningen af den moderne energipolitik.

Og for det tredje spørgsmålet om, hvorledes vi skal vægte forskellige aktørers interesser i udformningen af energipolitikken, herunder forholdet mellem særinteresser og hensynet til almenvellet.

Sammenkoblingen mellem energiregulering og den moderne velfærdsstat

Mogens Rüdiger har givetvis ret, når han i anden dels indledende afsnit skriver,

»At produktion og forbrug af energi ... er ikke til at komme udenom ... Energi er således med til at organisere den menneskelige tilværelse, den måde, vi ser den omgivende verden på, føler velvære på...« (s. 11). Det er derfor også »relevant at undersøge, hvordan energien håndteres politisk og hvordan politikken fungerer adfærdsregulerende«. Energipolitikken er et væsentligt politikområde i den moderne velfærdsstat.

Der, hvor jeg har et problem er, når præses så tæt kæder den energipolitiske regulering sammen med udviklingen af den moderne velfærdsstat og på det nærmeste gør den moderne velfærdsstat til en forudsætning for den energipolitiske regulering. Ganske vist formulerer præses sig passende åbent, nogle vil måske sige lidt upræcist, når han (s. 12) skriver, at den energipolitiske regulering er en noget overset del af den velfærdsstatslige styring (overset af hvem), og at reguleringen er en vigtig del af det moderne velfærdssamfund (der er så meget der er vigtigt). Det er dog rimeligt ukontroversielt, men han

strammer unægtelig udsagnet, når han skriver, at den statslige energipolitiske regulering begynder omkring 1970. (jf. s. 13)

Da der vel er enighed om, at velfærdsstaten begynder før 1970, kan det læses som, at velfærdsstaten opbygges, og som et af leddene i denne opbygning får vi på et tidspunkt den lidt oversete, men vigtige energipolitiske regulering.

Præses er åben for, at der er tilløb til energiregulering tidligere, men de tillægges ikke vægt. Det gælder f.eks. indførelsen af benzinafgifter, der med rette forklares med finansielle hensyn, og den offentlige regulering af el- og gasforsyningen i 1800-tallet, der med rette anføres alene at have været lokal. Præses kunne imidlertid med fordel have overvejet endnu tidligere former for energiregulering. Energikriser er jo ikke et nyt fænomen, men har en lang historie, og den enevældige stat tog flere initiativer til energipolitisk regulering.

Ser vi bare på Danmark ved vi f.eks., at der tidligt var kamp om vandenergien, og at der i 1600 og 1700-tallet blev en stigende knaphed på træ. Den enevældige regering søgte på det korte sigt at begrænse forbruget af energi og på det lange sigt at øge udbudet af energi – ganske som velfærdsstaten på det korte sigt har søgt at få os til at spare på energien og på det lange sigt har søgt at øge udbudet af energi ved at fremme produktionen af vedvarende energi og være aktiv i udbygningen af naturgasforsyningen.

Vi fik f.eks. under enevælden en lang række påbud om opførelse af stengærder eller sætning af levende hegn til indhegning af markerne for at reducere hugsten i skovene, og gader i byerne blev mere »bæredygtigt« brolagt med sten i stedet for at blive forsynet med planker. Vi fik en skovforordning 1805

om plantning af ny skov, som må ses i forbindelse med tabet af den danske flåde i 1807 og behovet for godt skibstømmer, men som også afspejlede enevældens generelle bekymring for skovens tilstand som energikilde, således som det var kommet til udtryk i en række tidligere skovforordninger. Der er eksempler på, at embedsmændene kun gav tilladelse til afvanding, som jo betød mindre vandkraft, mod at der til gengæld opførtes nye vindmøller. Den enevældige stat tog flere energipolitiske initiativer for på kort og længere sigt at sikre samfundets energitilførsel. Det var nødvendigt med den statslige regulering, da kortsigtede økonomiske interesser ofte kom på tværs af hensynet til samfundets langsigtede energiforsyning. Godsspekulanter drev hård skovhugst, ja selv de reformvenlige Reventlow'ere på Brahetrolleborg søgte i slutningen af 1700-tallet nogle gange at klare økonomiske vanskeligheder ved at glemme fremtidens energibehov og foretage uforholdsmæssigt store tømmerhugster for at rette op på økonomien og holde kreditorerne fra døren.

I stedet for at betone sammenhængen mellem velfærdsstat og energipolitisk regulering, der bl.a. underbygges med en noget misvisende graf i første del s. 22 med forskellige periodelængder og absolutte tal til angivelse af vækst, kunne præsæs efter min mening have taget udgangspunkt i, at energipolitisk regulering er et ikke usædvanligt anvendt middel for statsmagten, når der er knaphed på energi bl.a. i perioder med stærk vækst i energiforbruget. Det gælder velfærdssamfundet, men også en række andre samfund, dog med undtagelse af samfund styret efter en fundamentalistisk tro på en ureguleret markedsøkonomi. Målet for statsmagten – at sikre mest mulig og billigst mulig energi – vil være det samme næsten

uanset politisk regime, men statsmagten vil også altid være oppe mod stærke private interesser, der har en privilegeret kontrol med samfundets energiresourcer.

Embedsmændenes rolle i udformningen af den moderne energipolitik

Fremstillingen er generelt nøgtern, og præses er tilbageholdende med værdidomme. Med lidt forsigtighed kan der dog tolkes en vis beundring for de 7 mænd, der den 27. marts 1972 mødtes for at formalisere rammerne for den fremtidige danske energipolitik og for, at staten skulle gå ind og sikre landets energiforsyning. (s. 15) De lagde, ifølge fremstillingen, sporet for et øget statsligt engagement i den danske energiforsyning, og de kom til at sætte deres »præg på den politiske dagsorden og på almindelige menneskers hverdag«. De havde gennem flere år, tilbage fra seksdageskrigen mellem Israel og de arabiske lande i 1967, arbejdet på at finde løsningen på problemet med at sikre dansk energiforsyning, og det havde de gjort, som præsæs skriver »endnu før problemet stod klart for flertallet af politikere, erhvervslivet og den danske befolkning«.

Jeg er enig i, at de arbejdede på langt sigt, og at de var fremsynede. Men arbejdede de kun ud fra aktuelle erfaringer og med blik på fremtiden – eller havde de også fortiden med sig, og var erfaringerne fra fortiden nok så bestemmende for deres handlinger?

Aktuelle forhold og bekymringerne for fremtiden betones i fremstillingen, herunder også i det meget korte historiske rids af dansk olie- og naturgasforsyning. Jeg kunne her have ønsket en uddybet redegørelse for 1950erne. Da

var der som anført i fremstillingen også oliekrise. Det nævnes, at tank- og lastbilchaufførers deltagelse i 1956-storkonflikten viste samfundets energifhængighed, og at Suez-krisen førte til en afskæring af Mellemøstlige olieleverancer. Der foretages ikke en nærmere diskussion af disse begivenheder eller andre tilfælde af energiknaphed i 1950erne. Præses kommer meget hurtigt hen over krisesituationen i 1956 med en henvisning til Handelsministeriets planlægning vedrørende det civile beredskab og til, at erfaringerne hurtigt gik i glemmebogen.

Præses kan have ret, men det er min umiddelbare vurdering, at begivenhederne fra slutningen af 1960erne og i 1970erne skal tolkes i et lidt andet lys med mere vægt på stiafhængighed end i præses' fremstilling.

Min tolkning er, at Socialdemokratiet, Venstre og Handelsministeriets embedsmænd i anden halvdel af 1960erne udmærket kunne huske mere end nogle få år tilbage og dermed huske tilbage til 1950erne og begyndelsen af 1960erne, da olieforstyrrelserne debatteredes ivrigt. Så sent som i 1963 blev det (iflg. Avisårbogen) forudsagt, at der ville blive mangel på kul og olie omkring 1980. Otto Müller, Handelsministeriets navnkundige departementschef, var en af de drivende kræfter blandt de 7 mænd, og han er ikke just kendt for at have uorden i den historiske hukommelse.

Otto Müller og andre af Handelsministeriets embedsmænd kunne udmærket huske, at der fra 1950erne var bestræbelser fra den socialdemokratiske regerings side på i samarbejde med statsvirksomheder som DSB, med kooperationen og landbrugets andelsbevægelse at opbygge en alternativ eller i hvert fald supplerende olieforstyrrelse uden om de syv søstre, dvs. udenom de

store vestlige olieselskaber. Det forsøges i flere omgange fra begyndelsen af 1950erne, men bestræbelserne strandede bl.a. på mangel på kapital. Der var ikke tilstrækkelig økonomisk styrke til at opbygge lagerkapacitet og distributionsnet hos de potentielle aftagere, og regeringen ville heller ikke investere direkte i opbygning af en alternativ lagerkapacitet. De syv søstre så ingen grund til at stille deres kapacitet til rådighed, om end de var fuldt opmærksomme på, at de befandt sig under stærkt politisk pres. For dem var målet at fastholde privat kontrol og undgå statslig indblanding i den danske olieforstyrrelse.

Den historie minder forbavsende om dele af den historie, præses fortæller for tiden 10-15 år senere. S og V samarbejdede i den lille S-V regerings tid om den danske naturgasforstyrrelse, som de forgæves havde gjort det om olien. Og havde præses været lidt mere åben over for, hvilke historiske erfaringer man havde gjort i 1950erne, ville han måske også have ydet lidt mere kredit til nogle af de danske politikere, bl.a. handelsministrene Lis Groes og Kjeld Philip samt Jens Otto Krag, økonomiminister og minister for udenrigsøkonomi. Og der var måske kommet en bemærkning om, at embedsmændene nok havde arbejdet intenst og selvstændigt med at finde en løsning på problemet med at sikre den danske energiforsyning fra slutningen af 1960erne, men at de gjorde det inden for rammer, som ledende politikere tidligere havde udstukket.

Inddragelse af erfaringerne fra 1950erne kunne også have været brugt til at trække nogle af de institutionelle ændringer frem, der gjorde, at det lykkedes med det statslige naturgasprojekt fra 1970erne. Jeg tænker f.eks. på, at præses skriver meget kortfattet om en række vigtige institutionelle ændringer.

EU nævnes dog flere gange i relation til den senere liberalisering af energimarkederne, men hvad med f.eks. liberaliseringen af de internationale kapitalmarkeder. Det var knaphed på udenlandsk kapital, især dollars i 1950erne, hvilket betød, at politikerne ikke kunne komme igennem med deres planer på tværs af etablerede erhvervsinteresser. Senere i 1970erne var der sket en liberalisering af de internationale kapitalmarkeder, der gjorde det realistisk for embedsmændene og de danske politikere at arbejde for den store investering, som opbygningen af naturgasnettet repræsenterede.

Politikere og erhvervslivets interesser i udformningen af den moderne energipolitik

Præses rejser selv spørgsmålet om, hvorvidt fremstillingen i første del i tilstrækkelig grad afdækker de politiske og erhvervsøkonomiske interesser bag opbygningen af naturgasforsyningen. I forordet anføres det, at bogen er et bestillingsarbejde, og at der må tages en række hensyn, når en virksomheds udvikling og forretningsmæssige forhold beskrives helt op til nutiden. Men det anføres også som nævnt af første opponent, at fremstillingen er udarbejdet under »eksemplarisk vide retningslinjer«, som DONG har fulgt »med åbenhed og udpræget sans for det endelige produkts lødighed«. DONG fritages samtidig for medansvar for de fremlagte synspunkter og vurderinger.

Fremstillingen er som nævnt nøgtern, og det er værd at notere, at konflikter og intern uenighed i DONG belyses. Der lægges dog ikke op til at konkurrere med avisernes skandalejournalistisk – med rette. Aviserne er brugt som supplement til internt mate-

riale til bl.a. at lokalisere nogle af de samtidige konfliktflader. Det skjules heller ikke, at der var stærke erhvervsinteresser involveret i energipolitikken. Alligevel mener jeg, at præses i nogle afgrænsede spørgsmål kunne være kommet længere i afdækningen af de involverede interesser, og jeg er ikke ganske overbevist om, at embedsmænd og politikere var helt så stærke aktører og med så klart fokus på forbrugernes interesser, som der lægges op til i fremstillingen. Særinteresser og almenvellets interesser, ikke forstået som forbrugerinteresser, men som produktionsinteresser, vejede i flere sammenhænge tungere, end det umiddelbart fremgår af fremstillingen.

Præses skriver om capture-teorien og afviser George J. Stigler. (jf. anden del s. 60 og 181) og andre, der i 1960erne og 1970erne argumenterede for, at den offentlige regulering af erhvervslivet skete i overensstemmelse med erhvervslivets interesser, og at erhvervslivet i vid udstrækning opnåede kontrol med reguleringen. De fremførte, at den offentlige regulering alene kan forstås ud fra varetagelsen af økonomisk rationalitet knyttet til private særinteresser, ikke til varetagelsen af almenvellets interesser. Det er fint, som præses gør, at argumentere for embedsmænds og politikeres visioner og varetagelse af almenvellets interesser/samfundshensyn, men blikket er i nogle tilfælde sløret for, at erhvervslivet direkte og indirekte var mere med ved forhandlingsbordet, end det umiddelbart fremgår af fremstillingen.

Jeg vil give to eksempler på, at præses måske ikke i tilstrækkelig grad får tænkt alle involverede interesser ind i sin analyse med en rimelig vægt.

Det ene eksempel vedrører Handelsministeriets embedsmandsudvalg og erhvervenes rolle heri. Det er gennem-

gående, at præsies i begge dele af sin afhandling betoner, at energien er vigtig for vor dagligdag. I en diskussion af begreberne brændsel og energi, men også andre steder, lægger præsies vægt på at konkretisere energiens betydning ved at minde om, i hvor mange sammenhænge vi som private forbrugere er afhængige af et for vore øjne på det nærmeste usynligt energiforbrug. Der henvises specielt til the American way of life, som vi alle er på vej imod med biler, elektriske apparater i husholdningen, opvarmning og afkøling af boliger (anden del s. 19f). Der er langt fra danske husholdningers energiforbrug til amerikanske husholdningers forbrug, men vi gør gennemgående, hvad vi kan for at følge med, og ikke kun i hjemmene, men også ved i stigende tal flere gange om året at lade os transportere til sol og sne.

Det er et væsentligt aspekt af energipolitikken at sikre forbrugerne i dagligdagen – det gælder for moderne danske velfærdspolitikere som det gælder for en populistisk præsident Bush, når han forsvarer the American way of life. Men jeg mener ikke, at det var det, der primært optog embedsmænd og politikere for knap 40 år siden. Jeg tror, præsies lader sig fange af en anakronisme, lader nutiden løbe af med sig i tolkningen af fortiden.

Det helt afgørende var at sikre energi til den hjemlige produktion, sådan som det antydes med enkelte bemærkninger om virksomheders energiforbrug. Men det ligger godt skjult, og f.eks. billedsiden rummer kun billeder, der illustrerer produktionen og transmissionen af energi samt private forbrugeres energiforbrug. Præsies har i vid udstrækning set med den private forbrugers briller, men glemmer den anden del af energiforbruget. Og han glemmer, at en Otto Müller havde været

ret ansat i Handelsministeriet fra 1939 og været leder af Direktoratet for Vareforsyning, og at det i hans miljø, da embedsmændene i 1960'erne diskuterede energiforsyning, i tre årtier havde været en stadig kamp at sikre tilstrækkelig energi til at holde infrastrukturen og produktionserhvervene i gang. I tæt samarbejde med erhvervslivet bestod opgaven i at sikre tilstrækkelig energi; det gjaldt kul under krigen og de første efterkrigsår, og det gjaldt i stigende grad olie under mellemøstkriserne i 1950'erne og 1960'erne, da man med olien havde fundet et tilsyneladende billigt og udtømmeligt energisupplement til kullene.

Embedsmænd, politikere og erhvervsliv tænkte produktion og betalingsbalance – og så måtte man – for at undgå for store politiske omkostninger – se hvad der kunne blive af energi til de private forbrugere.

Det er i den forbindelse ganske karakteristisk, at præsies ikke nærmere diskuterer sammensætningen af energipolitisk udvalg i 1971, men alene refererer, at det blev nedsat med et politisk mandat til på embedsmandsniveau at undersøge mulighederne for at etablere et transmissionselskab. Det fremgår, at formanden blev direktør Palle Madsen fra Superfos, men han tillægges ingen særlig rolle blandt de ministerielle embedsmænd. Og han tillægges heller ingen særlig rolle, da Dansk Naturgas A/S (DNG), forløberen for DONG, oprettes på et møde i marts 1972. Han var omgivet af lutter embedsmænd, og læseren kan nemt glemme ham til fordel for en tolkning, at embedsmændene var i gang med at realisere politikernes visioner – eller deres egne visioner, hvis vi skal tro på præsies' tolkning.

Palle Madsen var imidlertid ikke blot en tilfældig galionsfigur. Han havde siden 1964 været direktør for Super-

fos og havde en forudgående embedskarriere i Handelsministeriet. Havde været udsendt til Paris som attaché ved OEEC og dermed arbejdet med handelsliberaliseringer, og efterfølgende – i midten af 1950'erne – været dansk repræsentant ved Kul- og Stålfællesskabet i Luxembourg, hvor han havde fulgt de europæiske bestræbelser på at etablere en form for energiplanlægning. Som direktør for Superfos, der var i gødningsbranchen, og med flere bestyrelsesposter bl.a. i Dansk-norsk Kvælstoffabrik I/S var Palle Madsen fortrolig med nogle af landets mest energiforbrugende virksomheder med tilknytning både til industri og landbrug.

Under de videre forhandlinger viste han, at han i nok så høj grad varetog energiforbrugernes interesser som energiproducenternes interesser, da han var skeptisk over for en tæt afhængighed af forsyninger fra A.P. Møller (jf. s. 34).

En ikke urimelig tolkning kunne være, at embedsmænd og politikere fra S og V i god forståelse med industri og landbrug nedsatte det første energipolitiske udvalg for at sikre samfundets og ikke mindst erhvervenes energiforsyning. Der blev ikke direkte tænkt på de private forbrugere, men naturligvis blev fortsat økonomisk vækst set som forudsætningen for en udbygning af velfærdsstaten.

Det andet eksempel, hvor jeg ville vægte de involverede interesser noget anderledes vedrører de større partiers position til statens politik over for A.P. Møller og til bestræbelserne på at få opbygget et levedygtigt statsligt forsyningselskab og sikret anlæggelsen af et naturgasnet.

Gennemgående i fremstillingen er, at det var S og V, der lagde Danmarks energipolitiske kurs med anlæggelsen af naturgasnettet. Kursen cementeredes med energiaftalen under S-V-regerin-

gen 1978-79, og den fastholdtes med det alternative energiflertal under de borgerlige regeringer i 1980'erne, men med støtte fra Venstre. Derimod stod de konservative i flere tilfælde uden for de energipolitiske forlig. De stod således i nogle tilfælde alene sammen med Fremskridtspartiet i modstanden mod at give DONG større aktivitetsmuligheder, finansielt og med hensyn til tilladte aktiviteter.

Der gøres flere gange opmærksom på, at de konservative var bundet af deres tætte relationer til A.P. Møller. F. eks. skriver præses (s. 36), at A.P. Møller »formodentligt« blev holdt grundigt orienteret af konservative politikere om forhandlingerne om en eneretsbevilling til DNG på naturgasforsyning, som A.P. Møller som modsvar også ansøgte om. Præses er fornuftigvis forsigtig, selv om det er velkendt, at A.P. Møller var med til at hjælpe de konservative ud af deres økonomiske problemer i 1977, at samme personkreds var aktive både hos de konservative og hos A.P. Møller, der også var med i redningsplanen for Berlingske Tidende i 1982, og at Poul Schlüter og Mærsk i en lang periode havde fine indbyrdes relationer.

Men hvorfor gik disse relationer uden om Venstre, og hvorfor fastholdt Venstre den fælles energipolitiske aftale med S fra 1979, som de med Carsten Porskrog Rasmussens udsagn ikke fik meget for, og det de fik, nemlig muligheden for fremtidig A-kraft, den del løb S fra, da de undsagde atomkraften i 1980 efter uheldet på Tre-Mile-øen. Jeg læser det, som at præses nærmest forklarer det energipolitiske spil i 1980'erne med, at de pæne Venstre-folk følte, at de skulle være loyale over for energiaftalen under S-V-regeringen, og at de i modsætning til de konservative ikke lå under for storkapitalens pres, men alene så på almenvællets interesser.

Præsens har et klart blik for partierne positioner og interesser, men de kunne i enkelte tilfælde være udfoldet yderligere. Der som nævnt ingen tvivl om, at de konservative var under stærkt pres fra A.P. Møller, men det må f.eks. også med, at der kunne være andre grunde til at være imod eller skeptisk over for naturgasprojektet. Atomkraften var et muligt alternativ i 1970'erne, og økonomien i naturgasprojektet var ikke åbenbar. Det gjaldt i udgangspunktet, hvor man var usikker på kundegrundlaget, og det gjaldt ikke mindst i midten af 1980'erne, da oliepriserne igen var på vej nedad. Venstre, der var de konservatives politiske allierede, fulgte alligevel den modsatte energipolitiske strategi – ikke af loyalitet over for aftalen med S eller af hensyn til almenvellet, som antydet i præses' fremstilling, men efter min mening i langt højere grad ud fra snævre partiegoistiske interesser.

Den afgørende forklaring ligger i, at naturgasforsyningen også blev et lokalt projekt, som Venstre havde ønsket, og Venstres lokalpolitikere ikke mindst i Sydjylland kunne se naturgassen som en platform til at støtte den lokale erhvervsudvikling. Og Venstre forstod gennem besættelsen af de lokale bestyrelser at få en stærk indflydelse på de lokale distributionsselskaber. Venstres energipolitik blev i vid udstrækning bestemt ud fra tunge lokale interesser.

Hertil kommer, at Venstre netop fra begyndelsen af 1980'erne var i gang med en transformation fra åbent at være et landbrugsparti til at markedsføre sig som et by-middelklasse-parti. I det perspektiv passede det Venstre fint at lade de konservative melde sig ud af det energipolitiske samarbejde i loyalitet med A.P. Møller for dermed at have i de konservatives traditionelle dilemma

mellem middelstanden og storkapitalen.

Sammenfatning

Præsens har overbevisende argumenteret for sin hovedtese, at der efter opbygningen af naturgasforsyningen skete et skifte i den energipolitiske regulering fra en form for kontrol med statseje og bureaukratiske kontrolmekanismer mod en form for regulering, hvor den direkte kontrol er afløst af aktørernes autonomi, men underlagt forskellige reguleringer. Den såkaldt regulative stat har betydet mere marked og dynamik, men ikke nødvendigvis mindre stat, derimod en anden stat. Valget mellem de forskellige former for regulering har ændret sig i perioden med en tiltagende tro på regulering via markedet fremmet gennem liberalisering, og efterhånden også i stigende grad gennem privatisering. Et andet forløb ville have været overraskende, udviklingen på andre områder taget i betragtning.

Præsens har lagt vægt på at tolke begivenhederne ind i den store historie, om velfærdsstatens fremvækst og ydre begivenheder som nye økonomisk-politiske paradigmer, herunder etableringen af Det indre marked i 1986. Det er gjort dygtigt og med stort kendskab til periodens økonomisk – politiske historie. Det får mange af forløbene til at falde smukt på plads, også når de helt konkrete interesse modsætninger tænkes med, som han gør i stor udstrækning. Jeg har forsøgt at argumentere for, at præses måske kunne være nået længere i forståelsen af aktørernes positioner, hvis han i højere grad havde givet plads for path dependency, vist større indlevelse i, hvilke erfaringer aktørerne bragte med sig. Jeg tænker ikke mindst på embedsmændenes og erhvervslivets oplevelse af energiknap-

hed gennem årtier, hvor 1960ernes billige olie kun var en parentes, selv om den ganske rigtigt af mange opfattedes som en permanent tilstand.

Embedsmændene tiltænker jeg gerne overvejelser om almenvellet som det overordnede princip, men jeg har sværere ved at tillægge hensynet til almenvellet vægt i sammenhæng med erhvervslivet og politikerne. Stigler og andre eksponenter for capture-teorien i 1960erne og 1970erne var måske lidt vel bombastiske i deres afvisning af samfundshensynets politiske betydning, men uden at være glemte kunne særinteresserne bl.a. plejet gennem net-

værksrelationer nok med fordel have fået lidt yderligere vægt.

Der kan, som det er opponenternes opgave, rejses indvendinger mod afhandlingen. Afhandlingens to dele dokumenterer dog som helhed, at den fremlagte afhandling opfylder disputatskravene om en betydelig videnskabelig indsigt og modenhed, og at den bringer videnskaben et væsentligt skridt videre. På denne baggrund og på baggrund af præses' svar på mine indvendinger er det derfor min forventning, at præses konfereres doktorgraden.

Per Boje

Anmeldelser

NYERE TID

Sune Dalgård: *Lidt om Vibeke Kruse, kong Christian 4.s sidste samlever.* (Historisk-filosofiske Meddelelser, 95). Udg. Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, 2007. 68 s., 100 kr.

Et halvt års tid før fhv. landsarkivar, dr.phil. Sune Dalgård i august 2007 afgik ved døden, udkom en lille bog om Christian 4.s elskerinde og samleverske gennem kongens sidste 18-19 år, Vibeke Kruse. Dr. Dalgård oplyser i forordet, at han med sin bog *Kanslere og Kancelier især »tyske« i Danmark og Holsten hen imod Enevælden* (2005) egentlig havde regnet med at sætte endeligt punktum for sit forfatterskab, men da en del fremfundet kildemateriale om Vibeke Kruse ikke hørte ind under nævnte bog, blev det alligevel tillige til det foreliggende skrift. Dette skal derfor ifølge forordet ikke ses som nogen svanesang, »men højst et sidste suk i bølgen«. Ved studier i arkiverne fra Danske og Tyske Kancelli, Rentekammeret, visse privatarkiver, hoffet, kongehuset, suppleret med trykte kildeudgaver som f.eks. Christian IVs egenhændige breve formår dr. Dalgård bl.a. at sandsynliggøre, at Vibeke Kruse antagelig stammede fra Holsten og var datter af kongens husfoged, Henrich Kruse, i Steinburg. Ligeledes kan forfatteren på baggrund af ikke mindst regnskabsmateriale kaste lys over sider af kongens og Vibekes dagligliv. Christian IVs børn med fru Kirsten Munk og ikke mindst svigersønnerne her (f.eks. Corfitz Ulfeld) stod på særdeles

fjendtlig fod med Vibeke Kruse, fordi de anså hende for at være skyld i, at Kirsten Munk var blevet fortrængt som kongens ægteviede hustru. Muligheden for forgiftningsforsøg mod Vibeke Kruse fra disses side kan ikke udelukkes, og umiddelbart efter kongens død i 1648 blev hun, skønt alvorlig syg både legemligt og psykisk, smidt ud af slotet. Endvidere var det såkaldte »svigersønneparti« parat til at dømme og straffe hende uden om gældende ret og rettergangsregler, hvilket det øvrige rigsråd dog fik forhindret. Og Vibeke Kruse døde i øvrigt kort efter. Denne strid med Kirsten Munks børn og svigerbørn samt Vibeke Kruses og hendes børns og svigersøns gode forhold til den senere Frederik III og dronning Sophie Amalie kunne man godt have ønsket nærmere analyseret og anskuet i lyset af den standende magtkamp mellem kongemagt og adelsvælde. Men som det også hedder i forordet: »Forhåbentlig vil yngre kræfter fremover kunne tilføje de oplysninger og rettelser, som kan fremdrages, og deraf udlede de slutninger og vurderinger, som så synes nødvendige«.

Michael Bregnsbo

Jens Henrik Koudal: *Grev Rabens dagbog. Hverdagsliv i et adeligt miljø i 1700-tallet.* (Syddansk Universitetsforlag, 2007). 318 s., 275 kr.

Otto Ludvig Raben (1730-1791), greve til Christiansholm på Lolland, førte dagbog i størstedelen af sit voksne liv, fra 1749 til sin død i 1791. I dagbogen

noterede han omhyggeligt og skematisk dagens små og store sociale begivenheder og gøremål. Med udgangspunkt i dagbogens notater om de sociale aspekter af et adeligt liv i anden halvdel af 1700-tallet har Jens Henrik Koudal i sin bog om grev Raben tegnet et indlevende billede af ikke blot Otto Ludvig Rabens liv og levned, men af hverdagsliv i de adelige kredse i 1700-tallet, og ikke mindst de sociale omgangsformers kulturelle betydning.

Bogen er bygget op som en tematiseret, men samtidig kronologisk fortælling om grev Rabens liv. Først etableres den fysiske kontekst, det lollandske grevskab Christiansholm, der rummer godsene Ålholm, Bremersvold, Kærstrup, Bramsløkke og Egholm, opkøbt og samlet af Otto Ludvig Rabens farmoder, Emerentia de Raben, der også sikrede oprettelsen af et grevskab. Grevskabet blev den fysiske ramme om en væsentlig del af Otto Ludvig Rabens liv, og det var her han hentede sin grevelige identitet. Dernæst den sociale kontekst, hvor Otto Ludvig Rabens forældre, Frederik Raben og Berte von Plessen, indtog en central placering sammen med en række af søstrene, der blev gift med særdeles indflydelsesrige mænd i samtiden.

Som et led i sin opdragelse tilbragte den unge Otto Ludvig Raben en årrække i Paris, hvor han lærte at begå sig ved hoffet, i salonerne og i de adelige kredse generelt. Gennem dagbogen får vi indblik i hvor ofte Raben modtog undervisning i bl.a. dans og fægtning, gik i kirke og til komedie eller opera, men også hvornår han gæstede det franske hof på Versailles eller de adelige saloner i byen, og hvilken karakter hans forbindelser til forskellige af kvinderne i dette miljø havde. Efter et par år i Paris vendte Raben tilbage til forældrene i København og fortsatte her sin oplæ-

ring i adelsmandens sociale, politiske og kulturelle livsform.

Den unge greve besad tydeligvis evnen til at blive inviteret til middag hos de rigtige, og betydningen af socialt netværk reflekteres i dagbogens optegnelser over deltagelse i sociale arrangementer, mens det politiske aspekt af grevens sociale omgang med ledende politiske personligheder aldrig bliver betydningsfuldt. Her kunne jeg personligt have ønsket mig flere bud fra Koudal på, hvorvidt dagbogens vægtning af sociale begivenheder løsrevet fra deres politiske betydning afspejlede Rabens personlige præferencer eller i højere grad skal ses som udtryk for det selvfølgelige i koblingen mellem det sociale og det politiske liv.

I 1757 giftede Otto Ludvig Raben sig med Anna Buchwaldt, med hvem han fik ni børn. Frem til 1767 tilbragte ægteparret somrene på Ålholm, mens de om vinteren opholdt sig i København nær hoffet og selskabslivet. Efter 1767 slog familien sig mere permanent ned på Lolland. Det bliver ikke tydeligt, hvilken rolle tronskiftet spillede for Rabens valg, men som ceremonimester og svoger til A.G. Moltke er det ikke umuligt at de ændrede politiske magtforhold også havde betydning for det endelige valg af den aristokratiske godsejerlivsstil, på bekostning af det politiske selskabs- og hoffliv i København. Samtidig bliver det også tydeligt i portrættet af den reformvenlige og musikelskende greve, at valget af Lolland og det landadelige liv nok også personligt var det, der tiltalte ham mest.

Samtidig med valget af den lidt tilbagetrukne livsform er det tydeligt at de sociale relationer havde overordentlig stor betydning. Det kommer ikke kun til udtryk i de omhyggelige noteringer af, hvor ofte han spiste hvor og ved hvilket bord, men også i omtalen af

personer, hvor selv nære slægtninge som søstre omtales ved rang frem for ved fornavn. Standsbevidstheden gennemsyrrer således dagbogen både i beskrivelserne af de mange ceremonier og middage, hvor der spises i rangfølge, men også i omtalen af det nære netværk og dets brug af statussymboler som stolestædet i kirken og køretøjerne. Koudal giver den store betydning som måltiderne tillægges i dagbogen en meget velvalgt teoretisk ramme i en analyse om symbolsk gavegivning. Det bliver her tydeligt, at måltiderne bidrager til at stadfæste de hierarkiske, sociale strukturer, således at det at invitere og afholde middag og selskabelighed signalerer social overlegenhed.

Mens første del af bogen kortlægger Otto Ludvig Rabens liv og færden via dagbogen, præges anden del af analyser af de relationer, han indgår i. Koudals fremstilling giver på den måde et fint og nuanceret indblik både i enkeltper-

sonens liv, men også af standens hverdagsliv, omgangsformer og de sociale og kulturelle betingelse for at begå sig. Dagbogen får, som det enestående kilde materiale den udgør, lov at skinne igennem med velvalgte citater, men er også i høj grad suppleret med andet materiale. Frem for alt leverer bogen en analyse af den alternative livsstil gods-ejeren vælger som adelsmand og gods-ejer frem for den politiske karriere, der præger resten af familien. Dermed formidles en forståelse af adelstandens muligheder og af individets liv, valg og fravalg, der giver mening og sammenhæng til den personlige historie frem for at tolke Rabens manglende politiske karriere som et personligt nederlag. Fortællingen om Otto Ludvig Raben og hans evner som adelsmand med det sociale liv i centrum, får lov at bære historien uden at der tages stilling til hans valg og evner.

Nina Koefoed

20. ÅRHUNDREDE

Peder Christoffersen: *Danmark i det 20. århundrede. En kronike af Peder Christoffersen.* (Gyldendal, 2006). 728 s., 299 kr.

Ved første øjesyn får man lyst til at kaste sig over dette værk. Indpakningen er indbydende og værket gennemillustreret. Bogen er heller ikke større, end at det turde være en overkommelig opgave for de fleste mennesker at læse sig gennem den. Især når man tager i betragtning, at den er skrevet af forfatteren og journalisten Peder Christoffersen – kendt som Pedro – der gennem mange år har boltret sig i *Ekstra Bladet* med sin skarpe pen, sine skæve vinkler og sine meningers mod. Og så har værket til-

med fået gode anmeldelser i aviserne. Især i Pedros egen.

Heller ikke ved nærmere bekendtskab skuffes man af Pedros sprog og videbegærlighed for ikke at tale om hans anonyme billedredaktør, der har lagt et – ja, undskyld – forbilledligt arbejde i at udvælge de skarpeste pletskud, der tilmed er i farver og usædvanligt smagfuldt præsenteret. Det må have været usædvanlig en dyr bog at trykke, selvom udseendet ikke afspejler sig i prisen.

Men så begynder det til gengæld også at skorte på superlativerne og det er Pedros egen skyld. Han indleder bogen med billedet af Danmark omkring 1900 som en skrammelbutik. Metaforen

giver ikke megen mening i sammenhængen, men retfærdiggør til gengæld Pedros lyst til at skrive om alt mellem himmel og jord. Hverdag, politik, sport, kultur, kunst, musik og kongehuset – hvad der falder ham ind – uden nogen åbenlys plan for, hvad der er relevant og irrelevant. Især finder han besættelsestiden interessant, hvad den jo nok også er, selvom man også kunne forfægte, at den i det lange perspektiv udgjorde en parentes i danmarkshistorien. Under alle omstændigheder er den rig på drama, helte og skurke. Bogen vinder efterhånden som Pedro bevæger sig op gennem årtierne og nærmer sig den tid, som han er personligt fortrolig med og kan belægge med stemningsfulde beskrivelser. Fra erstatningskaffen, over hippierne i de kulørte striktrøjer til nutidens aviskrigere.

Er der en gennemgående rød tråd i bogen, så er det Venstres nye slagord »sammenhængskraften«. Pedro tager ikke ordet i sin mund, men anvender til gengæld den klæbrige fællesnævner »vi«. Først efter 1864 »blev vi for alvor danske«, skriver Pedro, så man får den tanke, at befolkningen hidtil havde været danskere for sjov. Først med krigen var »vi« sluppet af med de mest afsidesliggende provinser, havde kun kernelandet tilbage (samt et par kolonier) og blev derfor danskere på den alvorlige måde. Herefter var »vi« ærtehalv, der hang uløseligt sammen og tænkte og følte ens. Der var godt nok både konservative højremænd, indvandrere med svensk dåbsattest og tjenstvillige prostituerede i landet, men de var ikke en del af os almindelige, stereotype danskere.

»Vi« var lykkelige både i år 1900 og i år 2000. For hundrede år siden var Danmark ellers internationalt berygtet for en overordentlig høj selvmordsrate, hvad Pedro ikke nævner, og når arbej-

derne kom fordrukne hjem, »tævede de både børn og koner« hvad Pedro til gengæld skriver. Alle og en blev de skamlået, men lykkelige det var de. I dag er volden nok snarere af psykisk art. I hvert fald går adskillige mennesker ned med stress og bliver indlagt med depressioner. Alligevel er »vi« ikke bare optimistiske, som jo er en nyttig forsvarsmekanisme, der giver håb i en udsat verden, men decideret lykkelige, som er noget ganske andet og overskudsagtigt. For vi bor jo i »verdens bedste land«.

Ligesom »vi« tænkte og handlede på en ensartet måde for hundrede år siden, så »vi« også ens ud. Befolkningen bestod nemlig af »høje, lysblonde, blåøjede mænd og kvinder« skriver han et sted. Nogle sider senere gentager han, at »folkestammen« bestod af »et overvældende flertal med blond, lysblond, korngult og rødt hår«, og i slutningen af bogen gentager han, en gang til for prins Knud, at det homogene danske folk var »høje, slanke, lyse, nordiske bøgetræer alle sammen«. Det er en myte; et idealbillede dyrket af engelske, amerikanske og tyske antropologer omkring forrige århundredskifte. Selv da danske antropologer gik i gang med at måle og registrere og til deres forfærdelse opdagede, at den danske befolkning var gennemsnitligt mørkhårede og kortskallede, fortsatte de udenlandske antropologer med at gentage myten, fordi den passede dem fantastisk godt. Englænderne ville helst stamme fra lysblonde vikinger, mens amerikanerne og tyskerne havde brug for det blege hår som et modbillede til de mennesker, de ønskede at udelukke. Derfor har myten fået lov til at leve, og manglen på hårfarve er stadig eftertragteligsværdig, også i Danmark, uanset hvordan ens oldemødre tog sig ud under tørklædet.

Sex er et andet tilbagevendende tema i Pedros danmarkshistorie. Tilsyneladende fordi man i seksualakten finder det klister, der mest vedholdende har hæftet danskerne sammen og har dannet baggrund for et stabilt fællesskab op gennem forrige århundrede. Bordellet er i det hele taget et omdrejningspunkt i beskrivelserne, hvad enten det gælder Frederik 8., der afsluttede sit liv i besnærende nærhed af et i Hamborg, ØK's stifter H.N. Andersen, der tilsyneladende begyndte sin karriere på et i Bangkok, eller menigmand, der strejfede rundt på vellystig udkig i Københavns mørke sidegader. Nøgne kroppe nævnes så ofte og gerne, at det på samme måde som porno efterhånden bliver en smule trivielt at være vidne til. Omvendt bliver videnskab kun levnet nogle få pligtsider sidst i værket, uanset at vi taler om det århundrede, hvor atombomben blev til.

Fjernsynet og fodboldlandsholdet fremstår som en anden slags klister, der holdt sammen på befolkningen i anden halvdel af århundredet, i hvert fald indtil TV-monopolet blev brudt og landsholdet begyndte at tabe. Så var der kun lagengymnastik og kongehus tilbage. Heraf får kongehuset trods alt eneret til at afrunde den kronologiske del af bogen.

Der er med andre ord tale om opbyggelig historie. Ikke af den slags som børn engang fik banket ind i hovedet i den sorte skole, for Pedro lægger langt fra skjul på livets skyggesider – køns sygdomme, forurening og fremmedhad – men kernen i værket er den ukuelige tro på, at det er overordentligt positivt, at vi danskere har hinanden, og at vi i kraft af en fælles historie, der er længere end de nulevende danskeres livsforløb, hænger sammen som en fasttømret enhed. Det er selvfølgelig helt i orden, for det er jo trods alt Pedros dan-

markshistorie, og hans sympatier og antipatier og nutidige udgangspunkt fremgår befriende og forbilledligt klart gennem hele værket.

Blev indvendingerne ved det, var alt da også godt. Men man opdager hurtigt, at forfatteren har haft lynende travlt ved tastaturet, og det går selvsagt ud over bogens indhold. Bogen bidrager kun undtagelsesvist med nye skarpe analyser, i modsætning til historikeren Søren Mørch når han er bedst, selvom også han kun anvender det forhåndenværende materiale. Rent sprogligt klarer Pedro sig til gengæld rigtig godt og svinger sig på udvalgte sider helt op i højde med genrens ikoner Palle Lauring, Paul Hammerich, Ebbe Kløvedal Reich og Gregers Dirckinck-Holmfeld. Det gælder hans velkendte og velformulerede korte sætninger med det saftige og kraftfulde sprog, der beskriver en verden fyldt af »kællinger« og »brokkerøve«. Men teksten er samtidig iblandet mærkelige formuleringer og sært billedsprog: »Ligesom andre steder var grammofon og telefon på tegnebrættet«, skriver han et sted, som om de enkelte lande opfandt indretningerne hver for sig. »Homoseksuelle Herman Bang stod i fuld blomst« skriver han et andet sted, som om nogen havde vandet digteren med substrat.

Han har heller ikke sparet på småfejlene. J.C. Christensen og senere Enevold Sørensen var ikke kulturministre men kultusministre – det vil sige minister for kirke og undervisning. Tidens minister for Island hed ikke Haffes Hanstein men Hannes Hafstein og tidens førende fotograf heller ikke Peter »Elfeldt«. Og sådan går det over stok og sten. Fred være med det. Hvad, der er mere irriterende, er, at Pedro gentager sig selv i et væk. Mindst to gange får vi vide, at justitsminister P.A. Alberti var det tætteste J.C. Christensen kom en

ven på Christiansborg, at Georg Brandes tog Nietzsches overmennesketeori til sig, og at bønderpiger ikke bar trusser. Tre gange får vi at vide, hvor mange mennesker der boede i Danmark, og at gamle mennesker kom på aftægt. Fire gange får vi at vide, hvor meget Alberti vejede, og at Herman Bang var homoseksuel. Fem-seks gange får vi at vide, at mænd måtte slå deres koner og børn – og gjorde det. Adskillige gange får vi at vide, hvad slags mad befolkningen måtte trækkes med, og læserne belemres med utallige beskrivelser af livet på landet, inden de langt om længe præsenteres for et afsnit med overskriften »Ude på landet«! Også folk som Peter Sabroe, Georg Brandes, Edvard Brandes, J.C. Christensen, Carl Nielsen, Henrik Cavling, J.H. Deuntzer introduceres igen og igen, som var det første gang, man hørte om dem – til sidst holder man op med at tælle. Som journalist burde Pedro kende kunsten at stramme en tekst op. Det sproglige sløseri har ikke nødvendigvis udsagnskraft for indholdet, men man sidder tilbage med en lumsk mistanke om, at det nok hænger sammen. Alt i alt kunne Pedro med stor fortjeneste have skrevet en bog i den halve størrelse og have ladet billedsiden fylde endnu mere, end det nu er tilfældet, så havde det været en bog af en helt anden kaliber.

Men det værste er nu alligevel myterne. Ikke de på én gang sjove og sandsynlige, men de utroværdige, som man især finder ved omtalen af besættelsestiden, foruden de myter han måske ligefrem selv har hittet på. Som den om at J.C. Christensen under den såkaldte påskekrise i 1920 anbefalede kongen, at Thorvald Stauning og Frederik Borgbjerg blev skudt. Det skriver Pedro to gange, og det er da egentlig en alvorlig anklage. Meget kan man mene om J.C. Christensen og hans syn på voldsan-

vendelse, men at skyde sine politiske modstandere var næppe en opfordring, han ville tage i sin mund, særlig efter selv at være blevet truet på livet. Han ønskede ikke engang ærkerivalen J.B.S. Estrup død, og ham blev der ellers skudt på. J.C. Christensen talte tilsyneladende også om, at nogle ville komme op i lygtepælene og hænge, den version nævner Pedro tre andre steder i bogen, men i hvilket toneleje, ordene faldt, hvis de overhovedet faldt, er ikke let at afgøre. Hvis de gjorde, så står Stauning heller ikke i noget heldigt lys med sin replik om, at J.C. Christensen ville blive den første, der kom op at dingle. Under alle omstændigheder kom de to kamphaner fint ud af det med hinanden også i årene efter. Anders Fogh Rasmussen måtte flere år senere tage imod æg og maling, og pudsig nok lader Pedro i den forbindelse forstå, at det i dag er blevet farligere at være politiker end nogensinde!

Afslutningsvis kan man spørge sig selv om, hvorfor Pedro kalder sit værk en krønike? Man kan tydeligt aflæse hans sympatier, javist, men historiskrivere er jo altid til stede i deres værker i kraft af stil, emnevalg og fravalg, så det er der intet odiøst i. Bogen er ikke belagt med tonstunge fodnoter, men hvad gør det – der findes jo masser af dårlig historie med fodnoter og lødige historie uden fodnoter, for en dreven historiker kan jo nok kigge værkerne i kortene alligevel ved at sammenholde indholdet med den litteratur, der er anvendt. Til gengæld må baggrundsmaterialet som minimum være troværdigt, ellers bliver slutproduktet det heller ikke, og her har Pedro undertiden et problem. Ordet krønike er altså en betegnelse for en genre, der ikke altid holder til en tur i byretten. Bogen er til gengæld i det store hele godt og spændende skrevet, og det er måske også det

væsentligste for et værk, hvis hovedformål er opbyggelighed.

Poul Duedahl

Rasmus Mariager: *I tillid og varm sympati. Dansk-britiske forbindelser og USA under den tidlige kolde krig.* (Museum Tusulanum, 2006). 574 s., 348 kr.

Sigtet med Rasmus Mariagers bog er at afdække de dansk-britiske relationer og dermed bidrage til et mere dækkende billede af dansk udenrigspolitisk ageren og orientering i perioden 1945-1955. Mariager har helt ret i, at forskningen i høj grad har fokuseret på de nordiske relationer og forholdet til USA og Sovjetunionen. Der har hidtil ikke ligget nogen større fremstilling af dansk-britiske relationer, der forsøger at komme hele vejen rundt og inddrage både handelspolitik/udenrigsøkonomi, sikkerhedspolitik og kulturelle relationer. Især det sidste område har hidtil kun været berørt sporadisk. Rasmus Mariagers bog er således et velkomment og tiltrængt bidrag til studiet af dansk udenrigspolitik i det første tiår efter anden verdenskrigs afslutning. Bogen er bygget op med kronologien som ryggrad, med en underopdeling i perioderne 1945-47, 1948-1950 og 1951-1955. Hvert hovedkapitel er dernæst opdelt i politiske, økonomiske og kulturpolitiske relationer. De politiske og økonomiske afsnit og perioderne 1945-47 og 1948-50 fylder klart mest. De politiske relationer i perioden 1948-50, med Mars-hallplan og diskussioner om sikkerhedspolitiske alliancer, fylder i sagens natur meget. Man kan derimod diskutere, om substans og sidetal følges lige så godt ad i de økonomiske afsnit. Systemet med bilaterale handelsaftaler gav, indtil det fra 1950 langsomt afvikledes, anledning til hyppige og detalje-

rede forhandlinger, som har kastet meget materiale af sig. Her kunne der med fordel have været skåret ned på detaljeringsgraden.

Teoretisk-metodisk lægger Mariager op til både at forbinde økonomi, politik og kultur og at forbinde udenrigs- og indenrigspolitik. På trods heraf er der dog over lange stræk tale om en relativt traditionel fremstilling på grundlag af akter fra Udenrigsministeriet, hvor vi følger forhandlingerne og de overvejelser, som de gav anledning til i ministeriet og hos de centrale politiske aktører. Det nye og interessante kommer for mig at se, hvor Mariager med inddragelse af amerikansk og britisk kildemateriale får belyst de gensidige relationer mellem Danmark, Storbritannien og USA. Mariager dokumenterer, at der var en vis rivalisering mellem Storbritannien og USA. På den anden side accepterede man fra amerikansk side, at Danmark og Skandinavien var britisk interessessfære, fordi det bidrog til samlet at styrke den vestlige alliance. Mariager understreger i sin konklusion, at »man skal være sig for at grave grøften mellem Danmark/Storbritannien på den ene side og USA på den anden side for dyb.« Det er en god og vigtig pointe i diskussionerne om dansk alliancesolidaritet under den kolde krig, at USA havde en egen interesse i at tage hensyn til, og tog hensyn til, sine alliancepartnere, og at der på trods af uenigheder, overordnet set var tale om at forfølge fælles mål.

Selvom hovedtemaet i *I tillid og varm sympati* er de dansk-britiske relationer, handler bogen også om forholdet mellem Danmark og USA, og hvem der betød mest i forhold til dansk udenrigspolitisk ageren. Først de dansk-britiske relationer.

Mariager konkluderer, at »Storbritannien indtog en privilegeret position i

dansk politik« (s. 21). Den privilegerede position var, som jeg læser Mariager, begrundet i, at Storbritannien var langt den vigtigste aftager af dansk smør og bacon i efterkrigsårene, og derudover i, at Danmark og Storbritannien på nogle punkter havde fælles interesser, der gik på tværs af amerikanske interesser. Hverken Storbritannien eller Danmark var særligt interesserede i at skabe et vesteuropæisk indre marked eller frihandelsområde inden for OEEC. Både Storbritannien og Danmark satsede på handel også uden for Vesteuropa, og generelt var ingen af landene særlig ivrige efter at få afviklet restriktioner på udenrigshandelen, fordi der heri var gemt et styringsredskab. På det økonomiske område havde Danmark og Storbritannien således sammenfaldende interesser over for USA uden af den grund nødvendigvis at have fælles interesser i øvrigt. På det udenrigsøkonomiske område gav afhængigheden af det britiske marked stor lydørhed over for britiske synspunkter. Afhængigheden var dog også en kilde til konflikt, og fra dansk side søgte man at komme ud af den økonomiske afhængighed af landbrugs-eksporten til det britiske marked. På andre områder, især det sikkerhedspolitiske, spillede Storbritannien en vigtig rolle som formidler, og fra amerikansk side så man som nævnt en fordel i at båndene mellem Skandinavien og Storbritannien styrkedes, fordi det overordnet set styrkede sammenholdet i Nato.

Det udenrigsøkonomiske stof er relativt velkendt. Hertil lægger Mariager, at Storbritannien for at fremme egne politisk-økonomiske interesser bevidst søgte at skabe tættere relationer, og enkelte gange også lod egne økonomiske interesser træde i baggrunden til fordel for politisk-strategiske interesser i at knytte Danmark og Skandinavien tættere til Storbritannien. Og herhjemme

var især socialdemokraterne interesseret i tætte relationer til Storbritannien.

Den mindst overbevisende del af Mariagers analyse er de afsnit, hvor han søger at dokumentere, at det danske Socialdemokrati, på samme måde som man var interesseret i nordiske forbindelser, var interesseret i britiske, for at styrke en socialdemokratisk tredje vej mellem Sovjetunionen og USA. Jeg betvivler ikke, at sympatien var til stede, den er vel dokumenteret, ej heller at der var et ideologisk slægtskab mellem Socialdemokratiet og Labour. Men fik den nogen betydning? Blev den omsat i politik?

Det er interessant, at Mariager søger at inddrage et bredt spektrum af dansk udenrigspolitik i sine analyser, både sikkerhedspolitik, handelspolitik og kulturelle relationer. Det kan dog diskuteres, om han for alvor får forbundet de tre felter, og også hvorvidt ambitionen om at forbinde indenrigs- og udenrigspolitik for alvor lykkes. Af de tre felter står de kulturpolitiske relationer svagest. På trods af en vis interesse for kulturelle relationer og deres mulige betydning for en udenrigspolitisk orientering, er det et felt uden den politiske histories lange forskningstradition, og feltet er metodisk ikke specielt udviklet. Mariager siger derfor mest om politikker og intentioner, mens det svære, spørgsmålet om hvilken virkning det kulturelle offentlighedsdiplomati havde, ikke besvares. Det skal Mariager ikke klandres specielt for, det er der heller ikke andre, der har meget at sige om.

I diskussionerne, som kører gennem hele fremstillingen, om forholdet mellem Danmark, Storbritannien og USA er det for mig at se en svaghed, at Mariager ikke i højere grad har præciseret sit teoretisk-metodiske grundlag. Det gælder både når det drejer sig om sam-

spillet mellem økonomi, politik og kultur og om samspejlet mellem udenrigs- og indenrigspolitik. Meget firkantet formuleret, hvor meget vægter sympati over for økonomiske interesser? Og hvor meget vægter sikkerhedspolitik over for økonomi? I det lille, nærmest leksikalske afsnit »Hvad er udenrigspolitik?« præsenteres en række begreber, såsom magtpolitik, indflydelsespolitik, ideel politik m.v. Men der er ingen diskussion og stillingtagen til, hvor forskerens søgelys bør rettes hen. Jeg plæderer ikke for, at Mariager burde have valgt sig en bestemt International Politik-teori at læne sig op ad. Jeg har stor sympati for den brede og åbne tilgang i bogen, men prisen er, at det bliver svært at komme frem til klare svar på de overordnede spørgsmål. Det forekommer mig stadigvæk efter læsningen af Mariager, at Skandinavien/Sverige og USA var de vigtigste pejlemærker for Socialdemokratiet i Danmark, og ikke Storbritannien og Labour, og at dansk-britisk enighed over for USA i overvejende grad var en defensiv politik, hvor det i højere grad handlede om at begrænse USA's indflydelse end om fælles at være for noget.

For at komme længere i den diskussion Mariager har startet med sin bog, mangler vi både flere analyser af opinionsdannelsen – i hvilken udstrækning var danskerne pro-britiske, pro-amerikanske eller pro-nordiske – og at få afklaret hvor stor betydning opinion og sympatier havde for den førte udenrigspolitisk. Som nævnt plæderer jeg ikke for, at man nødvendigvis skal anvende teorier og begreber fra International Politik, selvom det også kunne være nyttigt, men at få diskuteret hvordan vi i kildematerialet kan aflæse betydningen af eksempelvis det kulturelle offentlighedsdiplomatis virke, bortset fra de tilfælde, hvor samtidige iagttagere

selv siger, at det virker eller ikke virker.

Det rækker på ingen måde ved, at vi her for første gang får en nuanceret og veldokumenteret analyse af dansk-britiske relationer i efterkrigstiden. Mariagers analyser af Storbritanniens og USA's indbyrdes rivaliseren om indflydelse i Skandinavien, og hans analyser af britiske politisk-strategiske overvejelser over relationerne til Danmark og hvordan de burde plejes og håndteres, er væsentlige nyindinger. Mariagers værk tilføjer en række vigtige nuanceringer og præciseringer til et samlet billede af Danmarks forhold til medlemskab af den vestlige alliance, som byggedes op 1945-1955. Rasmus Mariager er en skarpsindig kildelæser og forfalder på ingen måde til hurtige konklusioner eller journalistiske spidsformuleringer – tværtimod, kan man næsten sige. Det giver et værk af blivende værdi, fordi man tør stole på Mariagers analyser.

Marianne Rostgaard

Anne Trine Larsen: *En slags mandinder. En analyse af køn og arbejde i Danmark 1950-1989*. SFAH-publikation 44. (Selskabet til Forskning i Arbejderbevægelsens Historie, 2006). 247 s., 200 kr.

Det er et rigtig godt spørgsmål Anne Trine Larsen har sat sig for at undersøge i sin ph.d.-afhandling: Hvordan er det gået til, at husmoderen ikke bare er kommet ud på arbejdsmarkedet – den historie har der været en del bud på igennem årene – men hvordan er kvinders arbejdet blevet selvfølgeliggjort i en grad, så de kvinder der i dag vælger at gå hjemme og passe hus og børn må forklare og forsvare sig? Svaret er egentlig forbløffende enkelt, når man får tænkt sig om – og dykket grundigt

ned i den relevante empiri – arbejdsbegrebet er blevet et andet, husarbejde er ikke længere *rigtigt* arbejde, det er noget, der udføres mere af nød end af lyst, hvor det engang – forestillede man sig – forholdt sig anderledes. Afhandlingen opdeler udviklingen i tre perioder. I den første periode, nemlig husmoderens årti fra 1950-60, var der ingen tvivl. Kvindens arbejdsplads var i hjemmet hos mand og børn. Kun unge kvinder kunne med fordel have et arbejde, gerne i huset eller som barneplejerske, der forberedte dem på deres kommende gerning. Faktum var ikke desto mindre, at mange kvinder arbejdede – dette blev set på som noget de gjorde af nød, som kompensation for deres mænds manglende forsørgervilje/evne. I den efterfølgende periode, der rækker frem til 1972, gik det som bekendt strygende for dansk økonomi; kvinderne kom ud på arbejdsmarkedet og diskurserne ændrede sig; deltid var acceptabelt, og kunne forebygge at kvinderne kedede sig ihjel bag gardisettegardinerne i de nye parcelhuse, hvor en hær af maskiner havde lettet dem for det værste arbejdspress på hjemmefronten. I den sidste periode, fra oliekrisen i 1973 og videre frem mod 1989, hvor Muren faldt, var arbejdsløshed eller truslen herom en realitet for både mænd og kvinder. Man kunne således formode, at kvinderne ville være vendt tilbage til kødgrøderne, men det modsatte indtraf. Uddannelse og arbejde var ikke længere et spørgsmål om forsørgelse, men om identitet, kvinderne gik fra deltid til fuldtid, dobbeltarbejdet blev en realitet, og kampen for at skaffe både kvinder – og mænd – mere tid til sig selv og deres familie tog sin begyndelse. Samtidig kan man konstatere, at resultatet blev et – af Europas mest – kønsopdelte post-industrielle arbejdsmarkeder. Ikke bare arbejderklassen splittes i to, mændene i

industrien, kvinder i serviceerhvervene, også højere oppe i systemet udfører mænd lederopgaver med kvinder i underordnede positioner.

Med kyndig hånd fører Anne Trine Larsen os igennem det mylder af diskussioner og synspunkter, modsætninger og konflikter, der har præget dette forløb, når man, som hun gør, ser det fra de relevante organisationer og deres fagblades synspunkt og spænder fra Danske Kvinders Nationalråd, Dansk Kvindesamfund, over De danske Husmoderforeninger til Kvindeligt Arbejderforbund. Alle fire steder var der bevægelse i tingene, bl.a. var Dansk Kvindesamfund tidligt ude – i 1963 – med at kræve nedsat tid til mænd, sambeskatning fjernet og bedre uddannelsesmuligheder for pigerne ($\frac{2}{3}$ af kvinderne havde i 1960'erne ikke anden uddannelse end folkeskolens syv klasser) samtidig med at et tema synes at gå igennem alle årene, nemlig holdningen til deltidsarbejdet. I udgangspunktet set som en god løsning, også bakket op af psykologi og lægevidenskab, men i længden set som en tvivlsom løsning, der ville fastholde kvinderne som hovedansvarlige for det hjemlige og derved forhindre ligestilling og kvinders selvforsørgelse, 1970'ernes store tema. Vejen frem, mente eksempelvis Kvindeligt Arbejderforbund, var nedsat arbejdstid til alle, og det uanset, forbundets egne medlemmer stemte med fødderne og gik på deltid.

Bogen afsluttes med en glimrende diskussion af den eksisterende forskning på feltet. Her påpeger Anne Trine Larsen begrænsningerne i de undersøgelser, der ansøger spørgsmålet om kvindernes indtræden på det lønnete arbejdsmarked ud fra et økonomisk eller politisk synspunkt, idet de således ikke vil kunne forklare, hvorfor kvinder fastholdt og udvidede deres plads

på arbejdsmarkedet på trods af økonomiske kriser og arbejdsløshed. Skal man forstå hvorfor, må man studere, hvordan kvindeligheden og arbejdsplads heri ændrer sig i løbet af perioden, men også hvordan forholdet mellem mænd, kvinder og familie var både til diskussion og i bevægelse.

Anne Trine Larsens tilgang til dette spændende emne giver på mange måder god mening, om end det til tider kan være svært at følge hendes gennemgang af de mange forskellige diskursive enigheder og uenigheder. Nuancer er bestemt vigtige, men det kan blive så nuanceret, at overblikket glipper. Uanset Anne Trine Larsen gør opmærksom på, at det ikke er hendes opgave at forklare, hvordan kvinderne kom ud på arbejdsmarkedet, savnes der alligevel en bredere forklaringsramme, der ser det kvindelige arbejde i relation til velfærdsstatens opbygning. Denne opbygningsproces skete i etaper, hvor spørgsmålet om børnenes pasning var det sidste til at blive løst – i form af 1990'ernes pasningsgaranti og længere barselsorlov både til mænd og kvinder. Det forklarer – måske – hvorfor deltidsarbejdet længe var en realitet for de fleste, og først for alvor forsvandt da fuldtidsarbejdstiden begyndte at bevæge sig nedad.

Ning de Coninck-Smith

Bo Lidegaard: *H.C. Hansens liv og tid. En historie fortalt i billeder 1906-1960.* (Gyldendal, 2006). 152 s., 249 kr.

H.C. Hansen er blevet et politisk symbol, og bl.a. Dansk Folkeparti vil gerne i kampen med Socialdemokraterne fremstille sig selv som H.C. Hansens sande arvtagere. Og selvom H.C. Hansen nok ville have givet en bidende ironisk kommentar til udlægningen i Ce-

pos-udgivelsen »20 begivenheder der skabte Danmark« om, at han i grunden var borgerlig og liberal, og slet ikke socialdemokrat, er der måske en grund til at H.C. Hansen i dag kan bruges af mange andre end Socialdemokraterne til at legitimere og søge identitet? Eller er det et rendyrket forsøg på historieforfalskning?

Bo Lidegaards bog er sandsynligvis en slags udløber af hans Krag-biografi, hvor H.C. Hansen optræder som en af de markante bifigurer. Sammenlignet med Krag-biografien er H.C. Hansen bogen en lille hurtig bog. Den består af en relativt kort indledning, der udgør en samlet ramme om resten; et helsidesfoto fra hvert af årene 1906-1960 og en ledsagende tekst på modstående side, der fortæller både om manden og hans tid, med vægt på den socialdemokratiske bevægelse, H.C. Hansens liv var en uadskillelig del af.

Sampillet mellem person og tid, liv og virke, fanges meget flot ind i Bo Lidegaards bog. Fotografier har en evne, der ofte er større end ords, til at genkalde og genskabe en fornemmelse for datiden. I modsætning til nutidens forsøg på at bruge H.C. Hansen, placerer Lidegaard solidt H.C. Hansen i den tid, hvor han hørte hjemme, og han har et fint blik for det på sin vis paradoksale i at H.C. Hansen, der i den grad var et barn af arbejderbevægelsen, i løbet af 1950'erne var med til at forandre arbejderklassens livsbetingelser og dermed grundlaget for arbejderbevægelsen. Bogen præsenterer sig hverken som et bidrag til Socialdemokratiets eller det danske velfærdssamfunds historie. Det er en bog om H.C. Hansen. Men derfor kunne Lidegaard vel godt have overvejet og diskuteret hvad der mere præcist var H.C. Hansens bidrag til det danske samfunds og Socialdemokratiets historie. Når H.C. Hansen optræder i histo-

rieskrivningen er det som oftest som den dygtige politiske håndværker; en mand der ikke var optaget af ideer og ideologier, men en god forhandler, der kunne skabe resultater og løse problemer. Det fremgår af skildringen, at Lidegaard har søgt efter nogle ledetråde, der kunne forbinde de forskellige sider af H.C. Hansens virke og binde denne biografi sammen. En del af disse ledetråde forekommer dog temmelig almenne, såsom kampen for bedre levevilkår og en ubetinget tilslutning til demokratiske samfundsværdier; det er ikke for at bagatellisere dem, men de samme ledetråde vil formentlig kunne gælde ganske mange socialdemokrater (og endda ikke-socialdemokrater) i den periode hvor H.C. Hansen levede og virkede.

Lidegaard nedtoner i bogen konflikterne mellem H.C. og Krag, som ellers er bærende i mange kapitler i Krag-biografien. I H.C. Hansen-bogen slås det fast (s. 106), at det mest var livsstil og temperament der skilte H.C. Hansen og J.O. Krag. Og at det er en misforståelse »når nogen har ment, at Krag ville forandringen og moderniseringen, mens H.C. stod på traditionen og de gamle værdier«. Det kan være det er en rigtigt

vurdering, og genren – en bred formidling – tillader ikke længere diskussioner. Alligevel kunne der vel godt have været plads til lidt tydeligere at fortælle hvem kritikken er rettet mod, og hvad argumenterne er. Så længe der bruges så brede begreber som »at ville forandringen og moderniseringen« er og bliver det en ret upræcis karakteristik af hvad det er for et projekt, der var H.C. Hansens og Socialdemokratiets.

Alt i alt kommer vi ikke en egentlig diskussion af H. C. Hansens betydning for Socialdemokratiet eller det danske samfunds udvikling meget nærmere, ej heller en karakteristik af H.C. Hansens virke, end i den i forvejen eksisterende litteratur, selvom Bo Lidegaards vurdering af H.C. Hansen adskiller sig delvist fra en række af de seneste års øvrige portrætter af samme ved at understrege, at H.C. var socialdemokrat med stort S, hvis nogen ellers skulle være i tvivl om det.

Fotoene er bogens scoop, og muligvis har kendskabet til og adgangen til disse fotos, hvoraf en del er i privateje, været den egentlige anledning til at udgive bogen, der i vanlig Bo Lidegaardstil er ualmindeligt velskrevet.

Marianne Rostgaard

NORDEN

Monika Janfelt: *Att leva i den bästa av världar. Föreningarna Nordens syn på Norden 1919-1933*. (Carlssons Bokförlag, 2005). 256 s.

Bogen handler, som det fremgår af titlen, om Foreningerne Norden og deres syn på Norden i de første 15 år af de tre skandinaviske foreningers levetid. I Danmark, Norge og Sverige blev Foreningerne Norden stiftet i 1919, mens

der blev taget initiativ til dannelse af lignende foreninger i Island og Finland i hhv. 1921 og 1924.

Bogen behandler alle Foreningerne Norden, men med særligt fokus på den danske, den finske og den svenske, som analyseres med udgangspunkt både i en del primært kildemateriale, herunder forskelligt utrykt materiale fra de tre foreningers arkiver, og i det meste af den væsentligste litteratur om emnet.

Én af bogens store fortjenester er netop, at der inddrages en del kildemateriale, som ikke tidligere har været anvendt, om Foreningerne Nordens første levetid. Dette bidrager til en bedre forståelse af baggrunden for foreningernes stiftelse og deres pionér-arbejde i den første halve generations tid. En anden af bogens store fortjenester er, at analysen omhandler alle Foreningerne Norden (dog som nævnt især den danske, finske og svenske), hvormed perspektivet udvides i forhold til hovedparten af den eksisterende litteratur om denne periode, som især har fokuseret på den norske forening. Som en tredje stor fortjeneste ved bogen skal endelig nævnes, at den ikke kun omhandler foreningernes indre historie i snæver forstand, men også forsøger at analysere hele nordismens baggrund og væsen og at svare på spørgsmål som, hvor nordismen kom fra, og hvilken rolle den spillede i perioden mere generelt. Emner såsom de beslægtede sprogs og kulturers betydning for opbygningen af en nordisk identitet og betydningen af landenes forskellige geopolitiske situationer for udviklingen af synet på Norden i de forskellige lande diskuteres. Hele tiden analyseres Foreningerne Norden i forhold til disse mere generelle spørgsmål, og dette er med til at gøre bogen til et væsentligt bidrag til en bedre forståelse af den nordiske identitets og det nordiske samarbejdes udvikling i den første del af mellemkrigstiden. Det eneste, man savner, er en mere fyldestgørende diskussion af, hvilken betydning skandinavismen i 1800-tallets første to tredjedele og den efterfølgende tidligere nordisme i perioden fra ca. 1865 og frem til 1. verdenskrig havde for videreudviklingen af den nordiske fællesskabsfølelse og det nordiske samarbejde i perioden 1919-1933. Der er også enkelte upræcisheder i forbindelse

med præsentationen af indholdet af den eksisterende litteratur.

Men dette ændrer ikke ved, at her er tale om et meget fint bidrag til en bedre forståelse af et væsentligt emne: Foreningerne Norden, nordismen og det nordiske samarbejde i den første del af mellemkrigstiden.

Lars Hovbakke Sørensen

Niels Finn Christiansen, Klaus Petersen, Nils Edling & Per Haave (eds.): *The Nordic Model of Welfare. A Historical Reappraisal*. (Museum Tusulanum Press, University of Copenhagen, 2006). 432 s., 350 kr.

Antologien analyserer udvalgte sider af de nordiske velfærdsstaters udvikling ud fra en komparativ, historievidenskabelig tilgang. Artiklerne i bogen er med enkelte undtagelser særdeles vellykkede og må betragtes som væsentlige bidrag til at bringe forskningen i de nordiske velfærdsstaters historiske udvikling et stort skridt fremad. Blandt bogens mange fortjenester skal særligt fremhæves tre.

For det første, at der er anlagt en konsekvent komparativ tilgangsvinkel, som man ikke finder i ret mange andre bøger og videnskabelige artikler, som behandler emnet. I denne antologi er der virkelig i de fleste af artiklerne tale om, at udviklingen i alle de fem nordiske stater (Danmark, Finland, Island, Norge og Sverige) behandles og sammenlignes, i stedet for at analysen i realiteten fortrinsvis omhandler et enkelt eller to af landene. Den konsekvente, komparative nordiske vinkel bidrager med mange nye resultater i forhold til de analyser, der tidligere er lavet ud fra et mere nationalt perspektiv.

For det andet giver anvendelsen af en klar historisk vinkel på de behandlede emner inden for studiet af de nor-

diske velfærdsstater en anden forståelse af baggrunden for velfærdsstaternes udvikling end de eksisterende mere rent politologiske værker. Det er sjældent, at der i samme grad som i denne bog fokuseres på det historiske aspekt i større komparative analyser af centrale velfærdstemaer som arbejdsløshedsforsikring, hospitalsvæsen, sundhed, arbejderkvindernes forhold samt familierformer og familiepolitik.

For det tredje fokuseres der både på forskelle og på ligheder mellem de nordiske velfærdsstater. Hovedantagelsen er, at lighederne i den hidtidige forskning har været overbetonet, og at der inden for rammerne af »den nordiske velfærdsmodel« også har eksisteret væsentlige forskelle, som forskningen indtil nu ikke i tilstrækkelig grad har kastet lys over. Og gennem de komparative analyser af velfærdsstater i de nordiske lande lykkes det virkelig de fleste af forfatterne at fremdrage en række væsentlige forskelle landene imellem, som ikke eller kun i ringe grad er kommet frem i den hidtidige mere nationalt fokuserede forskning.

Enkelte af artiklerne har andre hovedformål end den komparative analyse af et bestemt udvalgt aspekt af de nordiske velfærdsstaters udvikling. Det gælder f.eks. Pauli Kettunens metodiske diskussioner og begrebshistoriske analyser af de væsentligste begreber, der knytter sig til de nordiske velfærdsstater. Og det gælder Urban Lundbergs analyse af den nordiske socialdemokratiske samarbejdskomité SAMAK's rolle og betydning for udviklingen af de nordiske velfærdsstater. Der er i begge tilfælde tale om meget fine analyser, der bidrager til nye forståelser af artiklernes emner. Det samme gør sig gældende, når det gælder Niels Edlings komparative analyse af arbejdsløshedsforsikringens udvikling, Inger Elisabeth

Haavets komparative analyse af familiepolitikken, Per Haaves af hospitalssektoren og Klaas Åmarks af deltagelsen af kvindelig arbejdskraft. Riitta Oittinens artikel af forholdene for arbejderklassens kvinder i begyndelsen af det 20. århundrede er både geografisk og kronologisk mere snæver end de fleste andre artikler og kommer således til at falde lidt udenfor.

Et par af artiklerne skiller sig ud fra de andre ved at indeholde en række væsentlige fejl og problematiske analyser og fortolkninger. Det gælder Klaus Petersens artikel om nordisk socialpolitik 1919-1955 og sammes og Klas Åmarks artikel om pensionernes udvikling i Norden 1880-2000. Urban Lundbergs analyse af SAMAK er væsentligt mere vellykket end Klaus Petersens artikel om nordisk socialpolitik, som også kommer ind på denne organisation. I modsætning til Urban Lundberg betragter Klaus Petersen i vid udstrækning de nordiske socialdemokratier og de nordiske stater som to sider af samme sag. Han skelner ikke væsentligt mellem den rolle, som SAMAK spiller i de perioder, hvor socialdemokraterne er i regering, og den rolle, som SAMAK spiller, når socialdemokraterne ikke er i regering. Det kan f.eks. også undre, at Klaus Petersen påstår, at historieforskningen om det nordiske samarbejdes historie (i relation til socialdemokratierne og SAMAK) primært har koncentreret sig om forhandlingerne om et skandinavisk forsvarsforbund og NORDEK-forhandlingerne. Hvad med de omfattende historiske analyser, som bl.a. Johnny Laursen har foretaget om planerne om oprettelsen af et nordisk fællesmarked i perioden 1947-1959? Og hvad med f.eks. Kersti Blidbergs analyser af forsøgene inden for SAMAK på at koordinere udenrigspolitikken i 1930'erne, 1940'erne og begyndelsen af

1950'erne? Klaus Petersen hævder også, at de nordiske politikere umiddelbart efter 1945 generelt var tøvende med hensyn til at tage politiske initiativer til at øge det nordiske samarbejde. Men der findes næppe nogen anden periode, hvor politikernes initiativer var mere talrige end netop i denne periode. Klaus Petersen påpeger, at de danske politikere var mere interesserede i nordisk samarbejde end deres nordiske kolleger. Dette er rigtigt. Men han hævder, at dette udelukkende skyldtes, at man i Danmark i højere grad end i de andre lande kunne udnytte det nordiske samarbejde indenrigspolitisk. Mon ikke en væsentlig del af forklaringen, som påvist i en stor del af den nyeste forskning om det nordiske samarbejdes historie, også ligger i den stærke nordisme, som prægede de danske politikeres tankegang?

I Klaus Petersens og Klas Åmarks artikel om pensionernes udvikling står der bl.a., at de nordiske socialdemokratier blev grundlagt i 1880'erne og 1890'erne. Dette er forkert. Det danske socialdemokrati blev grundlagt ca. 10-20 år tidligere, i 1871. Og mange andre fejl kunne nævnes. I afsnittet om de kristelige partier i Norden kan man f. eks. i én sætning finde hele tre faktuelle fejl: »A Christian people's party was formed in Norway in 1934, in Sweden in 1968, and in Denmark in 1971.« I virkeligheden var det i 1933, i 1964 og i

1970. Den generelle beskrivelse af det nordiske partisystem, som udgør baggrunden for hele artiklens analyse af sammenhængen mellem partimønsteret og de førte politikker på pensionsområdet, er i det hele taget ikke særlig god og dækkende, og især passer den dårligt på finsk og islandsk politisk historie. Men også omtalen af de skiftende regeringer i de nordiske lande er behæftet med adskillige fejl. For eksempel står der: »In the Nordic countries, the progress of the Social Democratic parties, and their rise to governmental power characterized the 1930's. The often short-lived and weak minority governments of the 1920's were replaced by majority governments dominated by resolute, Social Democratic parties...« Denne beskrivelse passer, delvis, på Danmark og Sverige. Men den passer slet ikke hverken på Finland, Island eller Norge.

Mange andre fejl og yderst problematiske fortolkninger i de to artikler kunne nævnes. Dette ændrer imidlertid ikke på, at alle de øvrige artikler hver for sig er særdeles udmærkede og grundige analyser, der på en lang række måder kaster nyt lys over de nordiske velfærdsstaters historie. Bogen udgør således som helhed et væsentligt bidrag til at bringe forskningen i velfærdsstaten i Norden et stort skridt fremad.

Lars Hovbakke Sørensen

BYHISTORIE

Søren Bitsch Christensen (red.): *Den moderne by*. (Danske Bystudier, 3). Dansk Center for Byhistorie/Aarhus Universitetsforlag 2007. 402 s., 390 kr.

At beskæftige sig med byens historie bliver stadig mere nødvendigt i takt med, at byens måder at strukturere sociale og økonomiske forhold på bliver stadig mere dominerende på både globalt og nationalt plan. Vi nærmer os en tilstand, hvor al samtidshistorie i én eller anden forstand bliver byhistorie, og dermed bliver byhistorie i sidste ende ikke et meningsfyldt begreb forstået som underdisciplin.

Det foreliggende tredje bind af antologirækken Danske Bystudier fra Dansk Center for Byhistorie har valgt en periodisering, som i praksis er sammenfaldende med industrialismen med de sædvanlige forbehold for, at industrialismen i de første årtier ikke nødvendigvis var den dominante udviklingsfaktor i alle danske byer og, at den klassiske industristruktur var ophørt med at være den centrale dynamo i mange byer forud for værkets slutpunkt.

Det foreliggende værk har nogle af de styrker og svagheder, som følger af en bred og højt specialiseret forfatterkreds. Den væsentligste (og meget lille) svaghed ligger i spændet mellem læserens naturlige forventning om efter endt læsning at have fået syntetiseret hele den eksisterende viden om »den moderne by« under danske forhold og den realitet, som et samleværk byder. Men naturligvis er det ikke muligt at udgive den »endelige« historie om den moderne by uden at have gennemført

det store forskningsprojekt om dansk byhistorie, som en stor kreds af byhistorikere og andre byhistorisk interesserede anført af centrets repræsentantskab, Dansk Komite for Byhistorie, længe har kæmpet for, men endnu uden det ønskede resultat.

Den anførte svaghed indgår samtidig som én af styrkesiderne, for vi får med bogen en forsmag på, hvad vi ville kunne få med en stort anlagt koordineret forskningsindsats omkring byhistorien.

På værkets første 120 sider får vi præsenteret en oversigt over det danske byhistoriske arbejdsfelt. Søren Bitsch Christensen og Mette Ladegaard Thøgersen diskuterer den byhistoriske forskningsramme og placerer den danske indsats og status i forhold til international teoridannelse. Rammen sættes kompetent og hele baggrunden for, at det er påtrængende at få en egentlig byhistorisk forskningsindsats, dokumenteres.

Vores righoldige bibliotek af byhistoriske monografier bærer sjældent præg af byhistorie, men er oftest rammesat af forfatterens opdragsgiver, som i almindelighed udspringer af vores politisk/administrative system. Den ramme, som iscenesætter opdragsgiveren, er som regel også rammen om forfatterens byhistoriske arbejde, som derfor får karakter af monografi over et geografisk afgrænset område.

Artiklens påpegning af den hidtidige litteraturs hovedstruktur kan læses som en kvalificeret ansøgning om midler til en national/international indsats! Artiklen strukturerer byhistorien omkring urbaniseringen og urbanismen, og dermed i spændvidden mellem fy-

sikken og livet. Ikke mindst er artiklens gennemgang af udviklingen (og opfattelsen) af bysystem- og byhierarkiforestillingerne over tid forbilledlig. Artiklens periodiseringsdiskussion er også en god oversigtlig indføring.

Den fremragende og læsevenlige indledningsartikel sætter på samme tid rammen for det samlede værk og indtager de synspunkter fra de efterfølgende artikler, som er med til at definere rammen. Så resultatet er, at man efter læsning af indledningsafsnittet er godt rustet til den efterfølgende blanding af caseorienterede emneartikler og de mere oversigtlige artikler, som hver for sig afspejler, hvor langt eller hvor omfattende den enkelte emnekreds er behandlet af den historiske forskning.

Det øvrige værk består af bidrag fra uomgængelige forskere inden for den række emner og felter, værket tager op. Udvalget afspejler nok mere den historiske forskningstradition omkring byhistoriske aspekter, end det afspejler en ideel fordeling, men kombinationen af oversigtlige artikler og punktstudier fungerer.

Merete Bøge Pedersens artikel om prostitution er et eksempel på de emner, som siden det blev muligt at undersøge det, har været taget op som et element i byhistorien som følge af, at lovgivning på området sikrede kildemateriale om omfang og regulering i en række danske byer. Men det forbliver endnu uundersøgt, om prostitutionen ændrede omfang og natur i sin urbane udgave eller blot blev synlig gennem sin nye organisering. Fin de Siecle-prostitutionen er som andre marginaladfærdsfænomener gode eksempler på det forhold, at urbaniseringen krævede reguleringer af og nye modeller for fænomener, som også eksisterede forud for urbaniserin-

gen og i ikke-urbaniserede dele af samfundet.

Den industrialiserede bys voldsomme vækst krævede planlægning og regulering af en accelererende mængde forhold. Det er én af værkets styrker, at det ikke i sin struktur har valgt at skrive de »væsenshistorier«, som indgrebene blev organiseret i, eller den kronologi udviklingen har udfoldet sig i. Med Ulla Toftes artikel om Charles Ambt, Anne-Louise Sommers artikel om de storkøbenhavnske bykirkegårde, Mette Ladegaard Thøgersens artikel om de rurale byer, Peter Dragsbos artikel om forstadsudviklingen, Bue Nielsens artikel om det danske bysystem, Mikkel Thelles artikel om den overordnede planlægning og Køge Bugt og Hans Thor Andersens artikel om bypolitik som »artikelcluster« tegnes et varieret og spændende billede af ikke mindst den byplanlægningshistorie, som ellers plejer at optræde som centrum for sin egen fortælling. Den kompleksitet af sidelys, som artiklerne kaster over planlægningens rolle i urbaniseringen giver et mere overbevisende billede på godt og ondt af planlæggerens og planlægningens reelle rolle, end vi er vant til, og understreger den accelererende kompleksitet, som byen på sin vej mod bylandskab byder på.

Med artiklerne om de rurale byer og forstæderne – den moderne bys nye fænomener – præsenteres vi for to urbaniseringsperioders organisatoriske svar på de bymæssige udfordringer: Den rurale by som en decentral urban kolonisering af landet og forstadsudviklingen som byens mulighed for fortsat koncentration. Fælles for de to nye byformer har været deres funktion som genstand for den oprindelige bys foragt og deres afhængighed af den oprindelige bys funktionsduelighed. De to artikler kunne jeg som forstadshistoriker

naturligvis have ønsket mig mere uddybende, men sat ind i den ramme, som de oversigtlige artikler i samme »cluster« danner, får vi en fin balance, hvorved de to byformers rolle og funktion i urbaniseringsprocessen opleves godt belyst.

Geografen Hans Thor Andersens artikel om bypolitik efter 1960 afslutter værket og peger fremad ved at trække undersøgelserne helt frem, næsten til i går. Det er en stærk slutning, som både i form og indhold demonstrerer, at by-

historie nødvendigvis må være en tværfaglig disciplin – ikke mindst den aktuelle, hvor urbaniseringen er ved at være universel.

Med *Den moderne by* har vi fået en flot status for byhistoriens stilling i Danmark. Dansk Center for Byhistorie cementerer hermed sin betydning for fastholdelsen af fokus på den emnekreds, som er ramme for de fleste danskere.

Poul Sverrild

HERREGÅRDSHISTORIE

John Erichsen og Mikkel Venborg Pedersen (red.): *Herregården. Menne-ske – samfund – landskab – bygnin-ger*. Bind 4. *Moderne brug og beva-ring*. (Nationalmuseet, 2006). 334 sider.

»Hvis dette bogværk, med dets gene-relle indføring i herregården som fæno-men ... kan bidrage til at skabe et fun-dament for fremtidig prioriterings- og bevaringsindsats, er et væsentligt mål nået.« Således afrundede redaktionen i sin tid introduktionen til det nye værk, *Herregården*, og således stillede de i udsigt, at læseren – via dette første bind samt de kommende tre – ville tilegne sig en bred forståelse af fænomenet. Et egentligt forsøg på at indkredse begre-bet blev ikke foretaget indledningsvist, hvilket kan synes en anelse sært. For-klaringen kommer i det sidste binds sidste kapitel. I værkets epilog spørger re-daktørerne nemlig omsider: »Hvad er en herregård, hvad skal vi forstå ved be-grebet?«, og de undskylder den mang-lende indledningsvise afklaring med, at fænomenet nærmest må betragtes som værende udefinerbart. I samme ånde-

drag fastslår de dog, at folk på gaden ofte har en meget rodfæstet og ret for-enklet opfattelse af, hvad en herregård er; en erkendelse, der ellers netop synes at bestyrke behovet for en grundig og nuanceret begrebsafklaring; især når man som her stiler et værk til den al-ment interesserede læser.

Når det er sagt, skal det også siges, at der med dette 4. og sidste bind i rækken foreligger endnu et smukt stykke histo-rie med fokus på et miljø, der i flere hundrede år var omrejningspunkt for størstedelen af Danmarks befolkning. Redaktørerne har ret i at det er vigtigt at få skrevet historie med nutidige briller, og det er nødvendigt at forholde sig til dette særlige miljø, der i den grad er på-virkeligt af såvel tidens ånd som tidens tand. Samtlige værkets bidragydere kan da også glæde sig over, at temaet langt lettere lader sig diskutere nu. Så vidt kan redaktørernes fromme hensigt i hvert fald siges at være nået.

Efter indledningen, hvor der stilles skarpt på dette binds helt særlige sam-tidsapproach, åbner museumsdirektør, cand.mag. Peter Bavnhøjs ballet med sit indlæg om det at drive moderne

landbrug i et historisk miljø. Her præsteres læseren for en grundig gennemgang af herregårdenes landbrugsmæssige vilkår fra lens afløsningen og frem. Bavnshøj tegner desuden en række herregårdsportrætter, der tjener som eksempler på den aktuelle situation, ligesom han opregner nogle muligheder for at finde nye veje for det på mange måder betrængte område. Her kan nævnes drifts- eller markedsføringsfællesskaber, videnscentre, forsøgslandbrug, alternativ planteavl, nye driftsformer, oplevelsesøkonomiske tiltag osv. I visse afsnit er Bavnshøjs gennemgang meget minutøs, det gælder f.eks. ved gennemgangen af maskinparker og udnyttelse af dyrkningsarealer; mens herregårdslandskabet beskrives meget kort – måske for kort.

Etnolog, mag.art. Louise Skak-Nielsen følger efter med kapitlet »Oplevelser – herregårdens nye markeder«, hvori hun lægger ud med en kort indføring i udviklingen af herregårdenes oplevelsesøkonomi. Skak-Nielsen ser bag om begrebet på en både charmerende og oplysende måde. Hun afslører for eksempel, at herregårdsturismen i visse tilfælde kan være ansporet af en meget gammel og meget betegnende tankegang, nemlig den aristokratiske ansvarlighed. Det må siges at være et historisk vingesus, der vil noget. Herudover beskrives også forskellige grunde til den udefra kommende interesse for de pågældende miljøer. Et kardinalpunkt er Skak-Nielsens iagttagelse af, at publikum ikke som tidligere vil nøjes med at se. Nu skal alle sanser aktiveres. De oplevelsesområder, der omtales, er bl.a. hotelvirksomhed, antikvitetsudstillinger, koncerter, buejagter, hestesport, cykelløb, dyrebegravelser, golf, camping, kanoudejning, eksklusive fester osv. Fællesnævneren er, at gæsterne vil have ægthed. Den moderne forbruger

har for længst lært at gennemskue en kulisse. Vi vil have substans – ikke strategi. Den godsejer, der overvejer at supplere indkomsten med oplevelsesøkonomiske tiltag undgår derfor ikke at tænke i dybden og foretage en grundig vurdering af økonomi, beliggenhed og holdninger samt muligheden for at udnytte egne talenter og det pågældende steds helt særlige potentialer.

Også familielivet må tages i ed, når der lægges planer, og i kapitlet »Moderne familieliv« tegner etnolog, mag.art. Lone Rahbæk Christensen netop et indgående portræt af, hvad det vil sige at være en moderne familie i et miljø, der er oprindeligt var tænkt som både statussymbol, bolig og arbejdsplads for et vældigt folkehold. Det er sin sag at gøre de store, utidssvarende huse beboelige på en sådan måde, at de dels er overkommelige for en lille familie i hverdagen og dels kan åbnes til det helt store rykind ved særlige lejligheder. Som godsejer er man forvalter af en kulturarv, og det synes at forpligte. Hertil kommer at de fleste godsejere stadig er mænd – oven i købet ofte mænd med særeje – hvilket umiddelbart leder opmærksomheden hen på hustruen. Kan hun forlige sig med rollen som godsfrue, eller finder hun sin identitet uden for hjemmets fire vægge?

Også kredsen beskrives. I sin tid udviklede der sig en art social og kulturel bolværkspraksis godsejerfamilierne imellem, og som Rahbæk Christensen beskriver det, er der stadig åbenlyse reminiscenser. Det skyldes dels et ønske om at udveksle viden og erfaringer med ligestillede, dels behovet for at finde »helle« fra de forventninger og fordomme, der stadig florerer uden for kredsen. Det sidste er især børnene ofre for. Der er dog en stadig stigende tendens til større åbenhed; men det kræver mandetimer, og dem er der i forvejen ikke for

mange af, når de store huse skal vedligeholdes. Og vedligeholdes skal de. De fleste godsejere er af den klare overbevisning, at stedet er til låns og skal behandles derefter. Dels er der forhåbninger til næste generation, og dels er der tale om forvaltning af historiske og nationale mindesmærker. Denne rolle som forvalter af kulturarven har altid været en udfordring, og for visse familiers vedkommende har udfordringen været *for* stor. Herskabet er rykket ud, og institutionerne flyttet ind. Det handler museumsdirektør, cand.mag. Britta Andersens indslag om.

Erfaringerne viser, at om end det ofte er trukket i langdrag, så har der været en tendens til at andre tog over, når godsejeren gav op. Det skyldes antagelig en udsagt konsensus omkring disse historiske herlighedens almene betydning. De 'forladte' herregårde var en oplagt ramme for museumsdrift, men de rummelige huse midt i den helbringende natur ansås også for at være velegnede til andre formål såsom rekreationshjem, børnehjem, fængsler og psykiatriske hospitaler. Senere er også højskoler, kursuscentre samt hotel- og oplevelsesvirksomhed rykket ind. Det er rundt regnet en sjettedel af alle danske slotte og herregårde, der således er blevet institutionaliseret. Nye tiltag i de historiske bygninger har fået stadig større opmærksomhed, og der eksperimenteres over en bred kam. Men uanset hvem der ejer stedet, og hvordan det forvaltes, er der dog et punkt, der er fælles for alle, nemlig spørgsmålet om vedligeholdelse og restaurering, og de mange mere eller mindre vellykkede tiltag på området vidner om, at denne problematik bestemt ikke er ny. Herom beretter arkitekt Peter Bering i kapitlet »Bygningsrestaurering«.

Bering indleder med en indføring i

skiftende tiders opfattelse af, hvad en god restaurering burde omfatte; og det er bestemt ikke kedelig læsning. Især historicismens indgreb og eftertidens beklagelse af samme giver stof til eftertanke. Indtil for ganske nyligt var det god tone at slette disse »smagløse spor af en forlorn pragt«, der blev anset for at være både uværdige og uærlige; men den tidsmæssige afstand giver forståelse for, at også en imiteret stil kan have sin berettigelse. De moralske domme over fortidens valg hviler nu på stadig større eftertanke. Det handler ikke længere om autentisk stil, men om autentisk tankegang – også når den er omsat i murværk og cement. Tidligere var det stemningen, der var i centrum, nu er det fortællingen; en fortælling, der bogstavelig talt kan skrælles af i lag. Det handler kapitlet »Med lup, pensel og skalpel« om.

Her lægger konservator Line Bregnhøj, restaureringstekniker Søren Møller og konservator Verner Thomsen smukt ud med at relatere kapitlet til det foregående. Bygningskonservatoren sammenlignes med en detektiv, der afdækker selv de mindste spor for ad den vej at sikre et stabilt grundlag for det videre arbejde. Det er en fængende beretning om skiftende tiders mode, traditioner og beslutninger. Der stilles skarpt på interiører, inventarer og et fag, hvis bærende princip først og fremmest er at sikre bevaring. Det handler ikke nødvendigvis om at tilbageføre eller afdække, og forskønnelse er noget, der kan vælges eller fravælges alt efter gemyt og økonomi. Der gives ideer til, hvad man selv kan gøre for at forebygge skader, og visse steder udvikler kapitlet sig ligefrem til en slags gør-det-selv-manual for godsejere. Således får også den udenforstående et levende indblik i, hvad der kræves for at beskytte og bebo de gamle huse. Udredningen vi-

ser, at de restaureringer, der foretages i disse år, er meget langsigtede samtidig med, at de baner vejen for løsninger, der letter en moderne anvendelse. Trods det historiske materiale er kapitlet i den grad tunet ind på fremtiden, og som læser bliver man vældig nysgerrig efter at erfare, hvad de næste generationer vil bruge rammerne til. Forfatterne formår at beskrive den snusfornuft og pragmatisme, der kræves, når gamle rammer skal rumme levende mennesker i en nutidig kontekst, uden derved at miste følingen med den stemningsmættede ærbødighed, der også hører sådanne steder til.

Værket afrundes med en epilog, hvori redaktørerne atter træder frem og nu gør sig den ulejlighed at fundere over herregården som fænomen. Konklusionen bliver, at begrebet bedst indkredses kulturelt, økonomisk, socialt, politisk og juridisk, hvilket allerede synes at være sket her. Men, skulle værket suppleres, ville det være nærliggende at lade disse fem områder træde endnu tydeligere frem. Hvert eneste af dem

kunne mageligt sætte sin egen dagsorden, og så ville det kapitel om herregårdens ansatte og løsarbejdere, der stadig står på undertegnede ønskeliste, måske også komme på banen.

Sidst i bogen findes de faktasider, der har været så savnet undervejs. Nok er det kutyme at samle den slags oplysninger til sidst; men vaner er vel til for at brydes? Det kunne med fordel ske, når hvert enkelt bind er så omfattende og udkommer med så lange tidsintervaller, som det er tilfældet her. Men, nu er de der, og de er både omfattende, fagligt løftende og lette at gå til; især kortmaterialet fortjener mange lovord. Alt i alt skal der herfra lyde en stor tak for et fantastisk elegant og meget veltilrettelagt værk, og så skal dette sidste bind have en særlig cadeau for sin dobbeltydige undertitel, »Moderne brug og bevaring«. For en kulturfaglig anmelder er det en yderst interessant titel, der sender stafetten direkte videre til en brugs- og forbrugsteoretisk analyse af området. Den vil jeg glæde mig til.

Elly Andersen

VEJHISTORIE

Jørgen Burchardt og Mette Schønberg: *Lige ud ad landevejen. Med hestevogne og bil på amternes veje 1868-2006*. (Danmarks Vej- og Bromuseum i kommission hos Syddansk Universitetsforlag, 2006). 383 s., 325 kr.

Med Strukturreformens ikrafttræden den 1. januar 2007 blev amterne nedlagt. Nedlæggelserne ramte blandt meget andet amternes vejvæsener efter at have været en amtslig kernefunktion siden 1868, ja 1793 om man vil. Amtslandvejsnettet blev delt mellem staten og kommunerne, idet staten overtog 2.000

km (hoved)landeveje og de nye storkommuner de andre 8.000 km almindelige landeveje.

Bogen *Lige ud af landevejen* udgives i anledning af, at 138 års amtslig vejadministration således blev til historie. Bogen er udgivet i et samarbejde mellem det genoprettede Dansk Vejmuseum, Dansk Amtsvøjningeniørforening og Amtsrådsforeningen, der har bidraget med økonomisk støtte til udgivelsen. Projektet blev først søsat efter nytår 2006, og bogen udkom den 18. november 2006, så de to forfattere har været sat på en næsten umenneskelig arbejds-

opgave for at få bogen færdig inden tidsfristen. Opgaven blev delt mellem den nyuddannede historiker fra SDU, Mette Schönberg (MS) og etnologen og historikeren Jørgen Burchardt (JB), der hhv. har skrevet de tre første og fem sidste kapitler af bogen. Medens MS er nyuddannet, er JB til gengæld en produktiv forfatter af virksomheds- og transporthistorier, og han har da også taget sig af næsten $\frac{2}{3}$ af bogens sider.

Forfatterne har valgt at sætte 1868 som begyndelsesår, selvom amterne allerede med den store vejforordning fra 1793 tildelte bestyrelsen af amtslandevejene og tilsynet med bivejene. Med vejloven af 1867 overdrog staten under indtryk af tidens omfattende jernbanebyggeri bestyrelsen af hovedlandevejene til amterne og nedklassificerede hovedlandevejene til almindelige landeveje. Med lovens ikrafttrædelse i 1868 fik amterne således den egentlige vejbestyrelse i Danmark, og vejvæsenet forblev frem til 2. Verdenskrig den absolut største udgiftspost i amtsrådernes budgetter. Staten sikrede sig først bestyrelsen af de overordnede veje igen i 1963 og 1972.

Det fremgår allerede af titlen, at bogen udspringer sig ude på landevejene. Læseren føres sjældent ind i amtsrådenes mødelokaler, og der ofres kun beskeden plads på relationerne mellem statens, amternes og kommunernes vejadministrationer. Bogen er blevet en landevejstrafikkens kultur- og teknologihistorie. Der lægges vægt på sammenhængen mellem køretøjernes udvikling og vejbelægningerne, på belægningsteknologien og den stigende mekanisering af vejarbejdet. Forfatterne interesserer sig også for rutetrafikken fra post- og dagvognene til den koncessionerede rutebils- og fragtrafik. Endelig er biltrafikkens forvandling af det

moderne Danmark et tema, der strejftes rundt omkring.

Heller ikke amtsvejvæsenernes opbygning får vi meget at vide om, selvom JB dog har afsnit om vejstabens arbejdsforhold og giver os oplysninger, såsom at amtsvejsinspektørerne havde kontor i deres eget hjem. Det ville have været rart med nogle flere oversigtskort over landevejsnettets udvikling. MS har kort over nettets struktur tidligt i perioden, mens JB kun har partielle kort.

MS dækker hestevognenes og de første bilers tid i en periode, der udpræget var jernbanernes tidsalder. I årene 1868-1880 anlagdes en del nye landeveje i tyndt befolkede områder som heedeegnene, ligesom mange eksisterende landeveje fik en solid grundforbedring. Fra 1880 til 1900 blev der nærmest ikke anlagt nye landeveje. Da det ikke var nogen dynamisk periode i dansk vejvæsens historie, fortæller MS på fornuftig vis om vejtrafikken, om postvogne og dagvogne, om kroer og herberger. Hun kan også konstatere, at en stigende brug af landevejene her i den gryende andelsperiode til tunge transporter af mælk, roer og slagterigrise trods alt førte til forbedrede belægninger og en begyndende mekanisering af amtsvejvæsenene. I 1890'erne anskaffedes således de første damptrømler og vandvogne.

I perioden 1900-1910 begyndte bilen langsomt at melde sin ankomst på vejene til bekymring for mange. Bilerne blev ved lov underlagt vigepligt for hestekøretøjer, da mange bønder frygtede hestens reaktion på de selvbevægelige køretøjer. De mange betænkeligheder over for bilerne, der førte til køreforbud på biveje og på Strandvejen og til meget restriktive hastighedsgrænser, leverer god underholdning. Hun konstaterer, at der i 1910 endnu ikke var gjort nogen

reel indsats for at tilpasse vejene til bilerne, men biltallet var nu heller ikke imponerende stort i 1910, hvor der kørte ca. 1.000 køretøjer rundt på Danmarks veje.

Uden at bringe helt nyt stof frem giver MS's tre afsnit en underholdende og afbalanceret skildring af en tid, hvor der ikke skete meget på vejfronten.

I JB's fem afsnit er vi i bilernes og de faste belægnings tidsalder. JB giver en lille lektion i bilteknik, idet han skitserer de forskellige opfindelser, der bidrog til at gøre bilen driftssikker, hvad den ikke var i de første årtier. Vi får gennemgange af de første spinkle buskonstruktioner, hører om cykler og motorcykler og får serveret en række eksemplificerende historier. Således bruges et uddrag af Johs. V. Jensens novelle »De nåede færgen« som eksempel på vejstøvet's gener. Over udviklingen fra faste ringe til pneumatisk dæk går vi over til vejenes tilstand og får nye lektioner i forskellige tjære-, asfalt- og betontyper. Asfaltteknologien blev udviklet og udbredt samtidig med bilen. Det blev hurtigt utilfredsstillende blot at binde støvet med tjære, og derfor afprøvedes en række forskellige asfalttyper. Med oprettelsen af Dansk Vejlaboratorium fik amterne en videnskabelig forsøgsvirksomhed i ryggen. Der blev gjort en indsats i 1920'erne og 30'erne for at tilpasse vejnettet til bilerne. Farlige sving blev rettet ud, der blev anlagt bevogtede jernbaneoverskæringer, skiltningen blev standardiseret, om end KDAK og FDM først måtte skubbe til udviklingen ved at opsætte egne skilte.

JB har tidligere skrevet om rutebiler og busser, og de får derfor en del plads i bogen. I 1923 blev ansvaret for tildelelse af koncessioner til rutekørsel lagt hos amterne, der fik mulighed for at regulere ruter, køreplaner og konkurrenceforhold. En lov om rutebilsdrift fra

1927 skulle hindre umådeholden konkurrence på markedet, men sigtede også på at give jernbanerne en fortrinstillig, sådan at rutebilsruterne supplerede banerne i områder, hvor bane-nettet var tyndt. Koncessionspolitikken gav i 1920'erne og 30'erne både DSB og privatbanerne koncession på en række givtige busruter som kompensation for dårlige driftsresultater.

JB hævder, at det i 1920'erne og 30'erne blev muligt for bilerne at køre på langfart. Teknisk er det rigtigt, men relativt få gjorde det vist, selvom der kom bilfærger og et asfalteret vejnet. I 1950'erne begyndte en virkelig effektiv udbygning af landevejene. Den hvilede meget på refusioner af provenuet fra bil- og benzinafgifterne. Ministeriet for offentlige Arbejder og trafikministrene blev, efterhånden som motorvejstankene og bestræbelserne på at skabe en national vejplan udviklede, utilfredse med de begrænsede muligheder for at regulere amternes vejindsats. Det førte til, at staten i 1963 overtog bestyrelsen af motorvejene og med vejloven af 1971 af hele hovedlandevejssettet. JB er inde på denne udvikling med kampen om refusionsmidlerne, bl.a. ved at vise, hvordan der blev skabt en broforbindelse fra Langeland over Siø til Tåsinge og siden over Svendborgsund. Langelandsbroen blev gennemført i 1962 med vejfondstilskud på trods af statens ønske om at spare på de offentlige udgifter. Det var med til at bevæge staten til at overtage bestyrelsen af det overordnede vejnet. JB konstaterer, at behovet for overordnet planlægning fratog amterne deres ledende rolle i vejsektoren. Man kunne vente, at afsnittet om tiden fra energikriseåret 1973 til 2006 ville følge op på følgerne af denne begrænsning af amtsvejvæsenet. Det nævnes da også, at amterne involveredes i vedligeholdelse og i en periode i anlæg af

motorvejene, men opmærksomheden drejes i stedet mod nye fremskridt i belægninger, i miljøhensyn. Temaet om amternes reducerede råderum udvikles således ikke.

Når bogens udgangspunkt er nedlæggelsen af amterne og deres vejvæsen, forekommer det i øvrigt mærkeligt, at det ikke nævnes, at det så sent som i 1996 lykkedes Amtsrådsforeningens formand Kresten Philipsen at tilforhandle amtskommunerne bestyrelsen af $\frac{2}{3}$ de almindelige hovedlandeveje, som staten havde overtaget i 1972. Samme Philipsen luftede planer om at lade Sønderjyllands Amt bygge en motorvej til Sønderborg. Amtsvæsenernes »nederlag« var ikke totalt. De kunne stadig slå tilbage.

JB's både styrke og svaghed er detaljen. Han har samlet et stort materiale sammen og kan belyse mange forhold med friske udsagn fra samtidige observatører. Han har ofte originale nye vinkler på sine temaer og har også sat sig ind i den komplicerede teknologiske udvikling. De mange temaer, der anslås, bevirker på den anden side, at det samlede indtryk kan virke lidt diffust. Nogle gange får anekdotiske eksempler lov til at bære fremstillingen, enkelte gange er data ikke tjekket i detaljen. Der blev således ikke bygget 200.000 biler på GM's samlefabrik i Aldersrogade i 1957 – end ikke 20.000 (s. 289).

Havde der været en klarere, styrende tese gennem bogen, havde det lettet læsbarheden af de sidste fem kapitler. MS styrer her en sikrere kurs, fordi hun ikke søger at følge lige så mange spor hjem som JB.

De to forfattere skriver i en populær, talesproglignende stil. Det er en smagssag, om man kan lide denne skrivestil. En væsentligere anke er, at sproget i de sidste fem kapitler mangler præcision. Det illustreres bedst ved et

par citater. Et afsnit om vejændene indledes således: »Det var som nævnt meget ringe arbejdsforhold, vejændene var ansat under. Betingelserne var sat under hensyn til vejene og ikke for vejændene selv«. Der gives nu en nyttig omtale af dårlige løn- og ansættelsesvilkår og af regler, der foreskrev vejændene en meget underdanig stilling, der da også fik vejændene til at organisere sig. Herom forklares det: »Vejændene blev enige om at stifte en fagforening. De første år gik arbejdet trægt bortset fra etableringen af begravelses- og hjælpekasse, men i 1930'erne begyndte de faglige aktiviteter for alvor, og til sidst lykkedes det i 1934 at få de første forhandlinger med arbejdsgiveren«. Man forstår naturligvis godt, at der skulle nogle famlende forsøg til, før den faglige organisering kom på plads, men formuleringerne er så upræcise, at læseren ikke får reel besked om, hvad der foregik. Var det vejændene i hele landet, der stiftede en fagforening? Eller var det de 10-15 vejændene fra Tønder amt, som JB oplyser i 1925 mødtes for at diskutere deres arbejdsvilkår? Hvorfor var der træghed i organisationsviljen i starten? Og hvem var arbejdsgiveren? Et enkelt amtsråd eller Amtsrådsforeningen? Jeg mener, at disse forhold godt kunne være oplyst, uden at forlænge eller komplicere teksten.

Nogle underoverskrifter forekommer også lidt akavede. Et par eksempler: »Trafik var cyklister og bilister nord for København« og »Busser bestemtes af DSB«. Til forfatternes forsvær skal det siges, at der også forekommer mundrette, journalistiske overskrifter. Men der er generelt udført for lidt sprogrøgt ved færdigredigeringen af bogen.

Et af bogens aktiver er de mange illustrationer fra landevejenes verden.

De fleste billeder er sort-hvide, men der er også blevet plads til nogle farveillustrationer. Der er gjort et stort arbejde for at finde billeder, der ikke før har været publiceret, og udvalget fortjener ros. Det er derfor en skam, at der findes et mindre antal matte og slørede billeder imellem. Det er gået helt galt med nogle gamle kort, som er så slørede, at de end ikke kan læses med lup. En grundig slutredigering havde uden tvivl kunnet rette op på miseren og måske kasseret de dårligste billeder. Valget af en sats med matte, grå typer virker ikke som et indlysende godt valg. Hvorfor vanskeliggøre læsningen af en bog, der i forvejen falder lidt tungt i hånden? Bogen er dog fornuftigt nok sat med to spalter per side.

Bogen er blevet til en dokumentation af anlægget og benyttelsen af de landeveje, amtsvejvæsenene skabte. Ved at fokusere på køretøjer, belægninger, vejmaskiner og landevejskulturen bely-

ses amtsvejvæsenernes praktiske arbejde og resultatet af arbejdet. Det er i sig selv en ny måde at skrive vejhistorien på. Men mon ikke nogle gamle amtsvejsfolk vil føle, at deres arbejde ikke er blevet sat ind i en samlet trafikpolitisk ramme? Og mon ikke de vil savne de trafikpolitiske overvejelser i amtsrådene bag vejvæsenernes virke? Savnet opstår såvel, fordi de politiske og organisationsmæssige forhold bevidst er holdt i baggrunden, som fordi omtalen af de vejpolitiske forhold drukner i mængden af andre temaer og facts. Der er mange gode oplysninger at hente i denne bog, men for tiden efter 1910 mangler der et fast fokus i beretningen. En længere tilblivelsestid havde sikkert kunnet rette op på dette forhold. Illustrationerne hører som nævnt til bogens plusside, og der er skrevet forklarende billedtekster, som giver »billedlæsere« mange gode informationer.

Steffen Elmer Jørgensen

KILDEUDGIVELSER

Ole Degn (red.): *Vor gunst tilforn. Kilder til dansk forvaltningshistorie 1500-1750*. (Udg. af Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie, 2007). 516 s., indtil 31. marts 2008 195 kr. inkl. moms, men ekskl. forsendelse, derefter stiger prisen til 275 kr.

Vor gunst tilforn udgør første bind af en serie på i alt i fem bind, der har til hensigt at introducere forskere, studerende, slægts- og lokalhistorikere til kilderne til dansk forvaltningshistorie 1500-1970. Dette bind dækker, bortset fra udenrigstjenestens og den militære forvaltnings historie, der her er trukket op

til 1800-tallets begyndelse, de 250 år fra 1500-1750. De tre bind, der omhandler kilderne til dansk forvaltningshistorie 1750-1920, sønderjysk forvaltningshistorie og endelig forvaltningsapparatet i Danmarks tidligere oversøiske besiddelser er udkommet 1998-2007, mens det bind, der dækker arkivalierne til Danmarks offentlige forvaltning 1920-70, er lige på trapperne.

Redaktionen erkendte fra begyndelsen, at det ville være en ganske uoverkommelig arbejdsopgave at skulle udgive samtlige bevarede dokumenter 1500-1970, så i stedet for valgte man at lade en række historikere og arkivarer introducere og beskrive eksempler på

enkelte kildetyper i forventningen om, at det dermed ville blive lettere for læserne at finde og benytte disse kildetyper. Det er altså med andre ord ikke de fremlagte kilders konkrete indhold, men derimod deres konkrete værdi som kildetype, der er fokus på. For at bevare overskueligheden i denne proces er alle seriens fem bind derfor bygget op efter en stram syvpunktsplan, der 1) indeholder en definition og kort præsentation af kildetypen, hvorefter 2) gengiver en transskription af et eksempel på den pågældende kilde (den gengives i dette første bind i faksimile på siden overfor, så det bliver altså også muligt at benytte dette bind som et introduktionskursus til gotisk skriftlæsning), mens der i 3) knyttes kommentarer i form af begrebs- og ordforklaringer til transskriptionen. Hvis det er tilfældet, oplyser 4) om, hvilket lovgrundlag kildens eksistens er et resultat af, 5) kommer med forslag til den pågældende kildes anvendelsesmuligheder, 6) angiver, hvor kilden befinder sig i arkivregistraturene og i 7) henviser litteraturlisten til andre værker, hvor der kan hentes yderlige oplysninger og eksempler på den pågældende kildes brug. Alt i alt præsenterer bogens otte forfattere 89 forskellige kildetyper efter denne model. Der er desuden på s. 17-21 ekstra assistance at hente med en ordforklaring, der i høj grad er rettet mod 1500-1700-tallets møntvæsen, mål og vægt, og det er ligeledes i dette bind, at seriens fællesregister befinder sig.

Vor gunst tilforn dækker som bekendt årene 1500-1750, hvor det giver god mening at konkludere, at såvel arbejdsbyrden som papirbunkerne i den danske central- og lokaladministration voksede med eksplosionsagtig hastighed. Dette blev ikke mindst åbenbart, da Reformationen, 'den militære revolution', de nye sociale og undervisningsmæssige opgaver, som den katol-

ske kirkes fald havde væltet over på den verdslige øvrighed, og de tilbagevendende krige mod Sverige 1536-1660 satte middelalderens danske domænestat under hårdt økonomisk og administrativt pres. Udviklingen kulminerede i 1660 med indførelsen af den enevældige kongemagt, hvis gennemregulerede samfund og kollegiestyre fortsat var i fuld vigør ved dette binds øvre kronologiske afgrænsning i 1750.

De 89 repræsenterede kildetyper strækker sig således lige fra kaperbreve og fredstraktater til købstædernes borgerskabsprotokoller og kirkernes stolestadsregistre. Det er tankevækkende at sammenligne rostjenestetaksaktionen over Skånes adelsrytteri fra ca. 1570, hvor blot antallet af ryttere opregnes, med de detaljerede lister fra infanteribataljonen Sjællandske geworbne i 1746, hvor både officerernes navn, alder, fødested og seneste forfremmelse er indført i sirlige kolonner. Alt i alt blot et blandt mange eksempler på det ofte meget omstændelige papirarbejde, der fulgte i kølvandet på den enevældige magtstats behov for at danne sig et overblik over befolkningens skatteindbetalingssevne og militære rekrutteringspotentiale. At også et loyalt og veluddannet embedsmandskorps var på statens ønskeliste ses af Odense Katedralskoles discipelprotokol fra 1757, hvor elevernes faglige indsats og karakterer er noteret. Man håber i den forbindelse, at elev nr. syv, Christian Bus, fik forbedret sin indsats, så ikke kommentaren »af temmelig got haab, naar han kuns vil være flittig« er blevet gjort til skamme. Sat på spidsen kan man sige, at det er i perioden 1500-1750, at de brede danske befolkningslag for alvor får mund og mæle, hvilket ikke mindst kommer til udtryk i forvaltningens overleverede kildemateriale. Som håndbog og introduktion til disse kilder og

dermed til fortidens menneskers gøren og laden er *Vor gunst tilforn* kort fortalt uovertruffen.

Visse af faksimilerne kunne nok have været tjent med at være blevet lidt skarpere affotograferet med henblik på øvelserne i den gotiske skriftlæsning, og de malerier, der er gengivet i bogen, ville have vundet meget ved at blive gengivet i farver. På sin vis ville det desuden have været rart med en kort overordnet introduktion til Danmarks politiske, økonomiske, sociale og kulturelle udvikling 1500-1750, men i betragtning af bogens væld af brugbare informationer er dette dog for bagatel-ler at regne.

Da denne anmelder, i forbindelse med sit specialestudie, for første gang for alvor blev kastet ud i 1600-tallets utrykte kildemateriales verden, var det på én gang en både fantastisk og fru-

strerende oplevelse. Fantastisk fordi man, når man altså så nogenlunde havde lært at tyde de gotiske bogstaver og kringlede sætningskonstruktioner, vækkede stemmer og begivenheder til live, der i århundreder havde været tavse, men også frustrerende, fordi man pludselig befandt sig i en verden befolket af tingbøger, kæmnerregnskaber, skattelister og lavsprotokoller, hvis placering, indhold, anvendelsesmuligheder, begreber og faldgruber det som uerfaren arkivbruger ikke altid var lige let at få overblik over. Med udgivelsen af *Vor gunst tilforn*, der på fornem og informativ vis introducerer og omhandler kilderne til dansk forvaltningshistorie 1500-1750, er disse førnævnte frustrationer for nuværende og fremtidige arkivbrugere efter alt at dømme en saga blot.

Jakob Ørnbjerg

ARKÆOLOGI OG HISTORIEBRUG

Fred Hocker (ed.): *Vasa I: The Archaeology of a Swedish Warship of 1628*. Carl Olof Cederlund, with contributions by Georg Hafström, Fred Hocker and Per Wendel. (National Maritime Museums of Sweden, 2006). 491 pp., 365 figs., 48 colour plates, 6 plans in pocket. 495 sv.kr.

The year 2006 saw the publication of a monumental book on the Vasa. It is the first of a series of scientific publications on the ship that so unfortunately sank in Stockholm on its trial trip in 1628 and that has attracted so many visitors to that city after it was lifted in 1961. Around 900 000 visitors come to its museum each year. Why start such a series now, 50 years after the ship was lo-

cated, you may ask? Isn't everything known by now? Well, you may be surprised, but actually and unlike you may surmise, it is only now that basic scientific information on the ship and its investigation is becoming available. With the exception of the art-historical study of the ship's decorations (cf H. Soop, *The Power and the Glory. The Sculptures of the Warship Wasa*, Stockholm 1986) and a limited number of shorter articles, the find and its excavation have so far actually not led to any publication that can truly be considered to be a scientific study or a guide to the available source material. The series of which this volume is the first, promises to adjust this.

The volume is subtitled »The Archae-

ology of a Swedish Warship of 1628«. Accordingly, one may get the impression that the book deals with naval history of the early seventeenth century. In a way this is true, of course. But this first volume in the series deals as much, or even more with the twentieth century and the periods in between. The iconic value that has been given to this 'Ship of State' in present-day Sweden, or rather the 'heritage' value it was given both before and after the lift in a specific sector of Swedish society, is as much its subject as the intimidating role that warships were supposed to play in the context of the Thirty Years War and the king's efforts at nation-building.

Whereas Gustav Adolf's 'project' was one of power-play, including war on several fronts and displaying his strength both in awe-inspiring buildings and awe-inspiring warships, the Vasa project that this volume describes similarly aims at promotion of the Swedish State, albeit in a completely different setting. Nation-building in the second half of the twentieth century is not exactly the same as nation-building in the seventeenth century, but it is nation-building all the same. Whereas the one aimed at consolidating and strengthening the power of the king and at extending the territory to which that power applies, the other aimed at installing pride and unity in a population by creating heritage and identity. To what extent the Swedish population was in need of strengthening its national pride after the Second World War, I gladly leave to others more competent to analyse, but it is quite clear that the initiators of the Vasa project and the driving forces behind its realization acted exactly from such an agenda. Whereas research and gaining knowledge through archaeology are consistently cited as the main objective by all

those involved, it does not seem to have been the main objective at all. It was creating heritage and 'writing history' in the sense of common parlance, 'for the benefit of the nation' (a phrase borrowed from another nation-building maritime archaeological project related to The Mary Rose, the flagship of the English King Henry VIII's that had sunk under his view on July 19 1545 and had been relocated in 1967. In 1979 the Mary Rose Trust was formed with the objectives to ... record, ... preserve ...display. »All for the education and benefit of the nation«, The Mary Rose Annual Report 2006, p. 2. See also Wright, P. (1985) *On Living in an Old Country: the national past in contemporary Britain*, London 1985) in mid-twentieth-century Sweden that evidently drove the many successive decisions that led to the initiation of the project and to the recovery operation.

Also, one could argue that the Vasa Project was not primarily an archaeological project. Archaeology, in the sense of archaeological documentation and data acquisition, but even more so in the sense of analysis and research was no more than a 'condition', to use a term from present-day project development and project management. It was something that had to be taken into account, if the operation was to have any credibility, but 'discovering the unknown' or 'solving the soluble' was certainly not the prime mover. Cf. Nobel prize winner Peter Medawar's adage: »Science is the art of the soluble.«

With the opening of the new Vasa Museum in 1990 a new phase was attained. *Vasa* had indeed become part of Swedish identity, not doing any harm to the Swedish economy – see E. von der Porten, 'Public Perceptions, Finances, and Museums in Nautical Archaeology' In: Chr. Wester Dahl (ed.), *Crossroads*

in *Ancient Shipbuilding. Proceedings of the Sixth International Symposium on Boat and Ship Archaeology*. (Oxford, 1994), p. 289. How did this come about? How did Vasa become the icon of Stockholm? That, in fact is the main theme of this book. Besides that, the book is also an introduction to an extensive programme of research and publication. It is telling that it was only much later than the establishment of the museum and the permanent display that such a consistent programme of research and publication was put into action. As a matter of fact the programme was only started after the Swedish maritime museums were integrated and after the integrated departments had been obliged to consider the role they would have to play in the management and research of the maritime archaeological resource, both *in situ* and as it had come in their care as collections. This is not to say that there had not been earlier attempts to address research questions on the basis of the recovered material. Each time, however, such initiatives were overruled by other priorities for the Vasa Project's management. Supported in principle, they remained shelved and postponed in practice. The book gently reveals the processes and inherent problems in the management of a long-term venture.

In many ways the present volume tells that story. How did the unique project come about? How did the value system of naval historians, the Navy, the salvage industry, antiquarians, the museum world and archaeology interact? What significance dominated decision-making? Which forces influenced the process? The book is extremely rich in this respect. Based as it is on the project's archives, including administrative details, minutes of meetings and memoranda influencing decision-making

as well as the archaeological documentation, it gives us a detailed view of the project as such, of a phase in the development of the maritime archaeological discipline, but also on contemporary Swedish history. The book is very well edited, which of course adds to its readability. It is serious non-fiction, with plenty of suspense. This applies both to the edited text and to the book's production. The photographic record of the project is sublime. It is opened up by this publication and it is certainly more than just illustration.

The structure of the book is well-chosen. It has a total of 20 chapters grouped in an Introduction and four discrete parts. It is preceded by the usual acknowledgements, foreword and prefaces, but also by a set of explanations, which proves to be very useful while reading the text. For instance the present usage of Vasa instead of Wasa is explained. As it is basically a policy decision, it is nice that it has not been applied too rigidly and puristically in a retrospective way. Some guidance is given as to the value of money in 1628, and Swedish Naval ranks are explained in comparison with ranks in other Navies. This is not only relevant with regard to the commissioning of Vasa but also in relationship to developments since.

The Introduction deals with the seventeenth century. It is written by editor Fred Hocker, who is well-known in Denmark through his work at the erstwhile Centre for Maritime Archaeology in Roskilde and has been attracted to coordinate the research programme. The introduction gives a concise, clear-written background to the specifications, ordering, and commissioning of the Vasa, including the organization of capital and resource procurement and alterations in the specifications over the

production period in relationship to the political and strategical developments in the Thirty Years War. Regarding the historical data, Hocker draws heavily on the research of Jan Glete. He also includes a convenient survey of developments in ordnance and ordnance related nomenclature, which is a good reference and particularly useful for later chapters, as the specificities are definitely amenable to confusion. And then of course, but again concise and in a slightly ironical style he deals with the inquests and the way in which everyone blamed everyone else after the ship capsized on August 10 1628. He concludes that trim and stability had not yet been properly fine-tuned, but that there is no reason to suppose that Vasa was inherently less seaworthy than any of its contemporaries. This is not to say that nothing went wrong, of course. The ship sank after all and this brought huge embarrassment. But this conclusion implies that an analysis of the archaeological information relating to the ship has general relevance; that in depth research will not just burden us with idiosyncratic and evenemential data, but that it will add to our structural understanding. In many ways we can see this as the true significance of Vasa and the way she is now being treated as a historical information source. She has a much wider meaning than as an illustration of *new product disaster* in a management book. (Hocker gives loads of references for this on p. 58. Management teachers even refer to the 'Vasa syndrome' as a management ailment.)

The parts that follow, deal with 'the site', the recovery, the excavation and post-recovery explorations respectively. Part I, on the site, has a chapter on the physical environment and on the deterioration that the hull experienced over time. Based as this is on analysis

by Per Wendel, who co-authors one of these chapters with Fred Hocker, it reveals a fresh way of looking at process and finding out which observations can contribute to its understanding. In some ways it is very basic archaeology and it clearly illustrates how complex structures not only have a telling 'stratigraphy of construction', but also a comparably informative 'stratigraphy of decay'. In conjunction with these two chapters, the section also includes two chapters on the influences that the 'site' suffered from human interference over time. Historians will perhaps be surprised to find these basically historical chapters in the section that concentrates on the way the 'site' developed, but is very logical and useful in an assessment of the primary archaeological information potential. Besides direct evidence of impact, the broader historical picture is also brought to the fore, giving us a detailed historical overview of salvage operations, whether successful or not and even whether materialized or not. It is probably the best proxy to a general history of the historical salvage industry in the north. It is based in historical documents, notably in court records and (competing) permits. In presenting this information the editor decided to translate and reproduce the excellent article that Commander Georg Hafström †, Royal Swedish Navy (Ret.), produced nearly fifty years ago on the Salvage Attempts 1628-1683. It is good history with exciting insights both in intrigues and technology, and well-documented at that, a joy to read!

The chapter on salvage in the 18th through early 20th century, written by Carl Olof Cederlund, again addresses activities that may or may not have influenced the 'site'. At the same time it is also the real prelude to the Vasa project as we have come to know it. It connects

disparate information in order to explain the specific research and exploration tradition that led to the Vasa project. In so doing, it subtly reduces Anders Franzén's role as the one and only driving force and the heroic discoverer of the Vasa, without ever denying the essential part he played. It maps relationships between operations in for instance the 1920's and 1950's, showing how in the historian Nils Ahnlund and Lt.Cdr. Lenny Stackell, a Navy officer and ordnance enthusiast, had been involved in both. Both died early in 1957 and therefore contributed no longer to the Vasa-saga, but both had been more or less present at the 'discovery' of Vasa in 1956. It seems to be reasonable to suppose that the whereabouts of the wreck had actually continued to be known, both approximately as relating to Vasa's sinking and specifically as related to the wreck-site. With the uncertainties, rumours and secretiveness usually surrounding this kind of information it might be that one and two were not always put together. Cederlund even cites an indication that the site was used for Navy training dives in the first half of the 20th century, just as it had been in the 19th. Although quite plausible, the indication is based on the memory of just one person who got the story from his father as a child. It is oral history that certainly can have been moulded or inspired by the saga that followed it. Cederlund insists that it should be corroborated. Here, as in latter parts of the book, long citations from original documents and reports are integrated in the text. In less comprehensive books, this may be a little awkward, but in this case I found it very useful and revealing.

Part II analyses and describes the period from discovery to recovery. In many ways the development of the pro-

ject, 'the drama that was soon to unfold' (p. 184) was an autonomous process forcing itself on a wide range of stakeholders and authorities. The *dramatis personae* are introduced and cited and so are the authorities and the positions they took in meetings and memoranda. All wanted to have full control but no responsibilities. Surprisingly Anders Franzén is relatively absent in these pages, although his dealings in the background are fully acknowledged. It is Commodore Edward Clason, the superintendent of the Stockholm Dockyard, who is gradually pulling ever more strings. He takes and forces all kinds of decisions, more interested in results than in process. The project would most probably have ended in 1958 had he kept to procedure rather than to operate on personal authority. For assessment and management of successive on-site operations he completely relied on self-made Per Edvin Fälting. Their cooperation is presented as a fascinating symbiosis of people from very different backgrounds, but also with very different personalities. Both, however, are storytellers. Both have written on their experiences and are cited extensively (good reading again; remarkable how much their narratives and other Navy-and diving-lore seem to follow recognizable patterns and templates; it might be a subject for a literary study). Fälting is presented as a sympathetic and able, charismatic gang-leader who will be responsible for all subsequent on-site operations and who stresses training of his crews, not just in tying knots, but also in historical background and understanding their tasks. His view of history, like the view of others involved at this stage, is affirmative rather than inquisitive. It is not to teach them how to investigate, but to explain what they will be observing

that he takes each round of aspirant divers to a museum. Nevertheless a citation has him saying that Anders Franzén's principle that the assistants could have little brains but big hands ...[leads to] no people forthcoming with hands of any size (p. 254). He wants people to think. I whole-heartedly agree for every kind of archaeological operation.

Chapter 9, 'preparing for the final lift', works up to the dramatic turning point of the book. It exposes stresses to the ship's structure, but also between parties involved. Detailed instructions and memoranda are telling. Although the writers of the present volume do not underline the subdued differences, these are in evidence and good material for historians looking at wider aspects of Swedish society. The evolving organisation is again addressed in the chapters of part IV. That brings us up to 1967 when collection of additional material through diving was considered to be completed.

Part III describes the excavation of Vasa's interior. For my part, this is the most awaited section. It is probably the section that students of the Seventeenth century will use most, both as reference and as a basis for research. To serve that purpose is the clearly stated objective of this book. The plans, drawings and ample photographs are a real treasure. The clearing of the interior, to which this part is devoted, was a five months operation. Cederlund participated in the process as one of the students hired for the task. Rather than trusting on memory, however, these chapters build on archival material as the preceding ones. Non-evaluative description, if that exists, of the progress and the registered finds and observations on subsequent decks and in subsequent spaces are the core of these chapters. Although all the information is there to make

one's own conclusion, I think it would have been helpful to clearly state what the objectives of this part of the operation were. Unlike outsiders (and even some practitioners) may assume each archaeological operation is different and it is useful for later understanding to be explicit on its specific aims, or 'project objectives'. Implicitness ('doing archaeology', 'doing the best we could') is simply not very helpful. This excavation was a highly exceptional one. Never before, had such a complex interconnected conglomerate of functional spaces been excavated after having been 'block-lifted' from its primary *in situ* position. Moreover, these rooms and the construction that bounds them are all part of the same machine. And very specifically all the work had to be undertaken in cramped spaces, where people could hardly ever stand upright, under often cold, always dirty and wet circumstances. Water was flushed constantly, keeping everything from drying out, but effectively also clearing away sludge and moving deposits from one space to another and from one deck to another. The primary objective of the operation was evidently to empty and relieve the ship as quickly as possible. This was the priority of the engineering team. The secondary objective was to collect as much material as possible. That was the priority of the project as a whole: the conserved exhibit should not where avoidable have any parts missing. It was only the tertiary objective to document the process and spatial relations in a way that would allow for later analysis. The question that follows then is: did this succeed? The first and second objectives were evidently attained, but what of the third? Until now, we had no way of knowing. The major achievement of this book in an archaeological sense is that we can

answer this third question positively as well. Of course there are problems, as always, and many are recognized in the text, but indeed the documentation is such that it allows for further analysis. Finally, a source of potentially new knowledge is becoming available, no less than 50 years after the project began.

In the final chapter Fred Hocker gives a short retrospect, stressing Vasa's position in the maritime archaeological discipline. He is right in stressing its influence. It has frequently been set as an example, but hardly in a well-defined way. Besides being an icon in Swedish national identity, or at least a part of Swedish society, the Vasa project is an icon in the development of maritime archaeology. But it is no use to implicitly assume that archaeology or developing archaeology was its objective. This may have been true for other ico-

nical projects that Hocker mentions, but not for Vasa. In the first decades, archaeology was a condition rather than the prime mover and we may be grateful that the condition was effectuated at all. One could see it as a concession of Commodore Edward Clason to the national heritage board and the maritime museum, who might have stood in his way, but now gave him full control of operations which they could not take stock of. The record that was created as a consequence of this 'condition' has much to offer and there is every reason to look forward to the next volumes that the research and publication programme will produce. The present one can be highly recommended. It is interesting reading for sailors, divers, historians of the seventeenth century and post-war Sweden, archaeologists and a more general readership alike.

Thijs Maarleveld

Bidragydere til Historie 2007, 2

Elly Andersen, cand.mag., Kirkevej 26, Nr. Højrup, 5450 Otterup.

Morten Andersen, arkivar, seniorforsker, ph.d., Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele, Åbenrå.

Janne Bisgaard, adjunkt, cand.mag., Århus Katedralskole.

Per Boje, professor, dr.phil., Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet, Odense.

Michael Bregnsbo, lektor, ph.d., Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet, Odense.

Ning de Coninck-Smith, lektor, dr.phil., Institut for Pædagogisk Sociologi, Danmarks Pædagogiske Universitetsskole.

Poul Duedahl, adjunkt, ph.d., Institut for Historie, Internationale Studier og Samfundsforhold, Aalborg Universitet.

Poul Enemark, lektor emeritus, dr.phil., Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.

Peter Henningsen, arkivar, dr.phil., Københavns Stadsarkiv.

Steffen Elmer Jørgensen, arkivar, seniorforsker, ph.d., Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg.

Nina Koefoed, adjunkt, ph.d., Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.

Thijs Maarleveld, professor, ph.d., Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet, Esbjerg.

Sven-Olof Olsson, fhv. docent, tilknyttet Göteborgs Universitet og Högskolan i Halmstad.

Marianne Rostgaard, lektor, ph.d., Institut for Historie, Internationale Studier og Samfundsforhold, Aalborg Universitet.

Poul Sverrild, arkivchef, cand.mag., Hvidovre Kommunes Lokalhistoriske Arkiv.

Lars Hovbakke Sørensen, ekstern lektor, ph.d., Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.

Jakob Ørnbjerg, ph.d.-stipendiat, Institut for Historie, Internationale Studier og Samfundsforhold, Aalborg Universitet

Vejledning for bidragydere

1. Artikler bedes ledsaget af et udkast til indledende manchete på ca. 10 linier og et dansksproget udkast til et engelsk summary på ca. 20 linier. Artikler skal være forsynet med en litteraturliste.

2. Alle tabeller, kort og illustrationer skal indleveres på særskilte ark, kort og tegninger i sort på hvidt papir, fotos i form af blanke kopier eller dias – eller som digitale illustrationer. Sidstnævnte skal have en opløsningsgrad på min. 300 DPI. Ledsagetekster til illustrationer skal medfølge som særskilt fil.

3. Henvisningsmåden i noter kan enten være en forkortelse af værkets titel eller forfatterens navn efterfulgt af værkets udgivelsesår, idet forfatterens navn, værkets titel, trykkestedet og udgivelsesåret dog skal angives fuldt første gang, der henvises dertil. Forfatternavne angives med almindelig skrift, bogtitler og navne på tidsskrifter med kursiv. Titler på artikler sættes i anførelsestegn (fx: Bent Jensen: *Danmark og det russiske spørgsmål 1917-1924*, Århus 1979; Grethe Jacobsen: »Dansk købstadslovgivning i middelalderen«, *Historie*, ny rk. 19,3, 1992, s. 393-439).

4. Anmeldelser indledes med oplysninger om den anmeldte bog opstillet på følgende måde: Forfatterens navn efterfulgt af kolon. Titlen i kursiv efterfulgt af punktum. En eventuel serietitel med almindelig skrift efterfulgt af punktum. I parentes forlag og udgivelsesår, adskilt af et komma og med punktum efter parentes. Sidetal og pris i udgivelseslandets valuta, adskilt af et komma og med punktum til slut. Fx: Torben Grøngaard Jepsen: *Dannebrog på den amerikanske prærie: Et dansk koloniprojekt i 1870'erne – landkøb, bygrundlæggelse og integration*. Fynske Studier 19. (Odense Bys Museer, 2000). 278 s., 280 kr.

NB! Den tospaltede typografi, der benyttes i anmeldelsessektionen i *Historie*, må ikke efterlignes i de filer, som anmeldelserne bliver indleveret i.

5. Deadline for majheftet er 15. december for artikler og 15. januar for anmeldelser. For novemberheftet er deadline 15. juni for artikler og 15. juli for anmeldelser.

Artikler

Da Ribes oksehandel løb ind i alvorlige
vanskeligheder 1557-1587 1
Af Poul Enemark

Plads til dem alle – Forsknings-
traditioner i nyere britisk, amerikansk
og skandinavisk byhistorie 55
Af Peter Henningsen

Den »føjte« grænse – Dansk og tysk
grænsetrafikpolitik i 1920'erne. 89
Af Morten Andersen

Liberalismens grænser? – Venstres
udlændingepolitik 1979-2001 129
Af Janne Bisgaard

Debat

Dansk oksehandel 1450-1550 –
kommentar til en anmeldelse 161
Af Poul Enemark

Disputatsopposition

DONGs plads i dansk energipolitik,
vedr.: Mogens Rüdiger: Dong og
energien 165
Af Sven-Olof Olsson og Per Boje

Anmeldelser 181

Bidragydere til Historie 2007, 2 214